

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ HADİS ÇALIŞMALARI

Yüksek Lisans Tezi

RAZİYE BETÜL DAĞDEVİREN

İstanbul, 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ HADİS ÇALIŞMALARI

Yüksek Lisans Tezi

R.BETÜL DAĞDEVİREN

DANIŞMAN: DOÇ. DR. AYŞE ESRA ŞAHYAR

İstanbul, 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı HADİS Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi RAZİYE BETÜL DAĞDEVİREN'nin SULTAN İLÂBDÜLHAMİD DÖNEMİ HADİS ÇALIŞMALARI adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 11.07.2019 tarih ve 2019-21/11 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 31.07.2019

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmza

1.	Tez Danışmanı	Doç. Dr. AYŞE ESRA ŞAHYAR	
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. MEHMET ÖZŞENEL	
3.	Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi FAHREDDİN YILDIZ	

GENEL BİLGİLER

Adı Soyadı	: Raziye Betül Dağdeviren
Ana Bilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı	: Hadis
Tez Danışmanı	: Doç. Dr. Ayşe Esra Şahyar
Tez Türü ve Tarihi	: Yüksek Lisans – Temmuz 2019
Anahtar Kelimeler	: II. Abdülhamid, Osmanlı, Hadis

ÖZET

Sultan II. Abdülhamid dönemi, ilmî, siyasî ve toplumsal açıdan pek çok alanda çeşitli gelişmelerin, yeniliklerin ve tartışmaların yaşandığı bir süreci içermektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde yaşanan modernleşme ve geleneğe bağlılık arasındaki gelgitler ile beraber II. Abdülhamid'in sünnete bağlı kalarak devleti ileriye taşıyacak modernleşme arayışlarına açık olması, hadis alanında da çeşitli arayışları beraberinde getirmiştir. Aynı zamanda Sultan Abdülhamid'in istişare ettiği şahsiyetler arasında bulunan Gümüşhânevî, Yusuf Nebhânî, Ahmed Cevdet Paşa, Said Halim Paşa ve Tunuslu Hayreddin Paşa gibi ilim adamlarının Hz. Peygamber'in sünnetine bağlı kalarak ilerlemeyi savunan düşünce ve icraatleri, dönemin sünnet anlayışını ortaya koymaktadır.

Bu dönemde, müsteşriklerin de etkisiyle hadis ilmi çerçevesinde daha önce tartışılmamış konuların ele alındığı, hadis merkezli oryantalist çalışmaların akademik seviyeye taşındığı, hadis musannefâtı ve sahâbe etrafındaki ithamların arttığı görülmektedir. Ayrıca, bu dönem Müslümanların oryantalistlere cevap verebilmek için reddiyeler yazarak çeşitli önlemler almaya çalıştığı ilmî bakımdan canlı bir zamana denk gelmektedir.

II. Abdülhamid'in hadis ilmine ve *Sahîh-i Buhârî*'ye duyduğu yakınlık, dünyanın çeşitli yerlerinde hadis çalışmalarıyla tanınan medreseleri desteklemesi, hadis âlimlerini nişanlarla taltif etmesi ve *Sahîh-i Buhârî*'yi neşrettirmesi bu devri ayrıca önemli kılmaktadır.

Öte yandan, “hilâfetin kureyşiliği” hadisi bağlamında İngilizler'in desteğiyle başlatılan tartışmalar, bu dönemde hadis ilmi çerçevesinde geniş bir literatürün ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ayrıca, bu dönem muhaddislerin yeri geldiğinde medreselerde yeri geldiğinde de cephelerde hadis okutmak suretiyle ortaya büyük bir gayret koydukları da gözlemlenmektedir.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname : R. Betül Dağdeviren
Field : Basic Islamic Sciences
Programme : Hadith
Supervisor : Associate Proffesor Ayşe Esra Şahyar
Degree Awarded and Date : Master – December 2019
Keywords : Hadith, Ottoman, II. Abdulhamid, hadith studies

ABSTRACT

The period of Sultan Abdulhamid is a period in which various developments, innovations and debates are experienced in the many fields of science, politics and social contex. Together with the tides between modernization and commitment to tradition in the last period of the Ottoman Empire, Sultan's quest for modernization to continue the state by obeying to the Sunnah brought also various searches in the field of hadith. Among the personalities consulted by Sultan Abdulhamid, the presence of scholars such as Gumushanevi, Yusuf Nebhani, Ahmed Cevdet Pasha, Said Halim Pasha and Tunisian Hayreddin Pasha, who advocated progress by adhering to the Sunnah of the Prophet, and the thoughts and actions of these scholars reveals the understanding of Sunnah of the this period.

In this period, with the influence of the Orientalists, it is seen that the issues that had not been discussed before were discussed within the hadith science and that the orientalist studies centered on the hadith were taken to the academic level. In addition, this period coincides with a scientifically active time in which muslims tried to take various measures by writing rejections to respond to the orientalists.

Abdulhamid's proximity to the science of hadith and *Sahîh-i Buhârî*, the support of the madrasas known for his hadith studies in various parts of the world, the reward of the hadith scholars, and the publication of the *Sahîh-i Buhârî* makes this period also important.

On the other hand, the discussions initiated with the support of the British in the context of the hadith of “Qurayshism of Khilafah” led to the emergence of a wide literature within of the hadith science in this period. In addition, it is observed that the hadith scholars of this period made great efforts by teaching hadiths sometimes in the madrasas and sometimes in front line.

ÖNSÖZ

Sultan Abdülhamid dönemi hadis ilmi açısından pek çok değişim ve gelişimin yaşandığı, hadis çalışmaları açısından daha çok derleme, tercüme ve şerh çalışmalarının kaleme alındığı, hadis âlimlerinin bütün işgal ve sömürgecilik uygulamalarına rağmen birbirleriyle irtibat halinde oldukları, bölgeler arası ilmî irtibatın devam ettiği önemli bir dönemdir. Aynı zamanda Sultan Abdülhamid'in bazı uygulamalarından yola çıkarak bu dönemde hadis ilminin devlet tarafından desteklendiğini öne sürmek de mümkün görünmektedir. İki bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde, Sultan II. Abdülhamid dönemi Osmanlı coğrafyasında hadis ve sünnet anlayışı ele alınmış, çalışmanın ikinci bölümünde ise bu dönemde Osmanlı topraklarında ve Osmanlı ile irtibat halinde olan İslâm coğrafyasında kaleme alınan bazı hadis çalışmaları incelenmiştir.

Bu vesile ile hayatımın her anında destek ve dualarıyla yoluma devam ettiğim anne ve babama, kardeşlerime, ilmî çalışmalarında her zaman desteğini hissettiğim saygıdeğer eşim Ali Dağdeviren'e, konuyla ilgili önemli noktalara dikkat çekerek yardımını esirgemeyen saygıdeğer hocam Doç. Dr. Halil İbrahim Kutlay'a, Afrika bölgesindeki hadis çalışmalarıyla ilgili bölgede yaptığımız araştırmalar esnasındaki desteklerinden dolayı Prof. Dr. Ali Said Sunker'e, saygıdeğer Jüri üyelerim Prof. Dr. Mehmet Özşenel ve Dr. Öğr. Üyesi Fahreddin Yıldız'a, desteklerinden dolayı F. Sümeyye Kemertaş'a, tüm yoğunluğuna rağmen yazdıklarımı sabırla okuyup hatalarımı düzelten, hayatımın her alanında örnek almaya çalıştığım, kıymetli hocam Doç. Dr. Esra Şahyar'a teşekkür ve duayı bir borç bilirim.

İstanbul, Temmuz 2019
R. Betül Çetin Dağdeviren

İÇİNDEKİLER

GENEL BİLGİLER.....	III
ÖZET	III
GENERAL KNOWLEDGE	V
ABSTRACT.....	V
ÖNSÖZ	VII
İÇİNDEKİLER.....	VIII
KISALTMALAR	XI

GİRİŞ

I. KONU	2
II. KAYNAKLAR	2
III. METOT	4

BİRİNCİ BÖLÜM

SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ OSMANLI COĞRAFYASINDA HADİS VE SÜNNET ANLAYIŞI

I. SULTAN II. ABDÜLHAMİD'E KADAR OSMANLI'DA HADİS VE SÜNNET ÇALIŞMALARI.....	9
A. Dârülhadisler	9
B. Hadis Çalışmaları	14
C. Hadis İlmi Açısından Kütüphaneler ve Kütüphanelerdeki Hadis Kitapları	17
II. SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ İLİM ADAMLARININ HADİS VE SÜNNET ANLAYIŞI	19
III.SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN SÜNNETE BAĞLILIĞI, HADİS BİLGİSİ VE SÜNNETE DOLAYLI HİZMETLERİ.....	25

IV.DÖNEMİN HADİS VE SÜNNET ANLAYIŞINA ETKİSİ AÇISINDAN SULTAN II. ABDÜLHAMİD DEVRİ SANSÜR UYGULAMALARI VE DİNÎ KİTAP DENETİMİ	31
V. SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE ORYANTALİST VE MODERNİST HADİS ÇALIŞMALARI, İSLÂM ÂLİMLERİNİN VE II. ABDÜLHAMİD'İN BU ÇALIŞMALARA KARŞI TUTUM VE TEPKİSİ	36
VI.SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE SÜNNETİN DİNDEKİ YERİ MESELESİNE YENİ YAKLAŞIMLAR.....	45

İKİNCİ BÖLÜM

SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE OSMANLI'DA VE OSMANLI'YLA İRTİBAT HALİNDEKİ İSLÂM COĞRAFYASINDA HADİS ÇALIŞMALARI

I. OSMANLI COĞRAFYASINDA HADİS ÇALIŞMALARI	57
A. <i>Sahîhayn</i> Neşirleri	57
1. <i>Sahîh-i Buhârî</i> Neşirleri	57
a. <i>Sultan II. Abdülhamid'in Sahîh-i Buhârî Neşri</i>	58
b. <i>Mehmed Zihni Efendi'nin (v. 1331/1913) Sahîh-i Buhârî Neşri</i>	63
2. <i>Sahîh-i Müslim</i> Neşri	63
B. <i>Sahîhayn</i> Üzerine Yapılan Çalışmalar	64
1. <i>Sahîhayn</i> Üzerine Yapılan, Şerh, Hâşiye ve Ta'lik Çalışmaları	65
2. <i>Sahîhayn</i> Üzerine Yapılan Fihrist Çalışmaları.....	66
3. <i>Sahîhayn</i> Üzerine Yapılan İhtisar Çalışmaları	67
4. <i>Sahîhayn</i> Üzerine Yapılan Diğer Çalışmalar	68
C. Hadis Usûlü Çalışmaları	72
1. Senedler ile ilgili Çalışmalar	82
2. Mevzû Hadisler Üzerine Yapılan Çalışmalar	84
D. Derleme, Tercüme ve Şerh Çalışmaları	84
E. Hâşiye Çalışmaları	97
F. Kırk Hadis Çalışmaları	98
1. Kırk Hadis Derleme Çalışmaları	99
2. Kırk Hadis Şerhleri	103
3. Kırk Hadis Tercümeleri.....	106

G. Sahâbe ve Ricâl Edebiyatı Alanında Yapılan Çalışmalar	108
H. Şemâil ve Hasâisü'n-Nebî Alanındaki Eserler	113
I. Belirli Bir Hadis Üzerine Yapılan Çalışmalar	119
J. Hilâfet İle İlgili Risâleler	123
1. Sultan II. Abdülhamid'in Hilâfetini Hadislerden Deliller Getirerek Destekleyen Risâleler.....	124
2. Sultan II. Abdülhamid'in Hilâfetine Muâriz Risâleler.....	130
II. OSMANLI'YLA İRTİBAT HALİNDEKİ İSLÂM ÜLKELERİNDE HADİS ÇALIŞMALARI.....	134
A. Hint Alt Kıtası	134
1. Hint Alt Kıtasındaki Hadis Ekollerinin ve Hadis Âlimlerinin Osmanlı'yla Etkileşimi ve İrtibatı	135
2. Sultan II. Abdülhamid Döneminde Hint Alt Kıtasındaki Neşir Faaliyetlerinin Osmanlı'ya Etkileri (Hadis İlmi Çerçevesinde).....	138
B. Afrika Bölgesi	140
1. Sultan II. Abdülhamid Döneminde Hadis Çalışmaları Kapsamında Osmanlı Afrika İlişkileri.....	142
SONUÇ	147
Tablo 1: Sultan II. Abdülhamid Dönemi Hadis Müellifleri ve Çalışmaları.....	165
Grafik 1: Sayılarına Göre Sultan II. Abdülhamid Dönemi Hadis Çalışmaları	166
BİBLİYOGRAFYA	167
EKLER	190

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
b.	: İbn, bin
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
nşr.	: Neşreden
s.	: sayfa
s.a.s	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
sdl.	: Sadeleştiren
sy.	: Sayı
trc.	:Tercüme eden
t.y.	: Tarih belirtilmemiş
v.	: Vefat tarihi
yay.hz.	: Yayına hazırlayan
y.y.	: Yayın yeri belirtilmemiş

GİRİŞ

KONU, KAYNAKLAR ve METOD

I. KONU

Osmanlı Devleti'nin İslâm coğrafyasına hâkim olduğu asırlar hadis ve sünnetin Osmanlılar tarafından desteklendiği, pek çok padişah ve devlet adamının hadis ilminin gelişimine destek olduğu, hadis âlimlerinin ödüllendirildiği ve teşvik edildiği, hadis âlimlerinin itibar gördüğü bir zaman dilimi olarak ön plana çıkmaktadır. Sultan Abdülhamid döneminde de bu destek ve alakanın devam ettiği görülmektedir. Çalışmanın ilk bölümünde, II. Abdülhamid dönemi ilim adamlarının sünnet anlayışı, II. Abdülhamid'in sünnete bağlılığı, bu dönemde hadis ilmi etrafında gelişen oryantalist çalışmalar ve İslâm âlimlerinin bu çalışmalara karşı sergiledikleri tutum çerçevesinde Sultan II. Abdülhamid dönemi Osmanlı coğrafyasında hadis ve sünnet anlayışı incelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise II. Abdülhamid döneminde Osmanlı coğrafyasında ve Osmanlı'yla irtibat halinde olan İslâm ülkelerinde kaleme alınan hadis çalışmaları, bu çalışmaların genel nitelikleri, *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* neşirleri ve II. Abdülhamid tarafından gerçekleştirilen *Sahîh-i Buhârî* neşri ele alınmıştır. Buradan yola çıkarak, dönemin hadis algısını anlamak açısından bu çalışmaların ortaya çıkmasına zemin hazırlayan hadis-sünnet düşüncesi de incelenmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte, II. Abdülhamid döneminde yapılan hadis çalışmalarının daha çok hadis ilminin hangi alt dallarına yönelik olduğu, dönemin siyasî şartlarının hadis ilmine etkisi, II. Abdülhamid dönemi hadis âlimlerini hadis alanında eser yazmaya sevkeden faktörler ve eserlerinde hadisleri yorumlama biçimleri gibi konulara da cevap aranmıştır.

II. KAYNAKLAR

Çalışmada II. Abdülhamid döneminde yazılan hadis çalışmalarını tespit için elektronik kaynaklar aracılığıyla Süleymaniye Kütüphanesi, Millet Kütüphanesi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi vb. pek çok kütüphane kataloğu üzerinden araştırma yapılmıştır. Aynı zamanda bu kütüphaneleri ziyaret ederek eserler hakkında daha detaylı bilgi edinilmeye çalışılmıştır. İSAM Kütüphanesi ve bu kütüphanenin Osmanlıca risâleler veritabanı ile Türkiye kütüphaneleri veritabanı üzerinden Sultan

Abdülhamid dönemine ait hadis çalışmalarını ve bu çalışmaların niteliğini tanıma imkanı bulunmuştur. Aynı şekilde İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler koleksiyonu da araştırmanın önemli kaynakları arasında yer almaktadır. Ankara Milli Kütüphanesi'nin "Yazmalar Koleksiyonu", Elmalı Halk Kütüphanesi vb. çeşitli kütüphaneler de çalışma için önemli veriler elde edilmesine yardımcı olmuştur.

Bununla birlikte eserlerin tespitinde Bursalı Mehmed Tâhir Efendi'nin (v. 1925) *Osmanlı Müellifleri* adlı eseri, Ömer Rıza Kehhâle'nin (v. 1987) *Mu'cemü'l-mü'ellifin* ve Hayreddin Ziriklî'nin (v. 1976) *el-A'lâm* adlı çalışmaları, İsmail Lütî Çakan'ın "1876-1976 Arası Türkiye'de Hadîs Çalışmaları Bibliyografyası", Selahattin Yıldırım'ın "XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri" başlıklı makalesi, Mahmut Yeşil'in *Hadis Bibliyografyası ve Gelişimi: 1101-1411/1689-1990* adlı eseri araştırmanın kaynakları arasında yer almıştır.

Abdülkadir Karahan'ın *İslâm Türk Edebiyatında Kırk Hadis : Toplama, Tercüme ve Şerhleri* adlı eseri ve Mustafa Celil Altuntaş'ın *Osmanlı İlim Geleneğinde Hadis (Sahn-ı Seman'dan Dâru'l-Fünûn'a Osmanlı'da Hadis Öğretimi)* adlı doktora tezi istifade edilen araştırmalardandır.

Bursalı Mehmed Tâhir Efendi'nin *Osmanlı Müellifleri*, Ömer Rıza Kehhâle'nin *Mu'cemü'l-mü'ellifin* ve Hayreddin Ziriklî'nin *el-A'lâm* başlığını taşıyan çalışmaları, hadis müelliflerinin tespiti ve hayatları hakkında en çok yararlanılan kaynakları oluşturmaktadır. Hadislerin tahriri ve özellikle Arapça kaynaklar konusunda *el-Mektebetü's-Şâmile* programından yararlanılmıştır.

Hilâfet ile ilgili risâleler bahsini işlerken İsmail Kara'nın *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik: Hilâfet Risâleleri* adlı çalışması, kütüphane katalogları ve bazı makaleler ana kaynakları oluşturmuştur. İsmail Kara'nın çalışması II. Abdülhamid döneminde hilâfet ile ilgili yazıla risâleleri derlediği için özellikle tercih edilmiştir. Sultan Abdülhamid'in hayatı ve Osmanlı hânedanı'na dair bilgiler hakkında Şadiye Osmanoğlu'nun (v. 1977) "*Babam Abdülhamid Saray ve Sürgün Yılları*" adlı eseri ve sultanın özel doktoru Âtîf Efendi'nin (v. 1924) hatıralarından oluşan *Sultan II. Abdülhamit'in Sürgün Günleri* adlı çalışmasından faydalanılmıştır.

II. Abdülhamid'in diğer İslâm coğrafyalarıyla irtibatı hakkında bazı tez çalışmaları, makaleler ve İhsan Süreyya Sırma'nın arşiv çalışmaları üzerinden kaleme aldığı çeşitli çalışmalarından yararlanılmıştır. Bir takım kişisel arşivler ve şahsî görüşmeler de çalışmanın kaynakları arasındadır. Dönemin hadis/sünnet anlayışına etkisi açısından Sultan II. Abdülhamid devri sansür uygulamaları ve dinî kitap denetimi konusu ele alınırken Filiz Dıġıroġlunun arşiv belgelerinden yararlanarak kaleme aldığı “II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslâmî Metinleri Kim Üretir?-II” ve “II. Abdülhamid Dönemi Matbuat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dini Neşriyat” başlıklı makaleleri kullanılan kaynaklar arasındadır. Çalışmada yararlanılan makale ve tezlerin, daha çok arşiv belgelerinden yararlanılarak kaleme alınan makale ve tezler olması tercih edilmiştir.

III. METOT

“Sultan II. Abdülhamid Dönemi Hadis Çalışmaları” başlığını taşıyan bu çalışma giriş, iki ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Bu bölümlerden ilki, “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Coğrafyasında Hadis ve Sünnet Anlayışı” adını taşımaktadır. Bu bölümde konu, “II. Abdülhamid Dönemi İlim Adamlarının Hadis ve Sünnet Anlayışı”, “II. Abdülhamid'in Sünnete Bağlılığı ve Sünnete dolaylı Hizmetleri” gibi başlıklar altında ele alınmaktadır. “Dönemin Sünnet Anlayışına Etkisi Açısından Sansür Uygulamaları”, “II. Abdülhamid Döneminde Oryantalist Hadis Çalışmaları ve İslâm Âlimlerinin Bu Çalışmalara Karşı Tepkisi” gibi başlıklar da yine bu bölümde incelenmektedir. Böylelikle çalışmanın birinci bölümünde Sultan II. Abdülhamid dönemi Osmanlı coğrafyasında hadis ve sünnet anlayışı bu başlıklar bağlamında incelenmeye çalışılmıştır.

İkinci bölüm ise “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Hadis Çalışmaları” başlığını taşımakta ve “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Hadis Çalışmaları” ve “Osmanlı'yla İrtibat Halindeki İslâm Coğrafyasında Hadis Çalışmaları” adlı iki ana başlıktan oluşmaktadır. Osmanlı hadis çalışmaları başlığı altında, Osmanlı bölgesinde kaleme alınan hadis çalışmaları ele alınmaktadır. Bu bölümde Osmanlı coğrafyası olarak nitelendirilen bölge belirlenirken dönemin siyasî şartlarından kaynaklanan bazı

zorluklarla karşılaşmıştır. Zira Sultan II. Abdülhamid dönemi 1876-1909 yılları arasında İslâm coğrafyasında çok ciddi çatışmaların ve siyasî değişikliklerin yaşandığı, pek çok İslâm ülkesinin işgal edilmeye başlandığı bir dönem olarak ön plana çıkmaktadır.

1881 yılına kadar Osmanlı hâkimiyetinde kalan Tunus'un bu tarihte Fransızlar tarafından, 1882'ye kadar Osmanlılar tarafından idare edilen Mısır'ın 1882'de İngilizler tarafından işgal edilmesi, siyasî durumun vehâmetini ortaya koyan örnekler arasındadır.¹ Bununla birlikte II. Abdülhamid döneminde Mısır ve Tunus'da yapılan hadis çalışmaları ile 1917'ye kadar Osmanlı hâkimiyetinde olan Filistin'deki hadis çalışmaları, 1918'e kadar Osmanlı hâkimiyetinde olan Suriye bölgesindeki² ve 1919'da Osmanlı'nın çekilmek durumunda kaldığı Hicaz bölgesindeki³ hadis çalışmaları konuya dahil edilmiştir.

Osmanlı-Rus savaşıyla (1877-1878) Balkanlar'ın önemli bir kısmı Osmanlı hâkimiyetinden çıktığı⁴ için bu bölgedeki hadis çalışmalarına araştırmada yer verilmemiştir. Bununla birlikte 1878'de gerçekleşen Avrupa-Macaristan işgaliyle Osmanlı hâkimiyetinin son bulduğu Bosna⁵ bölgesinden Osmanlıya göç eden ve Sultan Abdülhamid'le diyalog halinde olan bazı âlimlerin eserlerine çalışmada yer verilmesi uygun görülmüştür.

Çalışmanın “Osmanlı'yla İrtibat Halindeki İslâm Coğrafyasında Hadis Çalışmaları” bölümünde ise, Hint alt kıtasında ve Afrika'da yapılan çalışmalar daha çok Osmanlı'yla hadis ilmi kapsamında kurulan diyaloglar çerçevesinde ele alınmıştır. Hint alt kıtasındaki çalışmalar, Zaferullah Daudi'nin ve Mehmet Özşenel'in bu bölge ile ilgili yapılmış değerli çalışmalarından dolayı tekrara düşmemek açısından daha çok bölgedeki hadis âlimlerinin Osmanlı Devleti ve Osmanlı hadis âlimleriyle diyalogları açısından incelenmiştir.

¹ Küçük, Cevdet, “II. Abdülhamid” **DİA**, I, 218.

² Buzpınar, Ş. Tufan, “Suriye”, **DİA**, XXXVII, 552-553.

³ Kurşun, Zekeriya, “Hicaz” **DİA**, 439.

⁴ Karpat, Kemal H, “Balkanlar” **DİA**, V, 30.

⁵ Emecen, Feridun, “Bosna-Hersek” **DİA**, 297.

“Afrika Bölgesindeki Hadis Çalışmaları” bölümünde ise, bu dönemde Afrika’da yapılan bazı hadis çalışmalarına yer verilmiştir. Ayrıca 1519-1830 yılları arasında uzun yıllar Osmanlı hâkimiyetinde kalan Cezayir bölgesi⁶ her ne kadar II. Abdülhamid döneminde Fransız işgali altında idiyse de, bu bölgede II. Abdülhamid’le irtibat halinde olan bazı hadis âlimlerine de değinilmiştir.

Sultanın Şîf-Sünnî birlikteliğine dair faaliyetleri kapsamında İran bölgesi ve bölge âlimleri her ne kadar Sultan Abdülhamid’le bir takım ilişkiler kurmuş olsalarda,⁷ bu dönemde İran bölgesinde yapılan hadis çalışmaları⁸ araştırmanın sınırları dışında bırakılmıştır. Bununla birlikte 1924’e kadar Osmanlı toprağı kabul edilen Yemen⁹ bölgesindeki hadis çalışmaları araştırmaya dahil edilmiştir.

II. Abdülhamid dönemi Osmanlı hadis çalışmaları ve Osmanlı’yla irtibat halinde olan İslâm coğrafyasındaki hadis çalışmaları ele alınırken o dönemde yapılan tüm çalışmaların tespit edilmesinin mümkün olmadığı malumdur. Buradan yola çıkarak çalışmamızda dönemin hadis çalışmalarından ancak tespit edebildiklerimiz kadarını değerlendirebildiğimizi, aynı zamanda daha önce yazılmış olup II. Abdülhamid döneminde basılan bazı eserlere de mümkün surette yer verdiğimizizi ifade etmek isteriz. Bununla birlikte müellifleri Sultan Abdülhamid dönemini idrak etmiş ancak ilk baskı tarihlerine ulaşamadığımız eserlere de çalışmada yer verilmiştir.

Baskı tarihi açısından daha sonraki dönemlere tekabül eden eserleri, müellifleri II. Abdülhamid devrini idrak etmiş olsalar bile bir-iki istisna hariç çalışmanın dışında bırakılmıştır. Vefat tarihi Sultan Abdülhamid döneminden sonraya tekabül etmekle beraber, uzun yaşamış olmalarından dolayı dönemi idrak eden müelliflerin vefat tarihleri doğum tarihleriyle beraber verilmiştir. İbrahim Hatiboğlu’nun “*Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları*” başlıklı eserinde detaylı bir şekilde ele alındığı için bu dönemde İslâm coğrafyasında hadis düşüncesi etrafında gelişen, İslâm âlimleri, modernistler ve müsteşrikler tarafından tartışılan konulara kısmî

⁶ Kahraman, Kemal, “Cezayir” **DİA**, 487.

⁷ Sultan Abdülhamid ile İranlı âlimlerle irtibatı ve İran’a yönelik faaliyetleri için bkz. Armağan, Mustafa, **Abdülhamid’in Kurtlarla Dansı 2**, İstanbul, 2009, s. 154-163.

⁸ İran’da bu dönemde yapılan bazı hadis çalışmaları için bkz. Yeşil, Mahmut, **Hadis Bibliyografyası ve Gelişimi:1101-1411/1689-1990**, (y.y: y.y) s. 80.

⁹ Bostan, İdris, “Yemen”, **DİA**, XLIII, 411.

olarak değinilmesi uygun görülmüştür. Eser adlarının ve Arapça kelimelerin yazımında TDV İslam Ansiklopedisi, Türkçe kelimelerin yazımında ise TDK esas alınmıştır.

Son dönemin önde gelen ve hadis sahasında önemli eserleri bulunan Osmanlı âlimlerinden Manastırlı İsmâil Hakkı¹⁰ (1846-1912) Babanzâde Ahmed Naim (1872-1934),¹¹ Zâhid Kevserî (1879-1952)¹² gibi âlimlere Sultan Abdülhamid döneminde hadis alanında basılmış herhangi bir çalışmaları olmaması hasebiyle yeri geldikçe değinilmekle beraber özel bir başlık altında yer verilmemesi tezin sınırları açısından gerekli görülmüştür.

¹⁰ Manastırlı İsmail Hakkı'nın hayatı ve düşünceleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Ay, Nazif, **Manastırlı İsmail Hakkı'nın İslam Düşüncesindeki Yeri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995.

¹¹ Hansu, Hüseyin, **Secdede Biten Bir Ömür : Babanzade Ahmet Naim**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2007.

¹² Zâhid Kevserî ve hadis ilmindeki birikimi konusunda bkz. Özafşar, Mehmed Emin, **Muhammed Zahid Kevseri Hayatı Eserleri Fikirleri ve Hadisçiliği**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1989, s. 118-184. Ayrıca bkz. Uluslararası Düzceli M. Zahid Kevseri Sempozyumu Bildirileri 24-25 Kasım 2007, Düzce.

BİRİNCİ BÖLÜM

SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ OSMANLI COĞRAFYASINDA HADİS VE SÜNNET ANLAYIŞI

I. SULTAN II. ABDÜLHAMİD'E KADAR OSMANLI'DA HADİS VE SÜNNET ÇALIŞMALARI

Osmanlı Devleti; kuruluşunun ilk asırlarından itibaren, her devirde günden güne daha sistematik bir yapıya kavuşmuş, böylelikle her alanda etkili müesseseler kurarak önemli ilim adamları yetiştirmiş, farklı ilimlerin yükselişinde basamak olmuştur. Her ne kadar Emevîler ve Selçuklular döneminde hadis ilmi açısından önemli aşamalar kat edilmiş olsa da, hadisin kurumsal anlamda yükselişi, hiç şüphesiz Osmanlı'nın elinde gerçekleşmiştir.¹ İslâm tarihi içerisinde sistematik olarak en başarılı ve en fazla sayıda hadis okulu Osmanlı döneminde açılmıştır.²

Bu durumun sebepleri arasında, Osmanlı devrine kadar hadis ilminin pek çok aşama geçirmiş, zenginleşmiş ve belli bir olgunluğa erişmiş olmasının yanı sıra, önceki dönemlerde çok sayıda hadis âliminin yetişmiş olması sayılabilir. Bütün bunlarla beraber, gerek Osmanlı padişahlarının hadis ilmine verdiği değer ve destek, gerekse Osmanlı âlimlerinin gayret ve çabaları bu sistematik gelişimi doğuran sebeplere ilave edilebilir.³

A. Dârülhadisler

Osmanlı'da dârülhadisler⁴ padişahların, padişah annelerinin, vezir ve şeyhülislam gibi önemli devlet adamlarının maddî ve mânevî desteği altındaydı. Kanûnî Sultan Süleyman (1520-1566) tarafından yaptırılan Süleymaniye Dârülhadisi,⁵ II. Selim (1566-1574) tarafından Edirne Selimiye Külliyesi içinde yaptırılan Selimiye Dârülhadisi, Üsküdar'da Nurbânû Sultan⁶ (v. 991/1583) tarafından yaptırılan Atik

¹ Özafşar, Mehmet Emin, “Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis”, Ankara; **Türkiye Yayınları**, 2002, c. XI, s. 356.

² Özafşar, Mehmet Emin, “Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis”, c. XI, s. 356.

³ Özafşar, Mehmet Emin, “Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis”, c. XI, s. 356.

⁴ Osmanlı'da dârülhadisler ve bu kurumlarda görev dağılımı hakkında daha detaylı bilgi için bkz, Altuntaş, Mustafa Celil, “Osmanlı Daru'l-hadis Medreselerindeki Görev Dağılımı”, **Anadolu'nun İslamlaşma Sürecinde Dâru'l-Hadisler 08-09 Eylül 2012**, 2013, s. 135-159.

⁵ Çiftçi, Mehdi, “Osmanlı Medrese Teşkilatında Zirve: Süleymaniye Dârülhadisi (XVI-XVII Asırlar)” **Usûl: İslam Araştırmaları**, 2010, sy. 14, s. 51-116.

⁶ Osmanlı Padişahlarından III. Murad'ın annesidir. Hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Şahin, İlhan, “Nurbânû Sultan”, **DİA**, XXXIII, 250-251.

Vâlîde Sultan Dârülhadisi, Eminönü Yenîcamî Külliyesi'nde bulunan Turhan Vâlîde⁷ Dârülhadisi bu desteğin alenen görüldüğü dârülhadislerden sadece birkaçıdır.⁸

Bu medreseler diğer medreselerden farklı bir statüye sahip olup ihtisas medresesi görevi görmekte ve dârülhadis müderrisleri diledikleri takdirde kadılığa geçebilmekteydi. Dârülhadislerde tefsir vb. farklı ilimler de okutulmakla beraber, daha çok hadis ilimleri çerçevesinde eğitim verilmekteydi. Dârülhadisler devletin her döneminde hem Osmanlı Devleti hem de Osmanlı toplumu tarafından önemli ölçüde itibar görmüş olup devletin en üst mertebesindeki eğitim kurumları arasında sayılmaktaydı.⁹

Tespit edilebilen ilk Osmanlı dârülhadisinin, I. Murad döneminde (1360-1389) Çandarlı Hayreddin Paşa tarafından (v. 789/1387) İznîk'te yaptırıldığı kaynaklarda zikredilen bilgiler arasındadır.¹⁰ Bununla birlikte kaynaklarda Bursa Yerkapı'da bir dârülhadis medresesinden bahsedilmesinden hareketle bazı araştırmacılar burada da devletin kuruluş senelerinde bir dârülhadis olduğunu öne sürmektedirler.¹¹ Ayrıca, önceki dönemlerde Anadolu'da Selçuklular tarafından yapılan dârülhadislerin varlığı da bilinmektedir. Selçuklu atabegi Cemâleddin Ferruh b. Abdullah tarafından 639/1242'de Çankırı'da yaptırılan dârülhadis Anadolu'daki ilk dârülhadisler arasında sayılmaktadır.¹² Bu ve benzeri bilgilerden yola çıkarak Osmanlı halkının hadis ve sünnetle tanışmasının kökenlerine dair tahminleri, Türklerin Müslüman olduğu tarihlere kadar götürmek mümkündür. Bunun delillerinden birisi de Türklerin ısrarla Anadolu'yu

⁷ Hatice Turhan Vâlîde Sultan Osmanlı Padişahlarından IV. Mehmed'in annesidir. 1094/1683 yılında vefat etmiştir.(Karaca, Filiz, "Turhan Sultan", **DİA**, XLI, 423.) Hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Afyoncu, Erhan, - Demir, Uğur, **Turhan Sultan**, İstanbul, Yeditepe yay., 2015.

⁸ Yardım, Ali, "Darülhadis" **DİA**, VIII, 531.

⁹ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı**, Ankara Türk Tarih Kurumu, 1984, s. 38.

¹⁰ Yardım, Ali, "Darülhadis" **DİA**, VIII, 530. Osmanlı'da dârülhadislerle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Gül, Ahmet, **Osmanlı Medreselerinde Eğitim Öğretim ve Bunlar Arasında Dârü'l-hadislerin Yeri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1997, Ayrıca bkz. Hüseyin Atay, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, İstanbul, Dergah Yayınları, 1983, s. 133-173, Kadir Ayaz, "Hadis İlimlerinin Tedrisatı Açısından Osmanlı Daru'l Hadisleri", **Osmanlı Araştırmaları**, XLVII, 2016, sy.47, s. 39-68, Karacabey, Salih "Hadis Öğretiminde Medrese ve Daru'l-Hadislerin Yeri", Anadolu'da Hadis Geleneği ve Dârü'l-hadisler Sempozyumu, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 30 Nisan-1 Mayıs 2011, Çankırı, s. 217-243, Karacabey, Salih, "XV. ve XVI. Asır Osmanlı Medreselerinde Hadis Öğretimi, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1992, c. IV, sy.4, s. 227-236.

¹¹ Yardım, Ali, "Darülhadis" **DİA**, VIII, 530.

¹² Yardım, Ali, "Darülhadis" **DİA**, VIII, 529-531.

fethetme gayretinde olmasıdır. Bu fetih gayesinin pek çok farklı sebebi olmakla beraber, onları böyle bir mücadeleye iten ana sebebin, Kostantiniyye'yi fethederek Hz. Peygamber'in müjdesine¹³ nail olma arzusu olduğu ileri sürülebilir. Bu bağlamda, fetihle ilgili hadislerin Türklerin cihan devleti olma gayesiyle bağdaşarak, onları yeni fetihlere teşvik ettiğini düşünmek mümkündür.¹⁴

Aynı zamanda, hem dârülhadislerden yetişen hadis âlimleri, hem de devletin her köşesine açılan dârülhadisler, halk ve devlet adamları nazarında hadis ilminin önemini artırmıştır. Osmanlılar'ın devletleşmesiyle asırdan asıra sayıları artarak Anadolu'ya yayılmaya başlayan dârülhadislerin en önemlilerinden biri, II. Murad'ın (1421-1444, 1446-1451)¹⁵ Edirne'de yaptırdığı (1435) Edirne Dârülhadisi'dir.¹⁶ Hz. Peygamber'in rüyada işaret etmesi üzere II. Murad'ın bu dârülhadisi yaptırdığı öne sürülmektedir. Selahattin Yıldırım'ın paylaştığı bilgilerden hareketle Edirne Dârülhadisi'nin 1913'e kadar eğitime devam ettiği, ancak ilerleyen yıllarda yangın, savaş vb. sebeplerle yıkıldığı anlaşılmaktadır.¹⁷

Fâtih Sultan Mehmed (1444-1446, 1451-1481)¹⁸ devrine gelindiğinde ise, özellikle İstanbul'un fethinden sonra medrese yapımında artış olduğu görülmektedir. Fâtih Sultan Mehmed tarafından İstanbul'un fethinden sonra yaptırılan Fâtih Külliyesi bünyesinde dârülhadis bulunmamakla beraber, Fâtih devrinde başka dârülhadisler de inşa edilmiştir. Bursa'daki Lütfullah Çelebi Dârülhadisi ve İstanbul Vefa semtinde bulunan Molla Gürânî Dârülhadisi bu yapılar arasında zikredilebilir.¹⁹

Fâtih medreselerinin kuruluşuyla beraber, dârülhadis medreselerinde devamlı bir programın kabul edilmeye başlandığı, bu programların birtakım değişikliklere

¹³ لَقَدْ فَتَحَ الْفُسْطَاطِيْنِيَّةُ، فَلَزِمَ الْأَمِيرُ أَمِيرُهَا، وَلَزِمَ الْجَيْشُ ذَلِكَ الْجَيْشِ، Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, (thk:Şuayb el Arnavûd), Beyrut, 2001, XXXI, 287. Hadisin tercümesi ise şöyledir; “İstanbul mutlaka fethedilecektir. Onu fetheden kumandan ne güzel kumandan, o ordu ne güzel ordudur.”

¹⁴ Özköse, Kadir, “Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufi Zümre ve Akımların Rolü,” **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2003, c. VII, sy.1, s. 248-279, s. 250.

¹⁵ II. Murad iki kere tahta çıkmış Osmanlı sultanlarındandır. (İnancık, Halil, “Murad II”, **DİA**, XXXI, 170.) Hayatı hakkında daha detaylı bilgi için bkz. İnancık, Halil, “Murad II”, **DİA**, XXXI, 164-172.

¹⁶ Yıldırım, Selahattin, “Osmanlı İlim Geleneğinde Edirne Dârülhadisi ve Müderrisleri”, **1. Edirne Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (23-25 Ekim 2003)**, s. 690.

¹⁷ Yıldırım, Selahattin, “a.g.m”, s. 690, 692-693.

¹⁸ İnancık, Halil, “Mehmed II”, **DİA**, XXXI, 395.

¹⁹ Ayverdi, Ekrem Hakkı, **Osmanlı Mimarisinde Fâtih Devri**, III, İstanbul, 1995, s. 120, 459,460.

uğratiılmakla beraber uzun süre uygulandığı bilinmektedir.²⁰ Bu müesseselerde hadis usûlü alanında *Nuhbetü'l-fiker*,²¹ hadis metinleri olarak da *Sahîh-i-Buhârî*, *Sahih-i Müslim*, *Meşâriku'l-envâr*²² ve *Şerh-i İbni Melek* (v. 793/1394) gibi eserler okutulmuştur.²³ Bununla birlikte *Sahîh-i-Buhârî*,²⁴ *Şifâ-i Şerif*,²⁵ *el-Câmi'u's-sağîr*²⁶ gibi hadis kitaplarının Osmanlı ilim geleneğinde çok önemli bir yere sahip olduğu da anlaşılmaktadır. Fâtih Sultan Mehmed ve Kanûnî Sultan Süleyman'ın vakfiyeleri incelendiğinde, bu padişahların dârülhadislerin niteliğiyle de yakından ilgilendiği, medreselerdeki hadis derslerinin hadis ilminde mâhir kimseler tarafından okutulması şartının vakfiye kayıtlarına geçtiği anlaşılmaktadır.²⁷

Dârülhadis medreselerinde okutulan hadis derslerine ek olarak, diğer Osmanlı medreselerinde de hadis derslerinin mevcut olduğu bilinmektedir. Bu medreselerde “*Sahih-i-Buhârî*, *Sahih-i Müslim*, *Meşâriku'l-envâr*, *Nuhbetü'l-fiker*”²⁸ gibi eserlerle beraber, medreselerin derecelerine göre, Kadî İyâz'ın (v. 545/1150) eş-*Şifâ* adlı eseri, İbnü'l-Esîr'in (v. 606/1210) *Câmiu'l-usûl* adlı eseri ve İbnü's Salâh'ın (v. 642/1245) *Ulûmü'l-hadîs*'i de okutulmaktaydı.²⁹

Kanûnî Sultan Süleyman (1520/1566)³⁰ ve II. Selim (1566-1574)³¹ dönemlerinde yaşayan “*et- Tarikatü'l -Muhammediyye*”³² adlı meşhur ahlak ve

²⁰ Cihan, Sadık, “Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeleler”, *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, sy. 1, s. 128.

²¹ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 23.

²² Altuntaş, Mustafa Celil, “Osmanlı Hadis Eğitiminde Meşâku'l-Envâr”, *Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: İstanbul'un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar*, 2015, s. 147-178.

²³ Cihan, Sadık, “a.g.m”, s. 128.

²⁴ Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Altuntaş, Mustafa Celil, *Osmanlı İlim Geleneğinde Buharihanlık*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010.

²⁵ Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Yılmaz, Ahmet, *Kâdî İyâz'ın Kitâbü's-şifâ Adlı Eseri ve Osmanlı'da Şifâhanlık Geleneği*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.

²⁶ Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Altuntaş, Mustafa Celil, Suyûtî'nin el-Câmi'u's-sağîr'inin Osmanlı Hadis Eğitimindeki Yeri, *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII.Yüzyıl*, 2017, s. 341-365.

²⁷ İmamoğlu, Abdullah, “Cumhuriyet Dönemi Osmanlı Hadis Araştırmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. XI, sy. 21, s. 165-166.

²⁸ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 23, 42-43.

²⁹ Hızlı, Mefail, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XVII, sy.1, s. 36-37.

³⁰ Emecen, Feridun, “Süleyman I”, *DİA*, XXXVIII, 74.

tasavvuf eseriyle hem kendi çağında hem de vefatından sonra büyük bir etki uyandıran Birgivî Mehmed Efendi (v. 981/1573), hadis ilmi de dâhil pek çok farklı alanda önemli eserler telif etmiş bir âlim olarak XVI. yy. Osmanlı ulemâsı arasında önemli bir yere sahiptir.³³ II. Selim'in hocası Ataullah Efendi bugünkü adı Aydın olan Birgi şehrinde Birgivî Mehmed Efendi'nin (v. 981/1573) hadis okutması için özel olarak Atâullah Efendi Dârülhadisi'ni yaptırmıştır.³⁴

Aynı zamanda ilimler tasnifi alanındaki çalışmalarıyla tanınan Taşköprizâde Ahmed Efendi (v. 965/1565) de, Sahn-ı Seman Medreseleri de dahil olmak üzere pek çok farklı medresede, *Sahîh-i Buhârî*, *Mesâbîhu's-sünne ve Meşâriku'l-envâr*'ı ders olarak okutmuş olması hasebiyle,³⁵ Osmanlı hadis çalışmaları açısından önemli bir şahsiyettir. Aynı şekilde Birgivî Mehmed Efendi de köklü bir medrese geleneğinden gelmekte olup, hadis usûlü üzerine yazmış olduğu “*Risâle fî usûli'l hadis*” adlı eseri hem Osmanlı medreselerinde okutulmuş,³⁶ hem de bu eser üzerine pek çok şerh çalışması kaleme alınmıştır.³⁷ Dâvûd-i Karsî'nin öğrencilerine hadis usûlüne dair bilgileri okutmak amacıyla kaleme aldığı “*Şerhu Usûli'l-hadis li'l-Birgivî*” adlı şerhi bunlardan birisidir.³⁸ Birgivî'nin bu küçük ama önemli eseri Dâvûd-i Karsî'nin şerhi ve 19. yüzyıl muhaddislerinden Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'nin (v.1310/1893) *Râmûzü'l ehâdis* adlı eseriyle birlikte de basılmıştır.³⁹

³¹ Emecen, Feridun, “Selim II”, *DİA*, XXXVI, 414.

³² Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Martı, Huriye, “**et- Tarîkatü'l –Muhammediyye**”, Rağbet yay., 2012.

³³ Konumuzun ana temasını teşkil etmedikleri için bu bölümde Birgivî'nin hadisçiliğine ve eserlerine dair daha geniş bilgi vermekten kaçındık. Birgivî Mehmed Efendi hakkında detaylı bilgi için bkz. Huriye Martı, **Birgivî Mehmed Efendi**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, Taşköprizâde Ahmed Efendi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Taşköprizâde Ahmed Efendi”, *DİA*, XL, 151-152.

³⁴ Yardım, Ali, “Dârülhadis” *DİA*, VIII, 531.

³⁵ Cihan, Sadık, “Taşköpri-zâde Ahmed Efendi'nin “Letâifu'n-Nebi” İsimli Kırk Hadisi”, **Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi**, 1980, sy. 4, s. 43-45.

³⁶ Cihan, Sadık, “Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeler”, **Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi**, 1975, sy. 1, s. 130-131.

³⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, I, 286.

³⁸ Eserin ilk baskısı İstanbul'da 1272 tarihinde basılmış olmakla beraber Sultan Abdülhamid döneminde de çeşitli baskıları yapılmıştır. bkz. Akpınar, Cemil, “Dâvûdî Karsî”, *DİA*, IX, 29. Çok yönlü bir Osmanlı âlimi olan Dâvûdî Karsî (v.1169/1756) hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, I, 302-303. Ayrıca bkz. Akpınar, Cemil, “Dâvûdî Karsî”, *DİA*, IX, 29-32.

³⁹ Yüksel, Emrullah, “Birgivî”, *DİA*, VI, 194.

Sultan II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde İstanbul’da on bir dârülhadis medresesinin varlığını sürdürdüğü nakledilmektedir.⁴⁰ Bu dârülhadisleri Hacı Beşir Ağa, İzzet Efendi, Misli Ali Efendi, Hulûsi Efendi, Bosnevî, Baba Mahmud Bekir Ağa, Damad İbrâhim Paşa, Hasan Ağa, Süleymaniye (Dökmeciler), Süleymaniye (Tiryaki çarşısı) Dârülhadisleri olarak sıralamak mümkündür.⁴¹ Osman Ergin eserinde bu medreselerin Sultan II. Abdülhamid döneminde eğitime devam edip etmediği hususunda herhangi bir malumat paylaşmamaktadır. Bununla birlikte Zâhid Kevserî’nin (1879-1952) biyografisinde zikredilen 1893’de Kazasker Hasan Efendi Dârülhadis Medresesi’nde eğitim görmüş olduğu bilgisi,⁴² bu dârülhadisin Sultan Abdülhamid döneminde eğitime devam ettiğine işaret etmektedir. Ayrıca Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî’nin (v. 1310/1893) İstanbul Valiliği karşısındaki Fatma Sultan Camii’nde 1859 yılında bir tekke inşa ettiği bilinmektedir. II. Abdülhamid döneminde de faaliyetlerini sürdüren bu tekke,⁴³ bünyesinde daha çok hadis alanındaki eserlerin okutulması⁴⁴ hasebiyle bazı araştırmacılar tarafından dârülhadis olarak nitelendirilmiştir.⁴⁵

B. Hadis Çalışmaları

Osmanlı’da hadis eğitimi devletin kuruluşunu müteakip yıllarda medreselerin ders programlarında hadis dersinin yer alması ve dârülhadislerin açılmasıyla başlamıştır. Osmanlı’da hadis eğitiminin, resmî olarak dârülhadis ve medreselerde, sivil bir eğitim şekli olarak ise cami dersleriyle ve icâzet verme yöntemiyle gerçekleştiği bilinmektedir.⁴⁶ Aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin “Osmanlı adamı” yetiştirme⁴⁷ düşüncesinin ahlâkî yönünü gerçekleştirebilmek için hadis ilminden yararlanıldığı, bu bağlamda sadece medrese talebelerine değil, kitlelere hitap edilebilmesi gayretiyle

⁴⁰ Ergin, Osman, **Türkiye Maarif Tarihi**, İstanbul, Eser Neşriyat, 1977, I, 141.

⁴¹ Ergin, Osman, **a.g.e.**, I, 141.

⁴² Yavuz, Yusuf Şevki, “Zâhid Kevserî” **DİA**, XLIV, 77.

⁴³ Tanman, M.Baha, “Gümüşhânevî Tekkesi”, XIV, **DİA**, 277-278.

⁴⁴ Gümüşhânevî’nin okuttuğu eserlerin bir listesi için bkz. Aydoğdu, Rukiye, **19. Yy. Osmanlı Toplumunda Tasavvuf-Hadis İlişkisi-Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî Özelinde-**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008, s. 35-37.

⁴⁵ Gündüz, İrfan, “Gümüşhânevî Ahmed Ziyâeddin”, **DİA**, XIV, 276.

⁴⁶ Özafşar, Mehmet Emin, “a.g.m”, c. XI, s. 359.

⁴⁷ “Osmanlı adamı” kavramı İlber Ortaylı’ya aittir. Bkz. Ortaylı, İlber, **Gelenekten Geleceğe**, İstanbul, Ufuk Yay., 2002, s. 54.

yazılan kırk hadis vb. eser türlerinin önemli bir rol oynadığı görülmektedir.⁴⁸ Ayrıca, Osmanlı toplumunun günlük yaşantısı incelendiğinde, kültürel, sanatsal ve tasavvufi anlamda hadis ve sünnetin etkisi yoğun bir şekilde gözlemlenebilmektedir. Gerek büyük şehirlerde gerekse Anadolu’da yapılan cami derslerine ve *Sahîh-i Buhârî* halkalarına halkın rağbeti, savaş vb. durumlarda teberrüken oluşturulan hadis meclisleri,⁴⁹ dîvan şiirinde ve hat sanatında hadislere önemli ölçüde yer verilmesi,⁵⁰ tekkelerde hadis kitaplarının okutulması⁵¹ ve muhaddis sûfîlerin⁵² yetiştirilmesi konuyla ilgili birer örnek niteliğindedir.

Osmanlı döneminde çeşitli ihtiyaçlar ve ilmî araştırmalar çerçevesinde hadis alanında çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Özellikle dârülhadis ve medrese gibi eğitim kurumlarında okutulacak eser ihtiyacı, gerek özgün çalışmaların gerekse şerh ve hâşiye niteliğindeki eserlerin ortaya çıkmasında önemli rol oynamış, medrese hocalarını ve âlimleri hadis alanında eser vermeye yönelten önemli bir faktör olmuştur.⁵³ Bununla birlikte çalışmanın ilerleyen bölümlerinde görüleceği üzere Osmanlı âlimlerini hadis alanında eser yazmaya yönelten pek çok faktör vardır.

Selahaddin Yıldırım’ın yaptığı sınıflandırmaya göre, Osmanlı’da Anadolu ulemâsı tarafından hadis alanında ortaya konan çalışmalar; belirli bir hadis üzerine

⁴⁸ Özafşar, Mehmet Emin, “a.g.m”, c. XI, s. 363.

⁴⁹ Altuntaş, Mustafa Celil, **Osmanlı İlim Geleneğinde Buharihanlık**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010, s. 15, 96. Bu çalışmada Osmanlı’da hadis geleneğine dair de önemli bilgiler bulunmaktadır.

⁵⁰ Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Keleş, Reyhan, **Divan Şiirinde Âyet ve Hadis İktibasları**, İstanbul, Kitabevi, 2016, Yeniterzi, Emine, **Divan Şiirinde Naat**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.

⁵¹ Gündüz, İrfan, **Gümüşhanevi Ahmed Ziyaüddin: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı ve Halidiyye Tarikatı**, İstanbul, 1984, s. 61, 63.

⁵² Aydoğdu, Rukiye, **19. Yy. Osmanlı Toplumunda Tasavvuf-Hadis İlişkisi-Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî Özelinde-**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008, s. 22. Özellikle Osmanlı’nın son döneminde tasavvuf hadis yakınlaşması açısından Gümüşhânevî’nin hocaları, kendisi ve yetiştirmiş olduğu halifeler önemli rol oynamıştır. Bununla beraber önceki dönemlerde de benzer örneklerle rastlamak mümkündür. Konuyla ilgili bkz. Aydoğdu, Rukiye, **19. Yy. Osmanlı Toplumunda Tasavvuf-Hadis İlişkisi-Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî Özelinde-**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.

⁵³ Cihan, Sadık, “Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü’l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeler”, **Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi**, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1976, sy.1, s. 131-135. Hacıoğlu, Neci, “Osmanlı Döneminde Neşredilmiş Türkçe Hadis Eserleri Üzerine” **Hadis Tetkikleri Dergisi**, 2016, c.XIV, sy.1 s. 111, 115. Ayrıca bkz. Özafşar, Mehmet Emin, “a.g.m”, s. 362.

yapılan çalışmalar, kırk hadis tetkikleri, belli konularla ilgili belli sayıda derlenmiş hadislerin tercüme ve şerhleri, cihadla ilgili çalışmalar, rical çalışmaları, sahâbe ve Hz. Peygamber ile ilgili çalışmalar, fihrist çalışmaları, usûlü'l-hadîs alanındaki tercüme, şerh ve hâşiyeler, temel kaynakları tetkik maksadıyla yapılmış çalışmalardır.⁵⁴ Selahaddin Yıldırım konuyla ilgili makalesinde bu sınıflandırmayı daha çok XIX. yüzyıl için yapmış olsa da, Osmanlı'da hadis çalışmaları incelendiğinde bu sınıflandırmanın Osmanlı dönemi hadis çalışmalarının karakterine dair genel bir fikir sunduğu anlaşılmaktadır. Zira bazı farklılıklar olmakla beraber önceki dönemlerde yapılan hadis çalışmaları da benzer nitelikler taşımaktadır.

Bu eserler arasında önemli sayıda telif eser olmakla beraber, kırk hadis çalışmalarının, muhtelif konular üzerine yapılan hadis derlemelerinin ve şerh çalışmalarının ağırlıkta olduğu tespit edilmiştir.⁵⁵ Sayıları oldukça fazla olan şerh çalışmalarının ise büyük çoğunluğu “*Sahîh-i Buhârî*, *Mişkâtü'l-Mesâbih* ve *Mesâbihü's-sünne*” üzerinedir.⁵⁶ Bununla beraber “*Nuhbetü'l-fiker*” gibi meşhur hadis usûlü eserleri üzerine yapılmış önemli çalışmalar da azımsanmayacak sayıdadır.

Devletin gerileme dönemine gelindiğinde, Osmanlı'nın içinde bulunduğu durumun hadis ilminin gelişimi açısından da olumsuz bir etkiye sebep olabileceği akla gelse de, aslında devletin gerileme devrinde bile Osmanlı'da önemli muhaddisler yetişmeye devam etmiş, bu süreç içerisinde dahi hadis ilmi açısından kayda değer eserler kaleme alınmıştır.⁵⁷ Yusuf Efendizâde⁵⁸ (v. 1167/1754), Abdullah Ahîskavî⁵⁹

⁵⁴ Yıldırım, Selahaddin, “XIX.Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, 2004, sy.13, s. 267.

⁵⁵ Osmanlı medreselerinde hadis eğitiminin niteliği ve okutulan derslerle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Karacabey, Salih, “XV. ve XVI. Asır Osmanlı Medreselerinde Hadis Öğretimi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1992, c.4, sy.4, s. 227-236.

⁵⁶ Yıldırım, Selahaddin, **Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri (Hicri VII-IX. Asır)**, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994, s. 214.

⁵⁷ Yıldırım, Selahattin, “XIX.Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, 2004, sy.13, s. 267-268. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Macit, Yunus, “**Osmanlı İmparatorluğu Gerileme Döneminde Hadis Çalışmaları** (1699-1876), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun,1990, Atay, Hüseyin, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, İstanbul, Dergah Yayınları, 1983, s. 133-173, Sarıkaya, Yaşar, “Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi, Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, 1999, sy. 3, s. 23-39.

(v. 1228/1813), İbrâhim Sıdkı İşkodravî (v. 1250/1834), Abdullah Eyyûbî⁶⁰ (v. 1252/1836), Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî (v. 1310/1893) ve Yusuf Nebhânî (1849-1932), gerileme ve çöküş dönemlerinde yaşamış önemli hadis âlimlerindendir.⁶¹

Konu üzerine yapılan son çalışmalardan, Osmanlı toplumunda mutasavvıf muhaddislerin hadis ilminin halka ulaşmasında önemli bir rol oynadığı,⁶² her ne kadar ilmî anlamda zaman zaman duraksamalar yaşanmış olsa da camilerde oluşturulan “eş-Şifâ ve *Sahîh-i Buhârî*” halkalarıyla hadis ve sünnet geleneğinin halkla beraber sürdürüldüğü, dinî bir bilgi kaynağı olarak medreselerde ve camilerde de hadis okunduğu anlaşılmaktadır.⁶³

C. Hadis İlmi Açısından Kütüphaneler ve Kütüphanelerdeki Hadis Kitapları

Her ne kadar dârülhadisler Osmanlı’da hadis ilmine verilen önemi ortaya koymuş olsa da, Osmanlı kütüphaneleri⁶⁴ de hadis ilmine verilen değeri yansıtmaması açısından ayrı bir yere sahiptir. Bu kütüphaneler, işlevleri, içerdikleri hadis kitapları ve kitâbelerindeki önemli vurgular bakımından incelenmeye değerdir. Padişah III. Ahmed’in Topkapı Sarayı’na görkemli bir kütüphane yaptırdığı bilinmektedir.

⁵⁸ Yusuf Efendizâde ve hadisçiliği hakkında bkz. Tobay, Ahmet, “Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmi ve Hadis Şerhçiliğindeki Yeri”, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1991.

⁵⁹ Abdullah Ahîskavî’nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, I, 265-267. Ayrıca bkz. Baltacı, Cahit, “Abdullah Ahîskavî” **DİA**, I, 80.

⁶⁰ Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, I, 273-274.

⁶¹ Konuyla ilgili bkz. Karacabey, Salih, “Osmanlı Medreselerinin Son Dönemi’nde Hadis Öğretimi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1999, c. 8, sy. 8, s. 149-170.

⁶² Aydoğdu, Rukiye, **19. Yy. Osmanlı Toplumunda Tasavvuf-Hadis İlişkisi-Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî Özelinde-**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008, s. 22.

⁶³ Karacabey, Salih, “Hadis Öğretiminde Medrese ve Daru’l-Hadislerin Yeri”, **Anadolu’da Hadis Geleneği ve Dârü’l-hadisler Sempozyumu**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Çankırı, 30 Nisan-1 Mayıs 2011, s. 224-225, Konuyla ilgili Salih Karacabey’in bu makalesi kapsamlı bilgi içermektedir. Ayrıca bkz. Yıldırım, Selahaddin, “XIX.Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, 2004, sy. 13, s. 315.

⁶⁴ Osmanlı kütüphaneleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Erünsal, İsmail E., “Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri”, **Yavuz Argıt Armağanı**, 2010, s. 54-122.

Yaptırdığı kütüphanenin duvarında bizzat kendisinin yazdığı⁶⁵ şu beyitler yer almaktadır.

Eşhedü en lâ-ilâhe illallâh
Yapdım bu makâmı limerzâtillâh
Okudukça tefâsir ü ehâdis
Şefaattir ümidim ya Resulallah⁶⁶

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, Padişah III. Ahmed, bu kütüphaneyi, Allah'ın rızasını kazanmak ve kütüphane içindeki tefsir ve hadis kitaplarının sürekli okunması vesilesiyle Resûlullah'ın şefaatine ve yakınlığına erişebilmek ümidiyle yaptırmıştır. Padişahın kitâbede özellikle hadis ve tefsir ilimlerine dikkat çekmesi, hem kütüphanenin yapılışındaki ana gayeyi vurgulamakta, hem de Osmanlı padişahları nezdinde hadis ve tefsir ilimlerinin ne denli değerli olduğunu çarpıcı bir örnekle ortaya koymaktadır.⁶⁷

III. Ahmed'in yaptırdığı bu kütüphanenin bir başka önemli özelliği daha vardır. Kütüphanenin içinde, hadis-i şerîf okunması için özel olarak yaptırılmış ek bir bölüm bulunmaktadır.⁶⁸ Bu bölümün varlığı Osmanlı kütüphanelerinin aynı zamanda tefsir ve hadis okunan dersaneler olarak da görev yapmış olabileceği düşüncesini uyandırmaktadır.⁶⁹ Böylelikle, Osmanlı'da hadis eğitiminin, dârülhadisler, kütüphaneler, tekke ve camiler kapsamında gerçekleştiğini söyleyebiliriz.⁷⁰

Osmanlı kütüphanelerinin hadis ilmine katkılarına dair farklı örnekler de verebiliriz. III. Ahmed (1703-1730) ve I. Mahmud (1730-1754) dönemlerinde yaşamış olan, 18. yüzyılın önemli Osmanlı âlimlerinden Yusuf Efendizâde'nin (v. 1167/1754)

⁶⁵ III. Ahmed Kütüphanesi Tanıtım Yazısı, <https://topkapisarayi.gov.tr/tr/content/iii-ahmed-k%C3%BCt%C3%BCphanesi-enderun-k%C3%BCt%C3%BCphanesi>, Erişim: 21.2.2019.

⁶⁶ III. Ahmed Kütüphanesi Tanıtım Yazısı, <https://topkapisarayi.gov.tr/tr/content/iii-ahmed-k%C3%BCt%C3%BCphanesi-enderun-k%C3%BCt%C3%BCphanesi>, Erişim: 21.2.2019.

⁶⁷ Özaşar, Mehmet Emin, “a.g.m”, s. 360.

⁶⁸ Eyice, Semâvi, “Ahmed III Kütüphanesi”, *DİA*, II, 40.

⁶⁹ Mehmet Emin Özaşar, bir makalesinde bu kütüphanenin aynı zamanda bir dersane niteliği taşıdığını belirtmektedir. bkz. Özaşar, Mehmet Emin, “Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis”, *Türkiye Yayınları*, c. XI, s. 360.

⁷⁰ Osmanlı'da *Sahîh-i Buhârî* okunan mekanlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Altuntaş, Mustafa Celil, *Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhânlık*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010, s. 62-140.

yazdığı *Sahîh-i Buhârî* şerhi⁷¹ Fâtih Cami Kütüphanesi'ne konulmuş, aynı gün Yusuf Efendizâde padişah tarafından ağırlanarak, çok sayıda lütuf ve ikrama mazhar olmuştur.⁷² Bu örnekte de görüldüğü üzere, hadis kitaplarının devlet eliyle önemli kütüphanelere yerleştirilerek ihtimam görmesi, müelliflerinin taltif edilmesi, Osmanlı kütüphanelerinin farklı bir boyutunun olduğunu göstermektedir. Hadis kitaplarının önemli kütüphaneler inşa edilerek buralara yerleştirilmesi, bu eserlerin belki de gelecek nesillere aktarılma gayesiyle devlet desteği gölgesinde korunduğunu ve tedrisinin teşvik edildiğini, bu durumun hadis alanında yeni eserler yazacak müelliflere teşvik niteliği taşıdığını göstermektedir.⁷³

Osmanlı'da hadis ilminin öne çıktığı bir diğer alan da, şiir ve hat sanatıdır.⁷⁴ Ancak müstakil bir çalışmayı gerektirecek kadar kapsamlı bir konu olduğu için, bu konunun çalışmanın dışında bırakılması tercih edilmiştir.

II. SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ İLİM ADAMLARININ HADİS VE SÜNNET ANLAYIŞI

Sultan II. Abdülhamid dönemi, ilmî, siyasî ve toplumsal açıdan pek çok alanda çeşitli gelişmelerin, yeniliklerin ve tartışmaların yaşandığı bir süreci içermektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde yaşanan modernleşme ve geleneğe bağlılık arasındaki gelgitler, bu dönemde yaşayan ilim ve fikir adamlarının sünnet anlayışına da etki etmiştir. Tunuslu Hayredin Paşa (v. 1308/1890), Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî (1813-1893) Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895), Hüseyin el-Cisr (1845-1909) Ahmed Midhat Efendi (1844-1912), Said Halim Paşa (1864-1921), Yusuf Nebhânî (1849-1932) ve Mustafa Sabri Efendi (1869 -1954) gibi İslâm âlimlerinin ve devlet adamlarının Hz. Peygamber'in sünnetine bağlı kalarak ilerlemeyi savunan düşünceleri, dönemin sünnet

⁷¹ **Necâhu'l-kârî** Yusuf Efendizâde'nin 28 yıl çalışarak kaleme aldığı **Sahîh-i Buhârî** şerhidir. Bitirdikten sonra bir nüsha da padişah III. Ahmed'e hediye etmiş ve bu eser dolayısıyla padişah tarafından ödüllendirilmiştir. Konuyla ilgili bkz. Özafşar, Mehmet Emin, "a.g.m", s. 361. Yusuf Efendizâde ve hadisçiliği hakkında bkz. Tobay, Ahmet, "**Yusuf Efendizâde Abdullah Hilmi ve Hadis Şerhçiliğindeki Yeri**", Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1991.

⁷² Özafşar, Mehmet Emin, "Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis", **Türkiye Yayınları**, 2002, c.XI, s. 361.

⁷³ Özafşar, Mehmet Emin, "a.g.m" s. 358.

⁷⁴ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz, Yeniterzi, Emine, **Divan Şiirinde Naat**, Ankara, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 1993.

anlayışını ortaya koyması açısından önem arz etmektedir. Aynı zamanda bu şahsiyetlerin hadis birikimi ve sünnet anlayışı, Sultan II. Abdülhamid döneminde yapılan hadis çalışmalarının nasıl bir atmosferde ortaya çıktığının anlaşılması açısından da önemlidir. Buradan hareketle bu bölümde dönemin İslâm âlimlerinin ve devlet adamlarının sünnet anlayışları ele alınmaya çalışılacaktır.

Dönemin devlet adamlarının hadis ilmine dair birikimlerine ve sünnete dair fikirlerine yazmış oldukları eserler ve hazırladıkları kanunnâmeler üzerinden ulaşmak mümkündür. Bu açıdan Tunuslu Hayreddin Paşa'nın (v. 1308/1890), hazırlamış olduğu kanunnâmeler ve *Akvemü'l-mesâlik* adlı eseri konuyla ilgili önemli bilgiler içermektedir. Tunuslu Hayreddin Paşa, hazırladığı kanunnâmelerde sünnetin bağlayıcılığı, hadislerin tarihî gelişimi, hadis kitâbeti, tedvin, tasnif, hadis tenkidi gibi konulara yer yer değinmiştir.⁷⁵

Bütün bunlarla birlikte özellikle "*Akvemü'l-mesâlik*"ın mukaddimesinde, fikirlerine destek olarak bazı hadislere, sünnetten ve sahâbe hayatından icraatlara yer vermiş olması da, kendisinin fikirleri, çalışmaları ve Sultan Abdülhamid'le istişarelerinin alt yapısında hadis birikiminin de etkisinin olduğunu düşündürmektedir. Eserinde zikrettiği bazı hadisler, paşanın hadis bilgisine örnek teşkil etmesi açısından dikkat çekicidir. "Mü'min bir diğer mü'minle tek bir vücut gibidir",⁷⁶ "Mü'min, mü'min için birbirine destek olan bir bina gibidir",⁷⁷ "Hikmet mü'minin yitik malıdır."⁷⁸

Sultan II. Abdülhamid dönemi muhaddislerinden Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî⁷⁹ (1311/1893) dönemin sünnet anlayışı açısından ayrı bir öneme sahiptir. Gümüşhânevî ziyaretçileri ve müdavimleri arasında devlet erkânı ve saray görevlileri de

⁷⁵ Hatiboğlu, İbrâhim, **Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları Hint Alt Kıtası, Mısır ve Türkiye'de Hadis Tartışmaları**, s. 82.

⁷⁶ Tunuslu Hayreddin Paşa, *Akvemü'l-mesâlik fî mâ'rifeti ahvâli'l-memâlik*, (thk. Munsif Şenufi), Tunus : ed-Dârü't-Tunisiyye, 1986, s. 152; Buhârî, Edeb 27; Müslim, Birr 66.

⁷⁷ Tunuslu Hayreddin Paşa, **a.g.e.**, s.152; Buhârî, Mezâlim 5.

⁷⁸ Tunuslu Hayreddin Paşa, **a.g.e.**, s.90, Tirmizi, İlim 19.

⁷⁹ Kettânî, Gümüşhânevî için muhaddis ünvanını kullanmaktadır. Bkz. Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir İdrîsî Kettânî, **Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-müselâlat**, (thk. İhsan Abbas), Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1982, I, 489.

bulunan tekkesinde,⁸⁰ hadisler ışığında her kademededen insanı eğitmiş ve ağırlamıştır. Dergâh mensuplarıyla birlikte, yardımlaşmayı esas alan bir borç sandığı kurmuş, bu sandıkta toplanan parayla matbaa kurarak aralarında hadis kitaplarının da bulunduğu çok sayıda eseri ücretsiz olarak bastırıp dağıtmıştır. Ayrıca Türkiye'nin farklı şehirlerinde kütüphaneler açarak bu kütüphaneler için kitaplar temin etmiştir. Bu kütüphanelerde çok sayıda hadis kitabı da bulunmaktadır.⁸¹ Bununla birlikte Gümüşhânevî'nin yazmış olduğu eserler,⁸² dönemin hadis ve sünnet anlayışını yansıtmaları, bu eserlerin hangi kaynaklardan yola çıkılarak oluşturulduğu gibi soruları cevaplandırması açısından önem arz etmektedir.⁸³

Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'nin bir diğer yönü de öğrencileri ve müridleriyle birlikte Osmanlı-Rus savaşına fiilen katılmış olmasıdır. Kendisi savaşa silahlı olarak katılmış, savaşın hafiflediği dönemlerde öğrencilerine hadis okutmaya devam etmiştir.⁸⁴ Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid'in onun derslerine ve sohbetlerine devam ettiği,⁸⁵ Sultan Abdülhamid'in, Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî ile düzenli olarak görüştüğü, Gümüşhânevî'nin kendisine bazı nasihatler içeren mektuplar gönderdiği bilinmektedir. Sarayda ve devlet dairelerinde namazların sünnet üzere cemaatle kılınması, namazdan sonra zikre ve duaya devam edilmesi, toplumdaki haramların engellenmeye çalışılması, tefsir ve hadis derslerinin ehil kimseler tarafından yapılması bu mektupların içeriğini oluşturmaktadır.

Bütün bunlarla beraber, II. Abdülhamid'in kendisine hac yolculuğu için özel bir vapur tahsis ettiği,⁸⁶ ayrıca Gümüşhânevî'nin bazı halife ve talebelerini kendi

⁸⁰ Aydoğdu, Rukiye, a.g.e, s. 75.

⁸¹ Alikılıç, Dünder, "Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî ve Kurduğu Kütüphaneler", **Hidayet Yavuz Nuhoğlu Armağanı**, İstanbul, 2009, s. 52.

⁸² Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde Gümüşhânevî'nin eserleri ele alındığı için, burada bu eserlere tekrar yer verilmemiştir.

⁸³ Bilgen, Osman, "a.g.m", s. 271-283.

⁸⁴ Aydoğdu, Rukiye, a.g.e, s. 42.

⁸⁵ Gündüz, İrfan, **Gümüşhânevî Ahmed Ziyâuddin, Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı ve Halidiye Tarikatı**, Seha Yay. İstanbul, 1984, s. 65.

⁸⁶ Gördebil, Osman, "Ahmed Ziyâeddin-i Gümüşhânevî'nin Toplumsal Hayata Yönelik Padişaha Gönderdiği Mektubu", **Doğumunun 200. Yılı Hatırasına Uluslararası Gümüşhânevî Sempozyumu: "İlim ve İrşadla Geçen Bir Ömür" Bildiriler**, 1-2 Haziran 2013, İstanbul, s. 224-226, İstanbul Üniversitesi öğretim görevlisi Necdet Yılmaz'ın bizimle paylaştığı bilgiler ışığında Gümüşhânevî'nin burada zikrettiğimiz mektubu dışında arşivlerde padişaha gönderdiği başka mektuplarının da olduğu anlaşılmaktadır. Necdet Yılmaz'ın konuyla ilgili çalışmaları halen devam etmektedir. İstanbul Üniversitesi tarafından 18-19 Ekim 2018 tarihinde İstanbul'da düzenlenen

temsilcisi olarak İslam birliği siyaseti için dünyanın farklı bölgelerine gönderdiği bilinmektedir.⁸⁷

Sultan II. Abdülhamid döneminde yaşayan önemli devlet adamlarından Ahmed Cevdet Paşa'nın (1822-1895) düşünce ve icraatları da dönemin sünnet anlayışı açısından önem arz etmektedir. Kendisinin *Sahih-i Buhârî* İcâzetnâmesi'ne sahip olduğu bilinmekte, bu bilgi, dönemin devlet adamlarının sahip olduğu hadis birikimini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bu icâzetnâmenin kendisine Halep Emevî Camii müderrislerinden Ahmed b. Abdurrahman tarafından 1283/1867 tarihinde verildiği bilinmektedir.⁸⁸ Ahmed Cevdet Paşa'nın hayatına dair kronolojik bilgiler dikkate alındığında, bu icâzetin paşaya Halep Valiliği (1866-1868) esnasında verildiği anlaşılmaktadır. Ahmed Cevdet Paşa'nın, ders okuyup icâzet alacak kadar ilgi duyduğu *Sahih-i Buhârî*'den “Âlimlerin Allah'ın Kitabı'ndan sonra esahhu'l-kütüb *Sahih-i Buhârî*"dir deyü senâ ettikleri kitâb-ı şerîftir" diyerek bahsetmesi, konuyla ilgili dikkat çekici bir başka husustur. Onun benzer övgüleri Müslim ve eseri için de dile getirmesi, hadis ilmi hususunda benimsediği kanaati ortaya koymaktadır.⁸⁹

Bu dönem İslâm âlimlerinden Hüseyin el-Cisr de (1327/1909), *er-Risâletü'l-Hamîdiyye fî hakîkati'd-diyâneti'l-İslâmiyye ve hakkiyyeti's-şerî'ati'l Muhammediyye* adlı kitabında,⁹⁰ bazı Avrupalılar'ın İslâm aleyhindeki iddialarını cevaplamakta ve hadislerin Kuran'a arzı,⁹¹ hadisler etrafında oluşturulan şüpheler, Kur'an'ı yeterli görüp hadisleri terketme,⁹² Hz. Peygamberin mucizeleri, İslam dininin kılıçla yayılmadığı⁹³ ve

Uluslararası II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Coğrafyasında İslâmî İlimler Sempozyumu esnasında kendisiyle yaptığımız görüşmede bizimle paylaştığı kıymetli bilgilerden dolayı teşekkürü borç biliriz.

⁸⁷ Gündüz, İrfan, **Gümüşhânevî Ahmed Ziyâuddin, Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı ve Halidiye Tarikatı**, Seha Yay. İstanbul, 1984, s. 155-156. Gümüşhânevî hakkında ayrıca bkz. Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir İdrîsî Kettânî, **Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-müselâlat**, (thk. İhsan Abbas), Beyrut: Dârü'l-Garbî'l-İslâmî, 1982, 1, 489.

⁸⁸ Ahmadov, Rashadat, “Ahmed Cevdet Paşa ve İcâzetnâmesi”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 5, 2016, s. 63-64.

⁸⁹ Hatiboğlu, İbrahim, **Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları Hint Alt Kıtası, Mısır ve Türkiye’de Hadis Tartışmaları**, s. 81.

⁹⁰ Hüseyin el-Cisr'in bu çalışması Manastırlı İsmâil Hakkı (1846-1912) tarafından tercüme edilerek Tercümân-ı Hakikat gazetesinde yayınlanmış, daha sonra da Ahmet Gül tarafından **Terceme-i Risâle-i Hamîdiyye** adıyla neşredilmiştir. İstanbul'da 1308/1890'da neşredilmiştir. Bkz. Çelebi, İlyas; “Hüseyin el-Cisr”, **DİA**, XVIII, s. 539.

⁹¹ Hüseyin Cisrî, **H. Muhammed (s.a.v) Risâle-i Hamîdiyye**, (trc. Manastırlı İsmail Hakkı; yay.hz. Muhammed Sait Konar), İstanbul, Sûfî Kitap, 2008, s. 480.

⁹² Hüseyin Cisrî, **a.g.e**, s. 454-457, 479.

köleliği kaldırmaya yönelik icraatleri⁹⁴ gibi çeşitli konulara değinmektedir. Bu konuları ele alırken, Hz. Peygamberin nübüvvetini ve mucizelerini açıklamakta, hadislerin güvenilirliğini savunmakta, sadece Kur'an'la kifayet etmenin mümkün olmayacağını deliller çerçevesinde anlatmaktadır. Onun eserlerinde bu tür konulara değinmiş olması, dönemin İslâm âlimlerinin oryantalist hadis çalışmaları karşısındaki tutumunu göstermesi açısından da önem arz etmektedir. Müsteşriklerin hadis ve sünnet aleyhtarı bazı düşüncelerinin cevaplandırıldığı böyle bir eserin Sultan II. Abdülhamid tarafından ödüllendirilmiş olması da⁹⁵ oldukça dikkat çekicidir.

Bu dönemde sünnet etrafındaki düşünceleri önem arz eden bir diğer ilim adamı da Ahmed Midhat Efendi'dir. Kendisinin Kazan Türkleri'nden Fâtih Kerîmi'ye yazdığı mektuplarda onun hadis bilgisine ve sünnet anlayışına dair malumatlar bulunmaktadır.

“Utlubu'l-ilme velev bi's-Sin" buyurulmuş. Çin'den alınacak ilim, sadece Arap lisanının sarf ve nahvinden veyahut ilm-i hadis ve tefsirden ibaret olabilir mi? Çin gibi küfür memleketinde işbu ulûm-u İslâmiyyenin vücudu tasavvura sığar mı? Şüphe yok ki oradan alınacak ilim ancak ulûm-u dünyeviyyedir. Halbuki ulûm-u küfriyyeyi bile ulemâ öğrenmelidir. Ta ki küfürden tevakkiye ve küfre karşı tedafü'e muktedir olsunlar.”⁹⁶

Ahmed Midhat Efendi bu ifadeleri ile, “İlim Çin'de de olsa gidip öğreniniz” rivayetini⁹⁷ delil göstermekte ve bu rivayetten hareketle dünyevî ilimlerinde öğrenilmesi gerektiğini savunmaktadır. Onun 1889'da Stockholm'de toplanan Şarkiyatçılar Kongresi'ne katılmış olması da⁹⁸ konumuz açısından ayrıca önem arz etmektedir. Ahmed Midhat Efendi, Şarkiyatçılar Kongresi ile ilgili izlenimlerini “*Avrupa'da Bir Cevelan*” adıyla kitaplaştırmış,⁹⁹ Sultan Abdülhamid'in bu kongrelere gösterdiği alâkayı

⁹³ Hüseyin Cîsrî, **a.g.e.**, s. 410.

⁹⁴ Hüseyin Cîsrî, **a.g.e.**, s. 420-422.

⁹⁵ Çelebi, İlyas; “Hüseyin el-Cîsr”, **DİA**, XVIII, s. 537-538.

⁹⁶ Gökçek, Fazıl, “Ahmed Midhat Efendi'den Fâtih Kerîmi'ye Mektuplar” **İlmî Araştırmalar**, sy.8, İstanbul 1999, s. 322 Burada yazım kuralları açısından Fazıl Gökçek'in mektubun aslından çevirisine sâdık kalmayı tercih ettik.

⁹⁷ Hadisin metni şöyledir, “اطلبوا العلم ولو بالصين ، فإن طلب العلم فريضة على كل مسلم” Beyhakî, **Şu'abü'l-îmân**, thk. Abdülali Abdulhamid Hamid, Mektebetü'r-rüşd, Bombay, 2003, III, 193. Beyhakî zikrettiğimiz eserinde bu hadisin zayıf olduğu değerlendirmesinde bulunmaktadır. Bkz. ” Beyhakî, **Şu'abü'l-îmân**, III, 193.

⁹⁸ Okay, M. Orhan, “Ahmed Midhat Efendi”, **DİA**, II, 101.

⁹⁹ Eserin Türkçe çevirisi için bkz. Ahmed Midhat Efendi, **Avrupa'da Bir Cevelan**, (yay. hz., Pala, N. Arzu), İstanbul: Dergah Yayınları, 2015.

da eserinde zikretmiştir. Ayrıca, Şeyh Hamza Efendi'nin İslâm'da kadın konusunu ayetler, hadisler ve müctehidlerin yorumlarıyla açıkladığı bir eserini bu kongrede sunduğunu bu kitapta dile getirmektedir.¹⁰⁰

Dönemin devlet adamlarından Said Halim Paşa'da (1864-1921), eserlerinde sünnetin her türlü ilerlemeyi teşvik ettiğine değinmektedir. “İslâm Devletinin Siyasî Yapısı” adlı eserinde, “İslâm âleminin derdinin çaresi, kendisinde bulunmayan ve geriliğine sebep olan ilim ve fenleri hiç vakit kaybetmeden elde etmesidir. Bu ilim ve fenler bugün Avrupa'dadır. O halde bizim için yapılacak şey açıktır. Bu ilim ve fenleri Avrupa'dan öğrenmek” dedikten sonra, bu görüşünü “Böyle yapmakla aynı zamanda, ilim öğrenmek için gerektiğinde Çin'e kadar gitmemiz gerektiğini bize tebliğ buyuran Peygamberimizin emrini de yerine getirmiş oluruz” diyerek, bu düşüncesini Hz. Peygamber'e isnâd edilen bu sözle¹⁰¹ desteklemektedir.¹⁰²

Said Halim Paşa'nın, II. Abdülhamid'le pek çok defa görüştüğü, kendisiyle fikir alışverişinde bulunduğu ve kendisine lâyhalar sunduğu bilinen bir gerçektir. Buradan yola çıkarak, Sultan II. Abdülhamid'in, saltanatı esnasında her alanda dünyada ilk olan pek çok yeniliği Osmanlı Devleti'ne kazandırma çabasında¹⁰³ ve dönemin sünnet anlayışında Said Halim Paşa'nın kaynağını sünnetten alan ilmî ve yenilikçi fikirlerinin katkısı olduğunu söylemek mümkündür.

Dönemin hadis âlimlerinden Yusuf b. İsmâil en-Nebhânî de (1849-1932) yaşadığı devrin sünnet anlayışını yansıtmaya açısından önem arzeden bir isimdir. Gelenekçi bir zihniyete sahip olan Nebhânî eserlerinde Batı'nın İslâm dünyası üzerinde kültür, hayat tarzı ve düşünce yoluyla nüfuz kurma çabalarına tüm gücüyle karşı çıkmış, farklı alanda telif ettiği ilmî eserlerle Müslümanları Kur'an ve sünnet etrafında

¹⁰⁰ Ahmed Midhat Efendi, **Avrupa'da Bir Cevlan**, s. 184, 279, 282.

¹⁰¹ Beyhakî, **Şu'abü'l-îmân**, (thk. Abdülali Abdulhamid Hamid), Bombay, Mektebetü'r-rüşd, 2003, III, 193. Beyhakî zikrettiğimiz eserinde bu hadisin zayıf olduğu değerlendirilmesinde bulunmaktadır. Bu rivayet İbnü'l-Cevzî'nin (v. 597/1201) **el-Mevzûât** adlı eserinde de geçmektedir. Rivayet hakkındaki değerlendirmeler için bkz. Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, **el-Mevzûât**, (thk. Abdurrahman Muhammed Osman, nşr. Muhammed Abdülmuhsin), Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1966, I, 215-216.

¹⁰² Said Halim Paşa, **a.g.e**, s. 234, 239.

¹⁰³ II. Abdülhamid'in dünyanın farklı bölgelerindeki bilim adamlarını ülkesine davet ettiği, sağlık alanından eğitime pek çok yeniliği araştırıp Osmanlı'ya getirdiği bilinmektedir. Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Güldür, Yusuf, **Projeler Sultanı Abdülhamid**, İstanbul, Hayat Yay, 2015. Armağan, Mustafa, **Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı**, İstanbul, 2009, s. 211-269.

birleştirme ve bilinçlendirme gayretinde olmuştur.¹⁰⁴ Kendisinin Cemâleddin Efgânî ve Muhammed Abduh’u sert bir dille eleştirdiği de bilinmektedir.¹⁰⁵

Son dönem Osmanlı âlimlerinden Mustafa Sabri Efendi’nin çalışmaları da dönemin sünnet anlayışını yansıtmaları açısından önem arz etmektedir. Yazılarında yaşadığı dönemin getirdiği toplumsal ve ilmî sorunlara Kur’an ve sünnetten cevap ve çözümler getirmeye çalışan Mustafa Sabri Efendi, mucizeler, nübüvvet, âhiret, kıyamet alâmetleri, taaddüd-i zevcât,¹⁰⁶ vahy-i gayr-i metlûv, hadislerin yazımı ve tedvini, hadis kitaplarının güvenilirliği, mezhepler, kader meselesi,¹⁰⁷ İslâm’da siyaset ve hilâfet¹⁰⁸ gibi konuları hadisler üzerinden ele almış, daha çok bu konular etrafında yoğunlaşan tartışma ve yorumlara reddiyeler yazmıştır.

Mustafa Sabri Efendi (1869 -1954), eserlerinde daha çok Kâsım Emin (1863-1908), Muhammed Ferîd Vecdî (1878-1954), Muhammed Hüseyin Heykel (1888-1956) gibi son dönem modernistlerinin görüşlerini eleştirmiş, sünneti her türlü eleştiriye karşı şiddetle savunmuştur.¹⁰⁹

III. SULTAN II. ABDÜLHAMİD’İN SÜNNETE BAĞLILIĞI, HADİS BİLGİSİ VE SÜNNETE DOLAYLI HİZMETLERİ

Çeşitli hatırat kitaplarında Sultan II. Abdülhamid’in Hz. Peygamber’e muhabbetle bağlı, ibadetlerinde hassas, dindar bir padişah olduğu anlatılmaktadır.¹¹⁰ Sultanın peygamber sevgisi her ne kadar ailesinden gördüğü terbiyeden ve almış olduğu dinî eğitimden kaynaklanıyor olsa da, kendisinin araştırmacı ve okumayı seven bir kişiliğe sahip olması, âlim kişilerle dinî konularda sohbet etmekten zevk alması, kitap

¹⁰⁴ Özervarlı, Sait, “Nebhânî”, **DİA**, XXXI, 471-472.

¹⁰⁵ Zirikli, **el-A‘lâm**, VIII, 218.

¹⁰⁶ Mustafa Sabri Efendi, **İslâm’da Münakaşaya Hedef Olan Meseleler**, (sadeleştiren: Osman Nuri Gürsoy), İstanbul: Sebil Yayınevi, 1976, s. 50-53.

¹⁰⁷ Mustafa Sabri Efendi, **Dinî Müceddidler**, İstanbul: Sebil Yayınları, 1994 s. 109-117, 143.

¹⁰⁸ Konuyla ilgili bkz. Mustafa Sabri Efendi, “**Hilâfetin İlgasının Arka Planı**”, (trc. Oktay Yılmaz), İstanbul, İnsan Yay., 1998.

¹⁰⁹ Mustafa Sabri Efendi, **Mevkîfü’l-‘akl**, I, 29-30, IV, 54; Mustafa Sabri Efendi, **Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi’nin Mısır Ulemâsı ile İlmî Münakaşaları**, (trc. İbrahim Sabri; Erdem, Osman), İstanbul, Gül Yay., 2013, I, 10. Yavuz, Yusuf Şevki, “Mustafa Sabri Efendi” **DİA**, XXXI, 351. Mustafa Sabri Efendi’nin bazı ilmî tartışmaları için ayrıca bkz. Mustafa Sabri Efendi, **Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi’nin Mısır Ulemâsı ile İlmî Münakaşaları**, (trc. İbrahim Sabri; Erdem, Osman) I-II, İstanbul, Gül Yay., 2013.

¹¹⁰ Osmanoğlu, Şadiye, **Babam Abdülhamid Saray ve Sürgün Yılları**, s. 31.

sevgisi ve okuma merakı da bu durumu etkileyen faktörlerdendir. Hicaz Demiryolu Projesinin Medine Bölgesindeki raylarına Hz. Peygamber'in ruhu rahatsız olmasının diyerek keçe döşetmiş¹¹¹ ve sessiz vagonlar kullanılmasını istemiş olması, trene bir adet mescit vagonu ekletmesi,¹¹² Hicaz bölgesinde yaptığı pek çok hayır çalışmasıyla beraber sahâbilerin kabirlerini tamir ettirmiş olması¹¹³ onun bu konudaki hassasiyetini göstermektedir. Aynı zamanda Sultan II. Abdülhamid'in Mescid-i Nebvî'nin aydınlatma sistemini yaptırmış olduğu da bilinmektedir.¹¹⁴

Sultanın Hicaz Demiryolu Hicaz-Şam güzergâhını Hz. Peygamber'in çocukken amcası Ebû Tâlib ile beraber Mekke'den Şam yakınlarındaki Busra'ya yaptığı ticaret yolculuğunda kullandığı güzergah üzerine yaptırmış olduğu da bilinmektedir. Sultan Abdülhamid döneminde neşredilen Tercümân-ı Hakikat Gazetesi'nde, daha önce Hz. İbrâhim'in de kullanmış olduğu öne sürülen bu güzergâhın sultan tarafından bilinçli olarak tercih edildiğine dair ifadeler yer almaktadır. Bu bilgiler Sultan Abdülhamid döneminde yayınlanan Tercümân-ı Hakikat Gazetesi'nde "Hatt-ı Âli-i Hicaz'ın menâfi-i mâ'neviye ve maddiyesi" başlıklı yazı dizisinde Muktesid Musa isimli bir müellif tarafından kaleme alınmıştır.¹¹⁵

Diğer taraftan, Fransa'da sahnelenmek istenen ve Hz. Peygamber'e hakaret içeren bir tiyatro oyununu engellemek için pek çok diplomatik girişimde bulunduğu bilinmektedir. Sultanın talebi üzerine oyunun oynanmasını engelleyen Fransa Cumhurbaşkanı Sadi Carnot'a (v. 1894/1312) bir imtiyaz nişanı takdim ettiği, ayrıca Hz. Peygamber'in hayatını farklı lanse eden benzer oyunların Amerika, Hollanda vb. diğer ülkelerde de oynanmasını diplomatik bağlantılar kurarak engellediği, bu vb.

¹¹¹ Kanberoğlu, Nesrin, "Osmanlı Devleti'nin II. Meşrutiyet Dönemi Demiryolu Politikaları 1908-1914", **Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, s. 169-170, Erişim: 06.04.2019, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/555419>.

¹¹² Gülsoy, Ufuk- Ochsenwald, William, "Hicaz Demiryolu" **DİA**, XVII, 443.

¹¹³ Sultanın bu bölgede yaptırdığı hayır eserleri ve tamir ettirdiği sahâbe ve âlim kabirleri hakkında bkz. Muhammed Emin el-Mekkî, **Osmanlı padişahlarının Haremeyn hizmetleri : (Osmanlı Halifelerinin Haremeyn-i Şerife'nin de yaptırdıkları eserler)**, (ed. Yılmaz, Ömer Faruk, trc. İsmail Dönmez, nşr. İbrahim Coşkun), İstanbul, Çamlıca Yay., 2008, s. 19-25.

¹¹⁴ Konuyla ilgili arşiv belgeleri üzerinde yapılan bir araştırma için bkz.Özbek, Hacı Mehmet, "Mescid-i Nebvî İlk Defa Elektrikle Aydınlatıldı", **Yedi Kıta Dergisi**, <https://yedikita.com.tr/mescid-i-nebevi-ilk-defa-elektrikle-aydinlatildi/>, Erişim: 04.06. 2019

¹¹⁵ Tercümân-ı Hakikat Gazetesi'nin bu yazı dizisine ulaşamadığımız için, Mustafa Armağan'ın gazetenin bu yazı dizisini Osmanlıca'dan sadeleştirerek yazdığını ifade ettiği çalışmasından yararlandık. Bkz. Armağan, Mustafa, **Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı 3**, İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018, s. 267-274.

durumları takip ederek yeri geldiğinde müdahale ettiği bilinmektedir.¹¹⁶ Ayrıca Doğu Türkistan, Bosna, Afrika, Kafkasya, Tunus gibi dünyanın pek çok farklı bölgesindeki Müslümanlarla yakından ilgilenmesi,¹¹⁷ Pekin'e üniversite açtırıp oradaki Müslümanların eğitimine destek olması,¹¹⁸ sultanın İslâm birliği düşüncesinin sadece siyasî sebeplerden kaynaklanmadığını, onun bu uygulamalarında sünnete dair bir etkinin de var olduğunu düşündürmektedir.

Sultan Abdülhamid'in dindarlığında, siyasî hayatında, İslâm birliği politikasında, halkına karşı yaptığı yardımlarda, aldığı dinî eğitimin ve sahip olduğu hadis sünnet bilgisinin etkileri görülmektedir. Bu etkinin hayatındaki pek çok şeyin üzerinde tesiri olduğu düşünülebilir. Şahsiyetinde, söylemlerinde ve icraatlerinde bu durumu gözlemlemek mümkündür.

Sultan II. Abdülhamid'in günlük hayatında hadislerden paylaşımlarda bulunduğu, istişare ettiği âlimler arasında hadis bilgisine sahip kişilerin olduğu,¹¹⁹ kendisinin sıklıkla “*Sahîh-i Buhârî*”,¹²⁰ “*Şifâ-i Şerif*” gibi hadis kitaplarını okuduğu,¹²¹ özellikle savaş zamanlarında sıklıkla “*Sahîh-i Buhârî*”’yi okuduğu,¹²² şahsî kütüphanesinde hadis kitaplarının bulunduğu,¹²³ bazı hastalıklarını sünnetten bilgilerle tedavi etmeye çalıştığı¹²⁴ kaynaklarımızda onun sünnetle ilişkisine dair zikredilen bilgiler arasındadır. Özellikle II. Abdülhamid'in sürgün hayatı esnasında şahsî doktorluğunu yaptığı bilinen Âtîf Efendi'nin hatıraları, konuyla ilgili önemli bilgiler içermektedir. Ayrıca İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde ve Başbakanlık Arşiv Kütüphanesi'nde konuyla ilgili kaynaklar bulunmaktadır.

¹¹⁶ Armağan, Mustafa, **Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı 1**, İstanbul, Timaş, 2009, s. 182-185.

¹¹⁷ İhsan Süreyya Sırma'nın konuyla ilgili arşiv belgeleri üzerinden kaleme aldığı çalışması için bkz. Sırma, İhsan Süreyya, **Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi**, İstanbul: Beyan Yay., 2009, s. 104-112.

¹¹⁸ Sırma, İhsan Süreyya, **a.g.e.**, s. 128-131.

¹¹⁹ Aydoğdu, Rukiye, **19. Yy. Osmanlı Toplumunda Tasavvuf-Hadis İlişkisi-Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevi Özelinde-**, s. 74.

¹²⁰ Osmanoglu, Şadiye; **Babam Abdülhamid Saray ve Sürgün Yılları**, s. 31.

¹²¹ Âtîf Hüseyin Bey, “**Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri**”, (nşr. Metin Hülâgu), s. 39.

¹²² Âtîf Hüseyin Bey; “**a.g.e.**” s. 148.

¹²³ Sultan dönemin ünlü hattatlarından Abdullah Hamdi Bey'e (1317/1899) kendisi için bir *Şifâ-i şerif* yazdırdığı bilinmektedir. Bkz. Ülker, Muammer, “Abdullah Hamdi Bey”, **DİA**, I, 104.

¹²⁴ Âtîf Hüseyin Bey; “**a.g.e.**” s. 148.

Nadir eserler kütüphanesinde yaptığımız araştırmalarda, sultanın kütüphanesinde bazı hadis kitaplarının olduğu bilgisine ulaşmakla beraber, hadislerin yazılı olduğu bazı özel hat eserlerini de görmüş olduk. Bunlar arasında zikzak şeklinde sayfaları açılan süslemeli bir kitapçık dikkat çekmektedir.¹²⁵ Arapça olarak pek çok hadisin yazılı olduğu bu kitapçıktaki hadislerin bazıları şunlardır: “Cennet kılıçların gölgesi altındadır.”,¹²⁶ “Dua mü’minin silahıdır.”,¹²⁷ “İmanın yarısı sabır yarısı şükürdür.”¹²⁸

II. Abdülhamid, özel doktoru Âtîf Efendiyle yaptığı sohbetlerde yeri geldikçe hadislerden örnekler vermekte, düşüncelerini Hz. Peygamber’in hadisleriyle desteklediği görülmektedir. Bu sohbetler esnasında hadisleri bazen önce Arapçalarıyla telaffuz edip sonra tercüme etmekte, bazen de sadece Türkçelerini dile getirmektedir. “Cennet annelerin ayakları altındadır,”¹²⁹ rivayeti, “Dağlama en son tedâvi şeklidir”¹³⁰ rivâyeti¹³¹ ve “uğursuzluk olsaydı, şu üç şeyde atda, kadında ve evde olurdu”¹³² rivâyeti, Sultan Abdülhamid’in paylaştığı rivâyetlere birer örnek olarak gösterilebilir. Aynı zamanda onun huzur derslerinde bazı âlimler tarafından âyet ve hadislerden yapılan uyarıları dikkatle dinlediği de aktarılan bilgiler arasındadır. Dönemin önemli uzun yıllar

¹²⁵ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, İbnül Emin Mahmud Kemal İnal Koleksiyonu, A 6504.

¹²⁶ أُنَّ الْجَنَّةُ تَحْتَ ظِلَالِ السُّيُوفِ, Buhârî, Cihad 22.

¹²⁷ الدُّعَاءُ سِلَاحُ الْمُؤْمِنِ, Heysemî, “**Mecma’u’z-zevâ’id ve menba’u’l-fevâ’id**” X, 147.

¹²⁸ الصَّبْرُ نَصْفُ الْإِيمَانِ وَ الشُّكْرُ نَصْفُ الْإِيمَانِ Rivâyetin bu lafzı için bkz. Beyhaki, **Şu‘abü’l-îmân**, XII, 194.

¹²⁹ Hadis, “الجنة تحت أقدام الأمهات” lafzıyla Ahmed b. Hanbel’in **Müsned**’inde (XXIV, 299), Nesâî’nin Sünen’inde, (Cihad, 25) ve çeşitli hadis kaynaklarında geçmektedir. Rivâyetin bu lafzı ile Kudâî’nin **Müsned**’inde (I, 102) geçmektedir.

¹³⁰ Sehâvî dağlamanın bir tedavi şekli olduğunu, ancak Allah resûlü’nün diğer sahih hadislerinden anlaşıldığı üzere bu tedavinin nehyedildiğini bu sözünde bunu ifade ettiğini söyleyerek rivayeti yorumlamaktadır. Bkz. Sehâvî, **el-Makâsîdül-hasene**, I, 39.

¹³¹ Sultan Abdülhamid’in konuşmaları esnasında aktardığı bazı hadisler için bkz. Âtîf Hüseyin Bey, **a.g.e**, s. 148, 165.

¹³² لَا عُدْوَى وَلَا طَيْرَةَ، إِنَّمَا فِي ثَلَاثٍ: فِي الْفَرَسِ، وَالْمَرْأَةِ وَالْأَرَى, Buhârî, Tıb, 53, şeklindeki rivâyet olması muhtemeldir. Hz. Aişe’nin bu hadis hakkında Ebu Hureyre’nin naklini “O (Hz. Peygamber) böyle söylemiyordu. Ancak Resûlullah şöyle buyurmuştur: “Cahiliyye insanları şöyle derlerdi: Uğursuzluk; kadında, evde ve binektedir.” diyerek düzelttiği bilinmektedir. Bu düzeltme için ayrıca bkz. İshak b. Râhûye, **Müsnedü İshâk b. Râhûye**, c. III, s. 751, no.1365. Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Sağlam, İbrahim “Uğursuzluk Üç Şeydedir...” Rivayetinin İsnad ve Metin Yönünden Tahlili”, **Kırıkkale Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi (KİİFAD)**, 2017, c. II, sy. 3, s. 81-108.

âlimlerinden, huzur derslerini icrâ edip *Şifâ-i Şerif* okutmakla da görevli Tikveşli Yûsuf Efendi'nin (1830-1920) bazı uyarıları¹³³ bu kabildendir.

Sultan Abdülhamid'in Çanakkale Savaşı'nın zaferle sonuçlanması,¹³⁴ hastalıklardan kurtulmak vb. çeşitli sebeplerle "*Sahîh-i Buhârî*" hatimleri yaptığı, *Buhârî* hatmini tamamladığında hastalığının şifâ bulacağına yürekten inandığı, Hz. Peygamber'e ve bu esere duyduğu saygıdan dolayı "*Sahîh-i Buhârî*"den "Bûharî-i Şerîf büyük bir kitaptır" diyerek bahsettiği,¹³⁵ onun sünnet bilgisi ve peygamber sevgisiyle ilgili kaynaklarda zikredilen bilgiler arasındadır. Ayrıca hocası Gerdankıran Ömer Efendi'den (v. 1292/1875) kardeşleriyle birlikte *Sahîh-i Buhârî* dersleri aldığı ve icâzet almalarına çok az bir zaman kala hocalarının dersi bırakmak durumunda kaldığı kendi beyanları arasında mevcuttur.¹³⁶ Sultan Abdülhamid'in bu beyanlarından, onun hadis bilgisi üzerinde alanında çok önemli bir kaynak olarak kabul edilip âlimlerin esahhu'l-kütüb olarak nitelendirdikleri "*Sahîh-i Buhârî*" 'nin¹³⁷ önemli ölçüde etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Sultan Abdülhamid'in hadis ve şemâil kitaplarına ilmî boyutuyla olduğu kadar mânevî bir boyutla da yaklaştığı anlaşılmaktadır. Onun *Şifâ-i Şerif* okuduğu esnada yaşadığı hissiyat ile ilgili şu ifadeleri dikkat çekicidir.

"Siz itikad etmezsiniz ama bana iki kere vaki oldu. Şifâ-i Şerîf okuyorum. Orada Peygamber'in evsâfından bahis var. Vücûd-ı mübâreklerinde latîf bir koku varmış. Ben de etrafta tarif edemeyeceğim latîf kokular hissettim. Bunlar düşmanın Çanakkale'de geçemeyeceğine işaretler."¹³⁸ Buradan yola çıkarak *Şifâ-i Şerif*'in de sultanın hadis bilgisinin kaynakları arasında olduğunu söylemek mümkündür.

Bu dönemde hadis tedrisini canlandırması açısından burada değinmek istediğimiz bir başka mesele de Sultan Abdülhamid'in Hicaz Demiryolu Projesi'dir. Eğer Hicaz Demiryolu Projesi tam olarak sultanın düşündüğü şekliyle

¹³³ Hızlı, Kasım, "Reisü'l-Ulema Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin Huzur Dersi Takririnde Sultan II. Abdülhamid'e Eğitim ve İdareye Dair Yaptığı Tavsiyeler", **Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, 2018, c. IV, sy. 6, s. 44-45.

¹³⁴ Âtîf Hüseyin Bey, **a.g.e.**, s. 439.

¹³⁵ Âtîf Hüseyin Bey, **a.g.e.**, s. 178.

¹³⁶ Âtîf Hüseyin Bey, **a.g.e.** s. 128.

¹³⁷ Uğur, Mücteba, "Esahhu'l- kütüb" **DİA**, XI, 353 .

¹³⁸ Âtîf Hüseyin Bey; "**a.g.e.**" s. 243.

gerçekleştirilebilseydi ve daha uzun süre aktif kalabilseydi, bu projenin de hadis ilmine, hadis tedrisine ve hadis ilmi kapsamında bölgeler arası bilgi alışverişine önemli katkılarının olacağı muhtemeldi. Böylelikle hacca giden hadis âlimlerinin ve talebelerinin sayısı artacak, aynı şekilde proje güzergâhındaki ilim merkezleri de daha çok ilim tâlibi tarafından ziyaret edilebilecekti.

Bütün bunlarla birlikte Sultan Abdülhamid'in hadis âlimi Yusuf Nebhânî¹³⁹ (1849-1932) ile yakın bir diyalog içerisinde olduğu,¹⁴⁰ Mehmed Ârif Bey'in (v. 1315/1897) *Binbir Hadîs-i Şerîf Şerhi*¹⁴¹ adlı eserini *Binbir Hadîs-i Şerîf Şerhi*¹⁴² adıyla tercüme eden Abdürreşid İbrâhim (1857-1944) ile mektuplaştığı bilinmektedir.¹⁴³ Ayrıca hadis alanında çok sayıda eser kaleme alan Ebü'l-Hüdâ es-Sayyâdî'de¹⁴⁴ (v. 1327/1909) II. Abdülhamid'in danışmanları arasında yer almaktadır.¹⁴⁵ Aynı zamanda, kendisi Hint alt kıtasında hadis alanında önemli çalışmalarda bulunan Sıddîk Han'ı nişanla taltif etmiştir.¹⁴⁶ Sıddîk Hasan Han'ın (v. 1308/1890) Bopal'de¹⁴⁷ bulunan matbaasında çok sayıda hadis kitabını bastırdığı, hediye olarak kendi ülkesinde dağıttığı ve diğer ülkelere gönderdiği bilinmektedir.¹⁴⁸ II. Abdülhamid'in Sıddîk Hasan Han'ı ödüllendirmiş olması, onun kendi döneminde farklı bölgelerde yapılan hadis çalışmalarını da takip ettiğini göstermektedir.

¹³⁹ Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, IX, 226; Zirikî, **el-A'lâm**, VIII, 218. II. Abdülhamid dönemi hadis çalışmaları ele alınırken, Ebü'l-Hüdâ es-Sayyâdî'nin hadis alanında yazdığı eserlere de değinilmektedir.

¹⁴⁰ Özervarlı, Sait, "Nebhânî", **DİA**, XXXI, 471.

¹⁴¹ Eser Selim Ağa Kütüphanesi'nde Mısır Maarif Basımevi 1319/1901 baskısıyla 470 sayfa olarak bulunmaktadır. Osmanlıcadır.

¹⁴² İbrahim, Abdürreşid, **Binbir Hadis-i Şerif Şerhi**, Petesburg, 1907.

¹⁴³ Okyar, Fethi, **Üç Devirde Bir Adam**, (nşr. Cemal Kutay), İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1980, s. 101.

¹⁴⁴ Zirikî, **el-A'lâm**, VI, 94.

¹⁴⁵ Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Varol, Muharrem, **II. Abdülhamid'in Danışmanı Ebü'l-Hüdâ Sayyâdî'nin Hayatı, Eserleri ve Tesirleri (1850-1909)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2004. Ayrıca bkz. Zirikî, **el-A'lâm**, VI, 94.

¹⁴⁶ Birişik, Abdülhamid – Eren, A. Cüneyt, "Sıddîk Hasan Han", **DİA**, XXXVII, 93.

¹⁴⁷ Hindistan'da bulunan bir eyalet merkezidir.

¹⁴⁸ Birişik, Abdülhamid, "Hint Alt-Kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler", **Dîvân: İlmî Araştırmalar**, 2004/2, IX, sy. 17, s. 8.

IV. DÖNEMİN HADİS VE SÜNNET ANLAYIŞINA ETKİSİ AÇISINDAN SULTAN II. ABDÜLHAMİD DEVRİ SANSÜR UYGULAMALARI VE DİNÎ KİTAP DENETİMİ

Matbaanın icat edililip yaygınlaşmasıyla¹⁴⁹ birlikte, basın ve matbuatın iç ve dış siyaset açısından devletler arası bir silah olarak da kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Hızla gelişim gösteren basının çeşitli siyasal amaçlar doğrultusunda kullanılmasına karşın, devletler ve idareciler bazı sansür uygulamaları geliştirmişlerdir. Öyle ki II. Abdülhamid döneminde Osmanlı'da uygulanan sansür uygulamalarının önemli bir kısmının III. Napolyon'un Fransa'da uyguladığı Basın Kanunu'na dayandığı bilinmektedir. Sultan Abdülhamid kendi döneminde gerçekleştirilen sansür uygulamalarıyla ilgili olarak bu dönemde Amerika'da ve Avrupa'nın tamamında basın sansürü olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁰ Önceki dönemlerde de matbuatın takip edildiği bilinmekle beraber, bu konuyla ilgili Osmanlı'da gerçekleştirilen ilk hukukî düzenleme Sultan Abdülmecid dönemi'nde (1839-1861) çıkarılan 1273/1857 tarihli Matbaa Nizamnâmesi'dir.¹⁵¹

Sultan Abdülhamid dönemi'ne gelindiğinde ise Osmanlı'da yaşayan bazı gayrimüslimlerin hilâfet karşıtı yayınlar neşretmesi, bu yayınlarda devletin bütünlüğüne muhalif ifadelerle yer verilmesi, gerek gayrimüslimlerin gerekse Müslümanların açtıkları matbaalarda mushaf ve dinî kitap basımında yanlışlıklar yapılması, sultanı bu konuda çeşitli önlemler almaya sevk etmiş ve bu dönemde matbuatın takip edilmesi daha kurumsal bir yapıya kavuşmuştur.¹⁵²

II. Abdülhamid döneminde basılan eserler dinî olsun, olmasın devlet tarafından denetimden geçirilerek basılmıştır. Bununla birlikte özellikle dini kitaplar sıkı bir denetimden geçirildikten sonra basım izni verilmiş, bazı dini eserlere ise basım ruhsatı verilmemiştir. Sultan Abdülhamid dinî kitapların basımının denetlenmesi için Meşihat Makamı bünyesinde, Tetkik-i Müellefat Heyeti adında ayrı bir heyet kurmuş, kitaplara basım ruhsatının verilip verilmemesinden sorumlu olan Maarif Nezâreti bünyesindeki

¹⁴⁹Matbaanın icadı gelişimi ve Osmanlı Devleti'ndeki gelişimi hakkında detaylı bilgi için bkz. Beydilli, Kemal, "Matbaa" **DİA**, XXVIII, 105-110.

¹⁵⁰Demirel, Fatmagül, **II. Abdülhamid Döneminde Sansür**, İstanbul: Bağlam Yay., 2007, s. 32-33, 49.

¹⁵¹Demirel, Fatmagül, **II. Abdülhamid Döneminde Sansür**, İstanbul: Bağlam Yay., 2007, s. 30

¹⁵²Demirel, Fatmagül, **a.g.e**, s. 43-48

Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti bu heyetle istişare ederek bazı dinî kitaplara ruhsat verilmesine karar vermiş, bazıları için ise ruhsat vermemiştir.¹⁵³ Tetkik-i Müellefat Heyeti'nin kendisine sunulan her eseri detaylı bir incelemeye tâbi tuttuğu, eserlerin sadece içeriklerinin değil müelliflerinin de araştırıldığı konuyla ilgili arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.¹⁵⁴

Sultan Abdülhamid, daha önce amcası Sultan Abdülaziz döneminde (1861-1876) kurulmuş olan Matbuat Müdürlüğü bünyesinde bir sansür kurulu (1878) oluşturmuştur.¹⁵⁵ II. Abdülhamid döneminde yazılan bazı eserlerin içeriğinden de anlaşıldığı üzere bu dönemde devleti iç ve dış saldırılardan koruyabilmek ve siyasî istikrarı devam ettirmek gayesiyle sıkı bir denetim uygulanmıştır. Bu uygulamanın siyasî mesajlar içeren bazı dinî eserleri ve hadis risâlelerini de kapsadığı anlaşılmaktadır. II. Abdülhamid dönemi muhaliflerinden olduğu anlaşılan Hoca Şakir Efendi'nin (v.?)¹⁵⁶ *Fetavâ-yı Şerîfe* adlı padişaha çeşitli suçlar isnad ederek ulemâ ve toplumu halifeye isyana teşvik ettiği¹⁵⁷ risâlesinin girişinde “Bu Fetavâ-yı Şerîfe bir çok ahkâm-ı nusûs-u Kur’aniyeyi muhtevidir. Binaenaleyh evrak-ı muzırta demek veyahut bilâd-ı İslâmiye’ye duhûlüne mâni olmak hiçbir Müslim için câiz olmaz.”¹⁵⁸ ifadesinin bulunması bu duruma örneklik teşkil etmektedir. Çok sayıda hadis içermesi hasebiyle konumuz açısından da önem arzeden bu risale, üslûbunun sertliğiyle de dikkat çekmektedir.¹⁵⁹

Ayrıca dönemin önemli muhaliflerinden Mehmed Kadri Nâsîh (1855-1918) “*İstinsaf*” adlı risâlesinde Sultanı “İmâmet hadislerini ve imâmetten bahis kütüb-i

¹⁵³ Dıġıroġlu, Filiz, “II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslâmî Metinleri Kim Üretir?-II” **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, İstanbul, 2018, sy. 54, s. 3. (Bu bölümde kaynak olarak kullandığımız Filiz Dıġıroġlu’nun konuyla ilgili makaleleri arşiv belgeleri ele alınarak yazıldığı için arşiv belgeleri tekrar taranmaksızın Filiz Dıġıroġlu’nun konuyla ilgili makaleleri kaynak gösterilmiştir.)

¹⁵⁴ Dıġıroġlu, Filiz, “a.g.m” s. 4

¹⁵⁵ Demirel, Fatmagül, **a.g.e**, s. 43-45.

¹⁵⁶ Risâlenin Abdullah Cevdet ve Hoca Şâkir Efendi’nin ortak eseri olduğuna dair iddialar hakkında bkz. Kara, İsmail, **İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri**, II, 4.

¹⁵⁷ Kara, İsmail, **İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri**, II, 3.

¹⁵⁸ Hoca Şâkir Efendi, “Ulemâ-yı İslâm Enârallâhu Berâhinehum Taraflarından Verilen Fetavâ-yı Şerîfe” Kara İsmail, **İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, II, 41.

¹⁵⁹ Risâlenin tamamı için bkz. Hoca Şâkir Efendi, “Ulemâ-yı İslâm Enârallâhu Berâhinehum Taraflarından Verilen Fetavâ-yı Şerîfe” Kara İsmail, **İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, II, 41-54

İslâmiyeyi tedavülden men etmekle” itham etmekte, “Bu durum Müslümanlığa münâfi değil midir? Bu duruma Şeyhülislam gibi zevat şâfi bir cevap verse belki derd-i derûna devâ olur demektedir. Ancak bu ithamına dair herhangi bir delil yahut örnek getirmemektedir.¹⁶⁰

Bütün bunlarla beraber, bu dönemde içeriğinde uydurma rivayetlerin bulunduğu bazı kitapların basımının yasaklandığı ve kaynaklara inilmeden yazılan bazı dinî eserlere basım ruhsatı verilmediği de görülmektedir. Sultan Abdülhamid döneminde basımına izin verilmeyen dinî eserler incelendiğinde bu eserlerin çeşitli gerekçelerden dolayı basım ruhsatı alamadıkları anlaşılmaktadır. Bu gerekçelerin başında ruhsat isteyen bazı eserlerin ciddi hatalar içermesi gelmektedir. Bunlar bazen üslûp, imlâ yahut dil ile ilgili hatalar, içerikteki karışıklık veya eksiklik olarak belirtilmektedir.¹⁶¹ Bu vb. sebeplerle pek çok eser ilk seferde Tetkik-i Müellefat Heyeti’nden basım izni alamamış, heyet müelliflerin eserlerini tashih ederek tekrar göndermelerini istemiştir. Heyetin bu konuda muhalif olsun müeyyid olsun hiç kimseye iltimas geçmeksizin dinî eserleri denetleyerek basması,¹⁶² Sultanın hatalı ve eksik din anlayışının halka ulaşmasını engellemek ve neşriyatta belli bir kaliteye ulaşmak gibi bir gayesi olduğunu göstermektedir.

Sultan Abdülhamid’in destekçilerinden ve dönemin bürokratlarından Maarif-i Umûmiye Nezâreti’nde görevli Muhammed Emin el-Mekkî’nin (v.?) “*Hulefâ-i ‘Îzâm-ı Osmâniye Hazarâtının Haremeyn-i Şerîfeyn’deki âsâr’ı mebrûreleri*” adlı¹⁶³ Osmanlı padişahlarının ve Sultan Abdülhamid’in Haremeyn-i Şerîfeyn’e hizmetlerini anlatan

¹⁶⁰Kara, İsmail, **a.g.e**, II, s. 153.

¹⁶¹Dıĭıroĭlu, Filiz, “a.g.m” s. 12-13. İeriĭindeki hatalardan dolayı reddedilen bazı dinî eserler iin bkz. Dıĭıroĭlu, Filiz, “a.g.m” s. 12-13, 26.

¹⁶²Dıĭıroĭlu, Filiz, “a.g.m” s. 10

¹⁶³Muhammed Emin el-Mekkî, “Hulefâ-i ‘Îzâm-ı Osmâniye Hazarâtının Haremeyn-i Şerîfeyn’deki âsâr’ı mebrûre ve meşkûre-i hümâyunlarından bâhis tarihî bir eser” Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1318. (Haz. Zeynep Süslü), Kara, İsmail, **İslâm Siyasî Düşüncesinde Deĭişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, II, 261-280. Eser günümüz Türkçesi’ne de kazandırılmıştır. Bkz. Muhammed Emin Mekkî, **Osmanlı padişahlarının Haremeyn Hizmetleri : (Osmanlı Halifelerinin Haremeyn-i Şerifeyn’de yaptırdıkları eserler)**,(ed. Yılmaz, Ömer Faruk, (trc. İsmail Dönmez, nşr. İbrahim Coşkun) İstanbul, Çamlıca yay., 2008. Sultan Abdülhamid’in hayır eserleri hakkında ayrıca bkz. Önal, Ebul Faruk, **Sultan İkinci Abdülhamid Han’ın Hayır Eserleri**, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2006.

çalışmasının “işaret edilen mahallerin tashihine itina olunmak kaydıyla” ifadesi kullanılarak basımına izin verilmiş olması¹⁶⁴ bu açıdan dikkat çekici bir örnektir.

Bu dönemde diğer dinî kitaplarla beraber hadis kitaplarının da Tetkik-i Müellefat Heyeti tarafından denetlendiği anlaşılmaktadır. Şam fukahâsından Emin Halil es-Sefercelânî’nin (v. 1335/1910) *el-Kevkebü’l-hasîs şerhu Dürreti’l-hadîs*’i¹⁶⁵ ve Sultan Abdülhamid tarafından çeşitli nişanlarla taltif edilen¹⁶⁶ Mehmed Şerif Efendi’nin (v. 1327/1910’dan sonra) *Miftâhu Sahîhi’l-Buhârî*¹⁶⁷ adlı çalışması denetimden geçerek basım ruhsatı alan hadis kitaplarına örnek olarak zikredilebilir.¹⁶⁸ Ayrıca hadis alanında yazdığı eserlerle ve sultana yakınlığıyla tanınan Yusuf Nebhânî’nin (1849-1932) kitapları da heyet tarafından incelendikten sonra ruhsat izni alan çalışmalar arasındadır.¹⁶⁹

Arşiv belgeleri üzerinde yapılan araştırmalar¹⁷⁰ Tetkik-i Müellefat Heyeti’nin eserlerin muhtevâsını da detaylı bir şekilde incelediğini ve bu inceleme esnasında eserlerde geçen rivayetlerin sıhhat durumunu da göz önünde bulundurduğunu göstermektedir. Heyetin Şîî müellif Şeyh Süleyman Belhî’nin (v. 1294/1877) *Yenâbî ‘u’l-mevedde*¹⁷¹ adlı eseri hakkında:

¹⁶⁴Dıġıroġlu, Filiz, “a.g.m” s. 11.

¹⁶⁵Ziriklî, *el-A‘lâm*, II, 20.

¹⁶⁶Bilgen, Osman, “Mehmed Şerif bin Mustafa et-Tokâdî ve “Miftâhu’s-Sahîhayn” İsimli eseri”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu 01-03 Kasım 2012 Tokat Bildiriler*, 2012, c. III, s. 278.

¹⁶⁷Eserin Osmanlıca bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Zühdü Bey Koleksiyonunda nr.36’da İstanbul, Sahafiye-i Osmaniye Matbaası, 1313 kaydıyla bulunmaktadır. Eserin Arapça nüshası ise Süleymaniye Kütüphanesi Tırnovalı Koleksiyonunda nr. 507’de İstanbul, Sahafiye-i Osmaniye Matbaası, 1313 kaydıyla bulunmaktadır. Ayrıca bkz. Kandemir, Yaşar. “el-Câmiu’s-Sahîh”, *DİA*, VII, 123.

¹⁶⁸Dıġıroġlu, Filiz, “a.g.m” s. 14, 26-27.

¹⁶⁹Dıġıroġlu, Filiz, “a.g.m” s. 26.

¹⁷⁰Filiz Dıġıroġlu’nun çalışmamızda atıfta bulunduğumuz makaleleri meşihat arşivleri incelenerek kaleme alınmıştır.

¹⁷¹Öz, Yusuf, “Süleyman Belhi Ailesi ve Son Mevlevî Postnişinleri İle Mektuplaşmaları”, *X. Millî Mevlânâ Kongresi, 2-3 Mayıs 2002, Selçuk Üniversitesi*, 2002, c. 1, s. 151. Kütüphane kayıtlarından anlaşıldığı üzere bu eser 1301/1884 ve 1302/1885 tarihlerinde İstanbul’da basılmıştır.(bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Zühdü Bey Koleksiyonu, nr. 000401, İstanbul, Ahter Matbaası, 1301/1884, Süleymaniye Kütüphanesi, Zühdü Bey Koleksiyonu, nr. 000092, İstanbul : Matbaatü’s-Şeriketi’l-İraniyye, 1302/1885) Esere basım izni vermeyen arşiv belgelerinin 1307/1889 ve 1319/1911 tarihlerini taşıması ve görüldüğü yerde el konulması gerektiği ifadelerine yer verilmiş olması, eserin daha önceki dönemlerde basıldığını ve yasağın eserin tekrar basılmasına yönelik olduğunu göstermektedir.

“Akâid-i ehl-i sünnet ve’l-cemaate muhalif bir hayli ehâdis-i mevzûâyı hâvi, Râfîzî ve İlhâdî pek çok muzır ve fasit makâlâtı muhtevî zararlı kitaplardan biridir. Bu tip kitapların tedavülü ve yayılması asla câiz değildir. Nerede görülürse görülsün el konulması gerekmektedir”

değerlendirmesinde bulunmuş olması¹⁷² basılacak eserlerde ehli sünnet itikadına uygun olma ve uydurma rivayet içermeme gibi çeşitli kriterlerin dikkate alındığını göstermektedir. Bununla birlikte bu dönemde içeriğinde uydurma rivayetlerin bulunduğu bazı tasavvufî çalışmaların basımına izin verilmiş olması,¹⁷³ heyetin uydurma rivayetler konusunda neye göre hareket ettiği sorusunu akla getirmektedir. Buradan yola çıkarak itikadî olmayan ve halkın akîdesine zarar vermeyeceğine inanılan daha çok tasavvufla ilgili konulardaki bazı uydurma rivayetlerin müsamaha görmüş olabileceği söylenebilir.¹⁷⁴

Sultan Abdülhamid döneminde dinî kitaplara ruhsat verilirken göz önünde bulundurulmuş bir diğer kriter de eserlerin kaynaklara inilerek yazılmış olmasıdır. Urfa Naibi Ahmed Faiz Efendi’nin (v. 1325/1907’den sonra) bir eseri hakkında heyetin “Kaynaklara müracaat edilerek ıslah edilmesi” kararını vermiş olması bunun göstergelerindendir.¹⁷⁵

II. Abdülhamid döneminde dinî kitaplara sansür uygulanıp uygulanmadığı hususunda bugün halen tartışılan ve güncelliğini koruyan başka bir mesele de Sultan’a hal fetvasında isnad edilen dini kitapları yaktırma suçlamasıdır. Fetva Emîni Hacı Nuri Efendi’nin (v.?) padişahın böyle bir suç işlemediği kanaatinde olduğunu öne sürerek hal fetvasını imzalamak istememesi konuyla ilgili zikredilen bilgiler arasındadır.¹⁷⁶

Şahsî doktoru Âtîf Bey (v. 1343/1924) ile sohbetlerinden anlaşıldığı üzere Sultan Abdülhamid bazı *Sahîh-i Buhârî* nüshalarını toplattırmış ve medreselere Mısır’da

¹⁷² Dıġıroġlu, Filiz, “II. Abdülhamid Dönemi Matbuat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dini Neşriyat”, **Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi Uluslararası Sempozyumu 22-24 Eylül 2016**, İstanbul, 2017, s. 643.

¹⁷³ Bu tür eserlere bir örnek için bkz. Harîrîzâde M. Kemaleddin Efendi (v. 1299/1881) **Feyzû 'l-muġni fî şerhi hadîsi kudsî men talebenî**. (Eserin yazma bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi H. Selim Aġa Hüdaî Efendi Koleksiyonunda nr. 584’de Arapça olarak bulunmaktadır.)

¹⁷⁴ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Aġırakça Şahyar, Ayşe Esra, **Kütüb-i Sitte’den örneklerle Zayıf hadis rivayeti (metodolojik anlam ve yorum)**. İstanbul, Akdem Yayınları, 2011.

¹⁷⁵ Dıġıroġlu, Filiz, “II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslâmî Metinleri Kim Üretir?-II” **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2018, sy. 54, s. 25.

¹⁷⁶ Küçük, Cevdet, “II. Abdülhamid”, **DİA**, I, 222.

basılan *Sahîh-i Buhârî*'yi dağıtmıştır. Âtîf Bey'in konu ile ilgili sorusuna sultan şöyle cevap vermiştir:

“Gazeteler geçende tenkit ediyordu. Zamanınızda Buhârî Şerifleri toplattığınız yazıyor. Mısır'da basılıp Yıldız'da bulunan bir çok Buhârî Şerif nüshalarını medreselere tevzi ettirdiğinizi yazıyor” demesi üzerine, II. Abdülhamid “Evet Buhârî Şerifler hep yanlış idi. Ben Şeyh Said Efendi'den işittim. Mısır'da sahih bir Buhârî Şerif olduğunu haber aldım. Orada tab ettirdim. Müracaat edene birer nüsha verir idim. Tabii kitapçılara vermedim. Hayrat olarak sevabıma isteyene verir idim. Acemlerde, Acem basması yanlış kitaplara müsaade etmedim. Onu mahza hizmet için yaptım. Bu memleketin dedikodu eski hastalığıdır. Ne yapalım, herşeyi aksi gösterirler. Ben bunlara alışkınım. Bunlardan müteessir olmam.”¹⁷⁷

Sonuç olarak, Sultan II. Abdülhamid döneminde dinî kitap neşriyatının sıkı bir denetimden geçtiği, içeriğinde yanlışlıklar bulunan kitapların basımına izin verilmediği, basılmış olanların ise toplatıldığı sonucuna ulaşmak mümkün görülmektedir. Aynı dönemde, mushafların da belli bir denetimle basılmasını sağlamak ve Kur'an-ı Kerîm basımını hatadan koruyabilmek gayesiyle Teftiş-i Mesâhif-i Şerîfe Meclisi'nin kurulmuş olması,¹⁷⁸ sultanın Kur'an-ı Kerîm de basan Matbaa-i Osmâniye'nin kirli suyunun kanalizasyon suyuyla karışmaması için ayrı bir su yolu yaptırmış olması,¹⁷⁹ bu konuda gösterilen hassasiyete örneklik teşkil etmektedir.

V. SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE ORYANTALİST VE MODERNİST HADİS ÇALIŞMALARI, İSLÂM ÂLİMLERİNİN VE II. ABDÜLHAMİD'İN BU ÇALIŞMALARA KARŞI TUTUM VE TEPKİSİ

Batı ile Doğu'nun ilişkisinin dinî, tarihi, kültürel ve ilmî anlamda çok eskilere dayandığı bilinmektedir. Batılı devletlerin oryantalizmi sömürgeleştirecekleri toplumları her anlamda daha yakından tanıyarak sömürgecilik faaliyetlerinin alt yapısını hazırlamak ve güçlendirmek amacıyla erken dönemlerden itibaren kullandıkları bilinen bir gerçekliktir. “Uygulamalı oryantalizm” adı da verilen ve sistematik bir şekilde

¹⁷⁷ Âtîf Hüseyin Bey, “Sultan Abdülhamid'in Sürgün Günleri, (nşr. Hülagu, Metin), s. 218.

¹⁷⁸ Dıgıroğlu, Filiz, “II. Abdülhamid Dönemi Matbuat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dini Neşriyat”, **Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi Uluslararası Sempozyumu 22-24 Eylül 2016**, İstanbul, 2017, s. 616.

¹⁷⁹ Armağan, Mustafa, **Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı 2**, s. 65-67. (Mustafa Armağan, zikredilen eserinde, başka herhangi bir kaynakta bulamadığımız bu bilginin kendisine Uğur Derman tarafından nakledildiğini ifade etmektedir.)

uygulanmasının kökeni Napolyon'a¹⁸⁰ dayandırılan bu faaliyetlerin¹⁸¹ hadis ilmine yönelmesinin sebepleri hakkında pek çok şey söylemek mümkün olmakla birlikte konumuzun sınırları dolayısıyla biz burada bu konuya değinmemeyi daha uygun gördük.

Doğu-Batı ilişkisi her ne kadar çok eskilere dayanıyor olsa da oryantalizmin akademik bir disiplin olarak kurumsallaşması, yaklaşık olarak XIX. yüzyıla tekabül etmektedir.¹⁸² Bazı araştırmacılar Oryantalizmin tarihî seyri içinde, hadis ve sünnet ile ilgili ilk bilgilerin Barthelemy d'Herbelot'un¹⁸³ “*Bibliothèque Orientale*” (Şark Kütüphanesi) adlı çalışmasında geçtiğini öne sürmektedir. Eserde hadislerin sahte peygamberin herhangi bir konuda söylediği sözler olduğu, hadis kitaplarının çoğunun içeriğinin *Talmud*'dan alındığı gibi iddialar yer almaktadır.¹⁸⁴

Hadis alanındaki akademik oryantalist çalışmaların ise daha çok Sultan Abdülhamid dönemine tekabül ettiği, William Muir (1819–1905), Sprenger (1813–1893) Goldziher (1850-1921), Josef Horowitz (1874–1931), Schacht'ın (1902-1969) hocası Snouck-Hurgronje (1857-1936),¹⁸⁵ Theodor William Juynboll (1866-1948), gibi önemli oryantalistlerin bu dönemde yaşadığı ve ilerleyen dönemlerde İslâm dünyasında

¹⁸⁰Fransa Kralı Napolyon'un (1769 - 1821) Mısır seferine çok sayıda oryantalist ilim adamını beraberinde getirdiği, 1798'deki Mısır'ı işgal denemesinde burada oryantalist çalışmalar yapmak üzere Mısır'da bir enstitü kurduğu bilinmektedir. Bkz. Bulut, Yücel, “Oryantalizm”, *DİA*, XXXIII, 431.

¹⁸¹Taşcı, Özcan, “Oryantalizm Çalışmalarının Osmanlı Hâkimiyetindeki Mısır'a Yansıması”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, c. V, sy. I, s. 86-87.

¹⁸²Bulut, Yücel, “Oryantalizm”, *DİA*, XXXIII, 428.

¹⁸³Müsteşrik Barthelemy d'Herbelot (1625-1695) “*Bibliothèque Orientale*” (Şark Kütüphanesi) adlı eserin müellifidir. Bkz. Görmez, Mehmet, “Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler Üzerine”, *İslâmiyât*, 2000, c. III, sy. I, s. 12.

¹⁸⁴Görmez, Mehmet, “a.g.m”, s. 12-13.

¹⁸⁵Bazı araştırmacılara göre Snouck-Hurgronje Modern Şarkiyatçılığın kurucularından sayılmaktadır. (Göksoy, İsmail Hakkı, “Snouck-Hurgronje, Christian”, *DİA*, XXXVII, 340-341) Öğrencisi Schact'ın kendisinden oldukça etkilendiği bilinmektedir. (Kayhan, Mustafa, Fazlurrahman'ın Müsteşriklerin Kurân'ın Bazı Ana Konularıyla İlgili Anlayışlarına Getirdiği Eleştiriler, *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2015, c. X, sy. 10, s. 602 Snouck, Hollanda sömürge idaresinin, sömürdüğü bölgeleri daha iyi idare edip elinde tutabilmek amacıyla sürekli istişare halinde olduğu bir isim olarak da tanınmaktadır. (Bulut, Yücel, “Oryantalizm”, *DİA*, XXXIII, 433) Ayrıca Hollanda sömürge idaresi Snouck'u müslümanların zihin yapısını ve panislamizmi daha iyi anlaması, özellikle Endonezyalı Hacıların faaliyetleri hakkında bilgi toplaması için 1885'te Mekke'ye göndermiştir. Snouck buradan Panislamizmin müslümanlar üzerindeki etkisi, faaliyetleri ve Endonezyalıların Osmanlı'ya bakışı hakkında önemli raporlar hazırlayarak dönmüştür. Bkz. Supratman, Frial Ramadhan, *İstanbul'dan Semarang'a Panislamizm: Endonezya'daki Anti-Kolonyal Harekette Osmanlı Etkisi (1876-1918)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016, s. 48.

ciddi tartışmalara sebep olacak oryantalist eserlerin önemli bir kısmının yine bu dönemde yazıldığı ya da çeşitli düzenlemelerle bu dönemde yeniden basıldığı bilinmektedir.¹⁸⁶ William Muir'in yazdığı "*The Life of Mahomet*",¹⁸⁷ Goldhizer'in yazdığı ve ikinci cildinin önemli bir kısmı hadis ilmine dair olan "*Muhammedanische Studien*",¹⁸⁸ bu eserlere örnek olarak zikredilebilir.

On sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllar, bazı oryantalistlerin çalışmalarıyla geliştirilen ve bugün hala tartışılan çeşitli hadis kavramlarının hadis literatürüne girmeye başladığı bir dönem olması açısından da hadis tarihi için önemli bir zaman dilimini teşkil etmektedir. Buradan yola çıkarak II. Abdülhamid dönemini pek çok oryantalist hadis çalışmasının hazırlık aşamasının ve fikrî alt yapısının oluştuğu bir dönem olarak değerlendirmek mümkün görünmektedir. Bu dönemde Goldziher tarafından hadis ve sünnete dair ortaya atılan görüşler, hemen sonraki yıllarda geliştirilmiş ve çeşitlenerek artmıştır. Buradan hareketle sonraki yıllarda Schact tarafından geliştirilen müşterek râvi kavramı,¹⁸⁹ yine Schact tarafından "yaşayan gelenek" olarak ortaya atılıp Pakistanlı düşünür Fazlurrahman (1919-1988) tarafından ilerleyen dönemlerde bazı farklılıklarla "yaşayan sünnet" olarak dillendirilen kavram,¹⁹⁰ bunlara örnek olarak gösterilebilir.¹⁹¹

¹⁸⁶ Mustafa Sibâî (v. 1964), **es-Sünne ve mekânethâ fi't-teşrii'l-İslâmî**, isimli eserinde oryantalistler ve bazı Müslüman ilim adamları tarafından dile getirilen eleştirilere önemli ölçüde cevap vermiştir. Bkz. Mustafa es-Sibâî, **es-Sünne ve mekânethâ fi't-teşrii'l-İslâmî**, Beyrut, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1982.

¹⁸⁷ İlk olarak 1858-1861'de Londra'da basılan eser Sultan Abdülhamid döneminde 1876 ve 1894'de T. H. Weir tarafından kısaltılarak yeniden basılmıştır. Konuyla ilgili bkz. Woodhead, Christine, "William Muir " **DİA**, XXXI, 94.

¹⁸⁸ Halle, I-II, 1889-1890. Bkz. Hatipoğlu, Mehmet Said, "Goldziher" **DİA**, XIV, 109. Eserin Türkçe Tercümesi için bkz. Goldziher, Ignaz, *İslam Kültürü Araştırmaları*, I-II, İstanbul, Otto, 2019.

¹⁸⁹ Kızıl, Fatma, "Goldziher'den Schacht'a Oryantalist Literatürde Hadis ve Sünnet: Bir Okulun Yaşayan Geleneği", **Hadis Tetkikleri Dergisi**, 2009, c. VII, sy. 2, s. 61, Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Kızıl, Fatma, **Müşterek Râvî Teorisi Ve Tenkidi**, İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.

¹⁹⁰ Ünal, İsmail Hakkı, "Fazlur Rahman'ın Sünnet Anlayışı "Yaşayan Sünnet" Kavramı Üzerine", **Journal of Islamic Research**, October, 1990, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, s. 286-287.

¹⁹¹ Yukarıda zikrettiğimiz müsteşriklerden bir sonraki dönemde yaşayan Fazlurrahman'ın, kendisinden önce yaşamış oryantalistlerden etkilendiği açık bir şekilde görülmektedir. Özellikle yaşayan sünnet kavramında Shact'ın Fazlurrahman'ın hadis düşüncesi üzerindeki etkisi net bir biçimde anlaşılmaktadır. Bkz. Kayhan, Mustafa, "Fazlurrahman'ın Müsteşriklerin Kurân'ın Bazı Ana Konularıyla İlgili Anlayışlarına Getirdiği Eleştiriler", **Türkoloji Araştırmaları**, 2015, c. X, sy. 10, s. 602-603.

Ayrıca sahâbe döneminden itibaren hadislerle uygulanan metin tenkidinin¹⁹² akademik olarak kavramlaşarak önce oryantalistler daha sonra da Müslüman âlimler tarafından kullanılmaya,¹⁹³ daha çok tartışılmaya ve daha sık uygulanmaya başlanması da, yine Sultan Abdülhamid dönemi ve hemen sonrasına tekabül etmektedir. Metin tenkidi kavramı bu dönemde Dozy (v. 1300/1883), Goldziher (1850-1921), Caetani (1869-1935) gibi önemli müsteşrikler tarafından hadis ilmi kapsamında kullanılmıştır.¹⁹⁴ Bu kavramı Türkiye’de ilk kullanan, müsteşriklerin fikirlerinden de etkilendiği öne sürülen Zâkir Kadiri Ugan (1878-1954),¹⁹⁵ Arap dünyasında ise Ahmed Emîn (1886-1954)¹⁹⁶ olmuştur.¹⁹⁷

Sultan Abdülhamid döneminde sahâbenin adaleti tartışılmış, Ebû Hüreyre gibi hadis rivayeti açısından önemli bir sahâbînin güvenilirliği konusu oryantalistler tarafından gündeme getirilmiş bu konuda hadisler etrafında şüphe oluşturma çabaları da boy göstermiştir.¹⁹⁸ Bunun bir sonucu olarak Müslümanlar tarafından sahâbeyi ve sahâbenin hadis rivayetini savunan yazılar kaleme alınmıştır. Reşîd Rızâ’nın “*Difâan ani’l-İslam: el-Munâzarât ve’r-rudûd ale’l-müsteşrikîn fi iftirâatihim ale’l-İslam*” adlı çalışması,¹⁹⁹ bunun bir örneğini teşkil etmektedir.

Bu dönemde oryantalistler tarafından gündeme getirilen bir başka mesele de “*Sahîh-i Buhârî*”nin güvenilirliği meselesidir. Her ne kadar daha önce bazı İslâm

¹⁹²Polat, Salahattin, “Hadiste Metin Tenkidi I”, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1989, sy. 6, s. 123.

¹⁹³Polat, Salahattin, “Çok Anlamlı, Çok Boyutlu ve Disiplinlerarası Bir Kavram: ‘Metin Tenkidi’ ”, **Hadis Tetkikleri Dergisi**, 2008, c. VI, sy. 1, s. 8-9.

¹⁹⁴Polat, Salahattin, “Hadiste Metin Tenkidi I”, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1989, sy. 6, s. 116.

¹⁹⁵Güner, Osman, “Zakir Kadiri Ugan” **DİA**, XLII, 45.

¹⁹⁶Ahmed Emîn Mısırlı düşünür ve tarihçidir. Hadis alanında modernist görüşleriyle de tanınmaktadır. Hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Zirikli, **el-A’lâm**, I, 101.

¹⁹⁷Polat, Salahattin, “Çok Anlamlı, Çok Boyutlu ve Disiplinlerarası Bir Kavram: ‘Metin Tenkidi’ ”, s. 8.

¹⁹⁸Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Güner, Osman, **Ebu Hureyre’ye Yönelik Eleştiriler : (Tarihi Arka plan)**, İstanbul, İnsan Yay., 2001. Ayrıca bkz. Toksarı, Ali, **Hz. Ebu Hureyre ve Hadis İlmindeki Yeri**, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1984.

¹⁹⁹Muhammed Reşîd Rızâ, **Difâan ani’l-İslam: el-Munâzarât ve’r-rudûd ale’l-müsteşrikîn fi iftirâatihim ale’l-İslam**, Beyrut : Books - Publisher (Kitab - Naşirun), 2012, s. 140-158. Müellifin Ebu Hureyre hakkındaki bazı görüşlerini içeren bu makalenin Türkçe tercümesi için bkz. Muhammed Reşîd Rızâ, “Bir Misyonerin Ebu Hureyre Hakkındaki Bazı İddiaları” (trc. Mücteba Uğur), **Diyanet İlmi Dergi**, 1992, c. XXVIII, sy. 2, s. 15-36.

âlimleri tarafından *Sahihayn*'a yöneltilmiş eleştiriler olsa da,²⁰⁰ *Sahihayn*'a yönelik eleştiriler genellikle bu dönemde müsteşrikler tarafından öne sürülmeye başlanmıştır. Goldziher, Dozy, Leon Caetani, Margoliouth (1858–1940) bu isimlerden bazılarıdır.²⁰¹ Bu iddiaların yayılmaya başladığı bir dönemde William Muir²⁰² gibi önemli oryantalistlerin yaşadığı ve düşüncelerini yaydığı Hind alt kıtasında, Sehârenpûrî'nin başta “*Sahîh-i Buhârî*” olmak üzere temel hadis kaynaklarını üstün bir gayret göstererek neşretmesi ve böylelikle bu kitapları ve hadis öğretimini bölgedeki eğitim sisteminde merkezi bir konuma taşıması, hem modernistlere hem de oryantalistlere yönelik anlamlı bir cevap niteliği taşımaktadır.

Sultan Abdülhamid'in ve Sehârenpûrî'nin “*Sahîh-i Buhârî*” neşirleri bazı araştırmacılara göre oryantalist ve modernist çalışmalara karşı bir reddiye, bir tür tepki olarak da değerlendirilmektedir.²⁰³ Yaşadığı devrin gelişen olaylarını, yeni ortaya çıkan fikrî akımları ve yabancı basını çok iyi takip eden Sultan Abdülhamid'in, kendi döneminde cereyan eden oryantalist gelişmeleri de yakından takip ettiği, müsteşriklerin düzenlediği ilmî kongrelere oryantalist çalışmaları müşâhede, Kur'an ve sünneti müdafaa amacıyla âlimleri ve devlet adamlarını gönderdiği,²⁰⁴ bu çalışmaların sünnet etrafında oluşturabileceği her türlü şüpheye engel olabilmek gayesiyle çeşitli tedbirler aldığı bilinmektedir. Onun bu davranışıyla sünnetin geçmiş ulemâ tarafından nasıl bir titizlikle nakil ve muhafaza edildiğini göstermek istediği, İslâm dünyasının

²⁰⁰Kandemir, M.Yaşar, “Sahîhayn'e Yöneltilen Eleştiriler” **Sünnetin Dindeki Yeri**, 1995, s. 336, 340-343.

²⁰¹Kandemir, M.Yaşar, “Sahîhayn'e Yöneltilen Eleştiriler” **Sünnetin Dindeki Yeri**, 1995, s. 344-352.

²⁰²Muir, İngiliz Doğu Hindistan Şirketindeki görevleri adı altında 40 yıla yakın Hindistan'da bulunmuştur. Bkz. Yücel, Ahmet, **Oryantalistler ve Hadis (Yaklaşımlar- Değerlendirmeler-Literatür)**, s. 260.

²⁰³Mehmed Özşenel ve Mehmed Efendioğlu'nun II. Abdülhamid'in *Sahîh-i Buhârî* neşrinin oryantalistlerin hadis çalışmalarına bir önlem niteliği taşıdığına dair görüşleri hakkında bkz. Özşenel, Mehmet, “Sahîh-i Buhârî Neşirleri: Sehârenpûrî Neşri ile II. Abdülhamid Neşrinin Karşılaştırılması” **TALİD**, c. XI, sy. 21, 2013, s. 469.

²⁰⁴Koçak, Birgül, “Uluslararası Oryantalistler Kongreleri (1873- 1973) Üzerine Bir Değerlendirme”, **Kebikeç Dergisi**, sy. 34, 2012, s. 279, 282. Sultanın bu organizasyonlara katılımcı olarak gönderdiği Ahmed Midhat Efendi'nin **Avrupa'da Bir Cevlan**, adlı eseri bu kongrelere dair çeşitli bilgiler içermektedir. Bkz. Ahmed Midhat Efendi, **Avrupa'da Bir Cevlan**, (nşr. Pala, N. Arzu), İstanbul: Dergah Yayınları, 2015.

dikkatini “*Sahîh-i Buhârî*” ’nin en güvenilir metni üzerinden sünnete yöneltme çabasında olduğu anlaşılmaktadır.²⁰⁵

“*Sahîh-i Buhârî*” neşrinin akabinde çok sayıda bölgeye *Sahîh-i Buhârî* dersleri ve hatimleri yapılması gayesiyle bu baskıdan gönderilmiş olması,²⁰⁶ II. Abdülhamid’in *Sahîh-i Buhârî*’yi ücretsiz olarak dağıttırması, camilerde “*Sahîh-i Buhârî*” okunmasını emretmesi, Haremeyn ve İstanbul başta olmak üzere devletin her köşesinde “*Sahîh-i Buhârî*” okunmasını sağlamış olması,²⁰⁷ konu açısından ayrıca önem arz etmektedir. Bununla birlikte Sultan Abdülhamid döneminde yapılan bazı Buhârî hatim merasimlerinin tarihleri hakkında devlet tarafından bilgi istenip, devlet adamları, bürokratlar ve ilmiye sınıfının da katılımının sağlanarak bu merasimlerin resmî bir hüvviyete dönüştürülmesi de²⁰⁸ son derece anlamlıdır. Bu neşirle birlikte tüm İslam beldelerinde başta “*Sahîh-i Buhârî*” olmak üzere hadis kitaplarının baskılarının hızla çoğalmaya başlaması,²⁰⁹ II. Abdülhamid’in İslâm dünyasında baş gösteren bölünme ve parçalanmalara karşı toparlayıcı bir güç kapsamında sünneti yayma düşüncesinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Aynı zamanda kendisinin ünlü müsteşrik Hammer’ın (1774-1856) şarkiyatçı oğlu ile yüzyüze görüşüğünü ve mektuplaştığını ifade etmesi, bu kişi hakkında “hadisleri bilen biri” ifadesini kullanması, onun oryantalistlerin çalışmalarına karşı duyduğu ilgiyi ifade etmektedir.²¹⁰

Ayrıca, Sultanın misyonerlere karşı yaptığı münâzaralar ve yazdığı *İzhâru’l-hak* adlı reddiye ile tanınan Rahmetullah el-Hindî’yi (v. 1309/1891) sarayda ağırlayıp nişanla taltif etmesi de²¹¹ onun bu konudaki hassasiyetleri arasında zikredilebilir. Rahmetullah el-Hindî bu çalışmasında misyoner ve müsteşriklerin hadislere yönelik

²⁰⁵ Özşenel, Mehmet, “*Sahîh-i Buhârî* Neşirleri: Sehârenpûrî Neşri ile II. Abdülhamid Neşrinin Karşılaştırılması”, s. 475.

²⁰⁶ Osmanoglu, Ayşe, **Babam Sultan Abdülhamid**, Selçuk Yay., 1986, s. 25; Altuntaş, Mustafa Celil, **a.g.e**, s. 25.

²⁰⁷ Altuntaş, Mustafa Celil, **a.g.e**, s. 83, 87-90,95-98. II. Abdülhamid döneminde **Sahîh-i Buhârî** okunan yerler ve okuyan kişiler hakkında bir inceleme için bkz. Altuntaş, Mustafa Celil, **a.g.e**, s. 63-65.

²⁰⁸ Altuntaş, Mustafa Celil, **a.g.e**, s. 71.

²⁰⁹ Özşenel, Mehmet, “a.g.m”, s. 475.

²¹⁰ Âtîf Hüseyin Bey, “**Sultan Abdülhamit’in Hatıra Defteri**”, (nşr. Metin Hülagu) s. 234-235.

²¹¹ Birışık, Abdülhamit, “Rahmetullah el-Hindî”, **DİA**, XXXIV, 420.

ithamlarını cevaplandırmak için ayrı bir bölüm ayırmıştır.²¹² Bu bölüm “Peygamberimizin hadis-i şerifleri üzerine papazların ileri sürdükleri şüphelerle bu şüphelerin yersiz ve yanlış olduğunun isbatı” adını taşımaktadır.²¹³ Müellif bu bölümde hadis kitaplarının Hz. Peygamberin vefatından yüz yıl sonra yazıldığı, hadislerin akla ve zamana uymadığı, bazı hadislerin Kur’ân’a aykırı olduğu, hadisler arasında ihtilaflar görüldüğü gibi iddiaları cevaplamaktadır.²¹⁴ Ayrıca, el-Hindî eserinde misyonerlerin iddialarına karşı Sahîh-i Buhârî’yi savunmaktadır.²¹⁵

Bu dönemde, oryantalistlerin öne sürdükleri iddialar ve yazdıkları eserlere karşı Müslüman âlimlerin yazdıkları reddiyeler ve yaptıkları tercümeler, hadis literatürüne kazandırdıkları çeşitlilik ve sağladıkları katkı açısından ayrı bir değere sahiptir. Her ne kadar sayıları çok fazla olmasa da, özellikle reddiyeler sünneti itibarsızlaştırmaya yönelik ithamlara karşı o dönem için önemli bir savunma görevi üstlenmişlerdir. Bunlar bazen başlı başına bir eser olarak kaleme alınmış bazen de eserlerin belirli bölümlerinde, çeşitli konulardaki İslâmî makaleler içerisinde yayınlanmıştır.

Babanzâde Ahmed Naim de (1872-1934) oryantalistlerin iddialarına doğrudan reddiye başlığı altında olmasa da yazdığı yazılarda cevap veren İslâm âlimlerindendir. Her ne kadar hadis alanında yaptığı çalışmalar Sultan Abdülhamid dönemi sonrasına tekabül etmiş olsa da, bu dönemi idrak etmiş olması hasebiyle burada kısaca ondan bahsetmek yerinde olacaktır. Kendisi “*Tecrîd-i Sarîh Tercümesi*”nin mukaddimesinde “Hiç de Vechi Olmayan Bir Teşhîk” başlığı altında Leone Caetani’nin (1869-1935) isnadların hadislerin çoğuna sonradan eklendiği iddiasına cevap vermiştir.²¹⁶

²¹² Rahmetullah el-Hindî, **İzhârü’l-hak Tercümesi**, (trc. Ömer Fehmi Efendi-Nüzhet Efendi), İstanbul, Sönmez Neşriyat, 1972, s. 590-608.

²¹³ Rahmetullah el-Hindî, **a.g.e.**, (trc. Ömer Fehmi Efendi, Nüzhet Efendi), s. 590.

²¹⁴ Rahmetullah el-Hindî, **a.g.e.**, (trc. Ömer Fehmi Efendi, Nüzhet Efendi), s. 593, 595, 600, 605

²¹⁵ Rahmetullah el-Hindî, **a.g.e.**, (trc. Ömer Fehmi Efendi, Nüzhet Efendi), s. 587-588.

²¹⁶ Ebü’l-Abbâs Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf eş-Şercî ez-Zebîdî, **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi**, (trc. Babanzâde Ahmed Naim) Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991, I, 74-81.

Manastırlı İsmâil Hakkı'nın (1846-1912)²¹⁷ Dozy'nin (v. 1300/1883) "*Het İslamisme*" adıyla kaleme aldığı²¹⁸ ve Abdullah Cevdet'in tercüme ettiği "*Târîh-i İslâmiyyet*" adlı esere yazdığı "*Hak ve Hakikat*" adlı reddiye²¹⁹ ve Manastırlı'nın yayınladığı diğer eserlerindeki hadislerle ilgili düşünceleri de oryantalistlere cevap niteliği taşımaktadır.²²⁰ Manastırlı bu eserini yazarken pek çok kaynaktan yararlanmış olmakla beraber Suyûtî'ni *el-Câmiu's-sağîr*'i, Tirmizî'nin *eş-Şemâil*'i ve İbn-i Hâcer'in *el-İsâbe* adlı eseri yararlandığı bazı hadis ve tabakat kitapları arasında zikredilebilir.²²¹ Kendisi her ne kadar bu eserini Sultan Abdülhamid döneminden iki yıl sonra neşretmiş olsa da, dönemi idrak etmiş olması hasebiyle burada zikretmek yerinde olacaktır.

Bu dönemde oryantalistlere karşı yazılan reddiye çalışmalarına başka bir örnek de, *Sırât-ı Müstakim* dergisinden bir heyetin Dozy'nin içeriğinde hadisler ve *Sahîh-i Buhârî* ile ilgili tenkitlerin de bulunduğu *Het İslamisme* adlı eserine reddiye niteliğinde yazılar yazılması için âlimlerden talepte bulunmuş olması ve dergide Dozy'nin eseri çerçevesinde yazılan bazı reddiyelerin ve tartışmaların yer almış olmasıdır.²²² Aynı şekilde İsmâil Fenni Ertuğrul'un (1855-1946) Dozy'nin adı geçen eserine cevap olarak yazdığı "*Kitâb-ı İzâle-i Şükûk*"²²³ ve diğer yazılarında serdettiği düşünceleri, her ne kadar genel olarak İslâm dinini savunuyor olsa da bu düşüncelerin hadis ve sünneti koruma gayesi taşıdığı da anlaşılmaktadır.

Hakikat Nurları adlı eseri de yine İsmâil Fenni Ertuğrul'un oryantalistlerin Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber hakkındaki iddialarını cevapladığı bir başka reddiyesidir.²²⁴ Ayrıca kendisi eserlerinde tasavvuf, hadis, kelim ve diğer alanlarda da

²¹⁷Manastırlı İsmâil Hakkı'nın hayatı ve düşünceleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Ay, Nazif, **Manastırlı İsmail Hakkı'nın İslam Düşüncesindeki Yeri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995.

²¹⁸Hollanda Haarlem 1863, Bilgin, Muharrem Samet, **Dozy'e Yazılan Türkçe Reddiler**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013, s. 30.

²¹⁹Eser İstanbul, 1329/1911 Sırât-ı Müstakim Matbaası baskısıyla Osmanlıca olarak Millet Kütüphanesi Ali Emîri Şry. Koleksiyonunda nr. 484'de bulunmaktadır.

²²⁰Manastırlı'nın yazmış olduğu reddiye ve diğer eserlerinde ortaya koyduğu düşünceleri ile rivayetlere yaklaşım tarzına dair bir inceleme için bkz. Yenilmez, Hasan, **II. Meşrutiyet Dönemi İslam Tarihi Yazıcılığında Oryantalizm Etkisi: Dozy Reddileri Örneği**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015, s. 54-66.

²²¹Yenilmez, Hasan, **a.g.e**, s. 78-79.

²²²Yenilmez, Hasan, **a.g.e**, s. 33-34.

²²³Eser, İstanbul, 1928 baskısıyla Süleymaniye Kütüphanesi Tahir Ağa Tekke Koleksiyonunda nr. 520'de Osmanlıca olarak bulunmaktadır.

²²⁴Bolay, Süleyman Hayri, "İsmail Fenni Ertuğrul" **DİA**, XXIII, 99-100.

tartışmalı konulara hadislerden deliller göstererek cevap vermektedir. “Vahdet-i Vücûd ve Muhyiddin Arabi” adlı eserinde²²⁵ bu felsefenin Kur’an ve hadis kaynaklı olduğunu ispatlamaya çalışırken konuyla ilgili 9 hadise yer vermiştir.²²⁶

Her ne kadar reddiye başlığı altında yahut daha çok bu amaca binaen yazılmış bir eseri olmasa da oryantalistlerin çalışmalarını yakından takip eden bir diğer İslâm âlimi de İzmirli İsmâil Hakkı’dır (1869-1946). Kendisinin, oryantalistlerin hazırladığı *The Encyclopedia of Islam*’ın²²⁷ Türkçe’ye çevirilerek yayınlanmasına tepki olarak hazırlanan *İslâm-Türk Ansiklopedisi*’nin yazı heyetinde bulunması da onun oryantalist çalışmalara karşı bir şeyler yapma gayretinde olduğunu delili gibidir.²²⁸ Ayrıca İzmirli İsmâil Hakkı’nın kaleme aldığı “*İslâm Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Bir Mukayese*,”²²⁹ adlı çalışması da onun oryantalist mütefekkirlerin çalışmaları ve düşünceleri hakkında bilgi sahibi olduğunu göstermektedir.²³⁰ İzmirli İsmâil Hakkı aynı zamanda sahâbeye yöneltilen eleştirileri de cevaplandıran isimler arasındadır.²³¹

Müsteşriklerin sünnete dair ortaya attıkları görüşlerin hadis ilmine bir diğer etkisi de, İslâm âlimleri arasında çıkan ilmî tartışmalar vesilesiyle, sünnet etrafında oluşabilecek şüphelerin âlimler tarafından aydınlatılmasına sebep olmuş olmalarıdır. Bu dönemde oryantalistlerin çalışmaları İslâm dünyasında ciddi yankılar uyandırmış olmakla beraber, onların etkisiyle sünnet etrafında farklı görüşler öne süren modernistlerin varlığı, hadis ve sünnet düşüncesinin çeşitlenmesi ve farklı boyutlara

²²⁵ Eser, İstanbul, 1928 baskısıyla Süleymaniye Kütüphanesi Tahir Ağa Tekke Koleksiyonunda nr. 463’de Osmanlıca olarak bulunmaktadır. Ayrıca bkz. Ertuğrul, İsmail Fenni, **Vahdet-i Vücûd ve Muhyiddin Arabi**, (nşr. Mustafa Kara), İstanbul, İnsan Yay. 1997.

²²⁶ Ertuğrul, İsmail Fenni, **Hakikat Nurları**, İstanbul, Sebil Yay., 1979, s. 341. İsmail Fenni Ertuğrul hadisleri zikrederken herhangi bir kaynak belirtmemiştir. Bu bölümde paylaştığı hadislerin kaynaklarına dair yapılmış bir inceleme için bkz. Çelep, Yaşar, **İsmail Fenni Ertuğrul Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s. 45-49.

²²⁷ Bu çalışma Müslüman ülkelerin, din ve ilim anlayışı, tarihi, ve kültürü hakkında yayınlanmış ilk ansiklopedi olarak da değerlendirilmektedir. Bkz. Bulut, Yücel, “Oryantalizm”, **DİA**, XXXIII, 430. Bu ansiklopedi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Aykut, Ayhan, “Ansiklopedi”, **DİA**, III, s. 219.

²²⁸ Eşref Edip, Kâmil Miras gibi önemli isimler de İslâm-Türk Ansiklopedisi’nin yazı heyetinde İzmirli İsmail Hakkıyla birlikte görev almışlardır. Bkz. Yücel, Ahmet, **Oryantalistler ve Hadis (Yaklaşımlar- Değerlendirmeler- Literatür)**, s. 262.

²²⁹ İzmirli İsmail Hakkı, **İslâm Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Bir Mukayese**, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1997.

²³⁰ Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Kızıl, Fatma, “Türkiye’de Hadis Araştırmaları ve Oryantalizm”, **TALİD**, Ocak, 2013, s. 307-308.

²³¹ Kandemir, M.Yaşar, “Sahihayn’e Yöneltilen Eleştiriler” **Sünnetin Dindeki Yeri Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul, 1995, s. 347.

taşınması açısından II. Abdülhamid dönemini ayrıca önemli kılmıştır. Seyyid Ahmed Han, Abdullah Çakrlevî, Emir Ali, Çerağ Ali, Tefvîk Sıdkî, Efgânî, Muhammed Abduh, Reşîd Rızâ bunlardan sadece bazılarıdır.

İslâm âlimleri müsteşriklerin iddialarına daha çok sünneti savunma niteliğinde reddiyeler yazarken, aynı zamanda İslâm dünyası içerisindeki bazı müfekkirlere, hadislerin naklini ve güvenilirliğini, sünnet düşüncesini, sünnetin ve peygamberin konumunu yeniden ele aldıkları, yer yer oryantalistlerin de iddialarına yer verdikleri daha farklı nitelikte eserler kaleme almış, aynı zamanda oryantalistlerin bazı eserlerini de tercüme etmişlerdir. Seyyid Ahmed Han'ın (1817-1898)²³² William Muir'in *Life of Mohamet* adlı eserine cevap olarak yazmış olduğu eseri "*Hutabât-ı Ahmediyye*" 'de²³³ bu bağlamda değerlendirilebilecek bir çalışmadır.

Bu dönemde gerçekleşen başka bir gelişme de, oryantalistlerin hadis ve sünnet etrafında oluşturmaya çalıştıkları şüpheler karşısında İslâm âleminde İslâm'ı ve sünneti savunacak kurumların açılmış olmasıdır. Özellikle Pakistan ve Hindistan bölgesinde Diyobend, ehl-i hadis gibi ekoller etrafında açılan medreseler ve araştırma merkezleri, bu konuda önemli rol oynamışlardır.²³⁴

VI. SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE SÜNNETİN DİNDEKİ YERİ MESELESİNE YENİ YAKLAŞIMLAR

Sultan Abdülhamid dönemi'ne gelindiğinde İslâm coğrafyasının bir kısmı, işgal edilmiş, bir kısmı da işgal edilmeye başlanmıştır. Müslümanlar kendi topraklarını işgal eden sömürgecilerin kendilerine yönelttikleri sorulara cevap verme, fikrî saldırılara karşı kendi din ve kültürlerini savunma amacıyla çeşitli düşünce akımları geliştirmişlerdir. Özellikle oryantalistlerin hadise, sünnete, ashaba ve hadis kitaplarına

²³² Ahmed Han Hindistanlı fikir adamıdır. Hayatı ve düşünceleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Düzgün, Şaban Ali, *Seyyid Ahmed Han ve Entelektüel Modernizmi*, Ankara, Akçağ Yay., 1997. Sünnete dair görüşleri hakkında ayrıca bkz. Hatipoğlu, İbrahim; **Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları**, s. 107-126.

²³³ Öz, Mustafa, "Seyyid Ahmed Han", **DİA**, II, 75.

²³⁴ Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Birişik, Abdülhamit, "Hint Alt-Kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler", **Dîvân: İlmî Araştırmalar**, 2004/2, c. IX, sy. 17, s. 1-62.

yönelik ithamları²³⁵ daha önce de kısmen tartışılmış olan hadislerin güvenilirliği²³⁶ ve sünnetin dindeki yeri gibi meseleleri²³⁷ müslümanların yeniden tartışmaya başlamalarına, sünneti modernist²³⁸ bir yaklaşımla yorumlamalarına sebep olmuştur. Bu dönemde Efgânî (v. 1315/1897), M. Abduh (v. 1323/1905), Cemâleddin el-Kâsımî (v. 1332/1914), Tâhir el-Cezâirî (v. 1339/1920) Reşîd Rızâ (1865-1935), gibi isimler yenilikçi vb. sıfatlarla anılmışlardır.²³⁹ Bu kişilerin sünnete dair düşünceleri, bu dönemde sünnet etrafında gelişen tartışmaları daha iyi anlamak açısından fikir vericidir.

Bu isimler arasında Cemâleddin Efgânî'nin görüşleri, dönemin yenilikçi sünnet anlayışını yansıtmaları açısından önem arz etmektedir. Efgânî'nin hadislerle ilgili düşünceleri onun modernist fikirlerinin bir yansıması mâhiyetindedir. Kendisi daha çok Kur'an'a dönüşü²⁴⁰ ve aklın önemini vurgulamakta,²⁴¹ İslâm'ın akla uygun olmayan bir şeyin tasdikini istemeyeceğini ileri sürmekte, Hz. Peygamber'e isnad edilen uydurma sözlerin Müslümanların kitaplarına sokulmasıyla Müslümanların sahih inançlarının kirlendiğini savunmaktadır.²⁴²

Yazılarında ve konuşmalarında meseleleri açıklarken daha çok Kur'an ayetlerine yer vermekle beraber yer yer hadislerden de yararlanmakta;²⁴³ hadislerin Kur'an'a arzını savunmakta, mütevâtir hadisi delil olarak kabul etmektedir.²⁴⁴ Ayrıca yazılarında İran topraklarının yetiştirdiği âlimlerden bahsederken, Buhârî, Müslim, Nesâî, Tirmizi, Ebu Dâvud ve İbni Mâce gibi önemli hadis âlimlerini de

²³⁵ Çalışmamızın oryantalistlerle ilgili bölümünde zikrettiğimiz üzere, daha önce Fransız müsteşrik Herbelot (v. 1106/1695) hadislerin önemli bir kısmının Talmut'tan alıntı olduğunu öne sürmüştür. Konuyla ilgili bkz. Yücel, Ahmet, **Oryantalistler ve Hadis**, İfav Yay., İstanbul, 2013, s. 24.

²³⁶ Yücel, Ahmet, **Hadis Tarihi**, İfav Yayınları, İstanbul, 2016, s. 102.

²³⁷ Hicrî IV ve V. Asırlarda bazı müslüman âlimlerin Sahîhayn'daki birtakım rivayetlerle ilgili eleştirileri hakkında bkz. Yücel, Ahmet, **Hadis Tarihi**, İfav Yayınları, İstanbul, 2016, s. 123-124.

²³⁸ Efgânî ve M. Abduh gibi isimler bazı araştırmacılar tarafından modernist olarak nitelendirilmiştir. Bkz. Yücel Ahmet, **Hadis Tarihi**, s. 183-184. Çetinkaya, Bayram Ali, "Çağdaş İslam Düşüncesi", **İslam Felsefesi Tarihi**, Ankara, 2012, s. 484, Adams, Charles J., "Fazlur Rahman ve Klasik Modernizm", **İslam ve Modernizm Fazlur Rahman Tecrübesi**, İstanbul, 1997, s. 81.

²³⁹ Yücel, Ahmet, **a.g.e**, s. 239.

²⁴⁰ Efgânî, Cemâleddin, Abduh, Muhammed, **el-Urvetü'l-vüskâ**, (trc. İbrahim Aydın), İstanbul, 1987, s. 259-261.

²⁴¹ Efgânî, Cemâleddin-Abduh, Muhammed, **a.g.e**, s. 143- 144, 152.

²⁴² Karaman, Hayreddin, "Cemâleddin Efgânî" **DİA**, X, 461-462.

²⁴³ Efgânî'nin yazılarında yararlandığı bazı hadisler için bkz. Efgânî, Cemâleddin, Abduh, Muhammed, **el-Urvetü'l-vüskâ**, s. 126, 160, 162, 175, 177, 198, 240.

²⁴⁴ Muhsin, Abdülhamid, **Cemaleddin Afganî: Hayatı ve Etrafındaki Şüpheler**, s. 39.

zikretmektedir.²⁴⁵ Aynı zamanda müslümanların teferruat sayılabilecek konularda mezhepsel farklılıklardan dolayı ayrılığa düşmelerinin yanlış olduğunu “*Allah’ın eli topluluk iledir*” hadisini²⁴⁶ dile getirerek açıklamaktadır.²⁴⁷

Her ne kadar Efgânî, eser ve konferanslarında sünnete bağlılıktan söz etmiş, sünneti tümünden reddeden bir tutum sergilememiş olsa da, onun mütevatir hadis²⁴⁸ akıl ve Kur’an vurgusu²⁴⁹ öğrencileri ve takipçileri tarafından daha ileri boyutlara taşınarak sünnet etrafında geniş kapsamlı tartışmalar başlamasına yol açmıştır. Muhammed Abduh’un eserleri incelendiğinde, onun, hocası Efgânî gibi akılcı bir yaklaşımla hadis ve sünneti yorumladığı, zaman zaman akılcılığı ön planda tutması açısından²⁵⁰ Mûtezile mezhebinin görüşlerine yakın yorumlarda bulunduğu görülmektedir.²⁵¹

Muhammed Abduh’un hadislerle ilgili çeşitli düşüncelerini, daha çok tefsir çalışmalarından ve yazdığı yazılardan anlamak mümkündür. Abduh, sünnetle ilgili olarak sadece mütevatir haberi delil olarak kabul etmekte, tevâtür sayısına ulaşan sünnetlerin de çok az sayıda olup bunların daha çok abdest, namaz, oruç, zekat gibi ibadetlerle ilgili fiilî sünnetler olduğunu öne sürmektedir.²⁵² Hz. İsa’nın nüzûlü konusunda konuyu ayetler²⁵³ bağlamında değerlendirmesi ve konu ile ilgili çok sayıda rivayet olmasına rağmen onun bu rivayetlerin²⁵⁴ tevâtür düzeyine ulaşmadığını öne sürerek bu rivayetleri kabul etmemesi durumun örneklerindendir.²⁵⁵

²⁴⁵ Efgânî, Cemâleddin- Abduh, Muhammed, **a.g.e**, s. 222.

²⁴⁶ “يد الله مع الجماعة” Tirmizi, Fiten, 7.

²⁴⁷ Efgânî, Cemâleddin, Abduh, Muhammed, **el-Urvetü’l-vüskâ**, (trc. İbrahim Aydın), İstanbul 1987, s. 177.

²⁴⁸ Bekar, Serdar, **İslami Mücadelede Öncü Şahsiyetler**, İstanbul, Ekin Yay., 2009, s. 101-102.

²⁴⁹ Efgânî, Cemâleddin-Abduh, Muhammed, **el-Urvetü’l-vüskâ**, s. 259-261.

²⁵⁰ es-Sibâî, Mustafa, **es-Sünne ve mekânetühâ fi’t-teşrî’i’l-İslâmî**, **el-Mektebetü’l-İslâmiyye**, Beyrut, 1982, s. 30.

²⁵¹ Tutcu, Sümeyra, **Muhammed Abduh’un Hadisçiliği**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2010, s. 36. Mûtezile mezhebinin hadislerle ilgili görüşleri hakkında bkz. Hansu, Hüseyin, **Mûtezile ve Hadis**, İstanbul, Kitâbiyat Yay., 2004.

²⁵² Muhammed, Abduh, **el-İslâm ve’n Nasrâniyye ma’a’l-ilm ve’l-medeniyye**, s. 69.

²⁵³ en- Nisa 4/158-159.

²⁵⁴ Buhârî, Mezâlim 31, Enbiya 49. Hz. İsa’nın nüzûlü hakkındaki rivayetler için bkz. Çetinkaya, Ahmed, **Hadis Kaynaklarında Hz. İsa Hakkındaki Rivayetlerin İncelenmesi**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.

²⁵⁵ Abduh, Muhammed- Rızâ, M. Reşid, **Tefsîr-u Kur’an’ıl hakim Tefsîru’l-Menâr**, Ekin Yay., İstanbul, 2011, c. III, s. 446-449.

Hiz. İlsâ'nın nuzûlü vb. konularda *Sahîh-i Buhârî*'de ve *Sahîh-i Müslim*'de geçen bazı rivayetleri tevâtür düzeyine ulaşmadıklarını söyleyerek kabul etmemekle beraber, zaman zaman kendisinin de *Sahîhayn*'dan nakiller de bulunması,²⁵⁶ onun bu konudaki tutumunun daha net bir şekilde anlaşılabilmesi için ayrı bir araştırmanın gerekli olduğunu göstermektedir.²⁵⁷ Onun hadis ilmiyle ilgili bir başka dikkat çekici yönü ise, eserlerinde şerh ve hâşiyecilik geleneğini de eleştirmesidir.²⁵⁸

Eserlerinde metin tenkidine de değinen Muhammed Abduh, sened sistemine oldukça tereddütlü yaklaşmakta,²⁵⁹ sened sisteminden ziyâde metin tenkidine önem vermekte, hadislerin metinlerini Kur'an'a arz ederek doğruluğunu ölçme yöntemini benimsemektedir.²⁶⁰ Hiz. Peygambere büyü yapıldığına dair rivayetleri²⁶¹ Kur'an'a muhalif oldukları gerekçesiyle kabul etmemesi,²⁶² onun hadisleri Kur'an'a arz etme konusundaki görüşleri hakkında örnek teşkil etmektedir. Bütün bunlarla birlikte onun gerek verdiği fetvalarla gerekse *Menar Dergisi*'ndeki yazıların içeriğiyle hadis fetvaları vb. literatüre²⁶³ tartışılır nitelikte bir çeşitlilik kazandırdığı gerçektir. Ayrıca eserleri incelendiğinde, onun çalışmalarında çok sayıda hadise yer verdiği de görülmektedir.

Sultan Abdülhamid döneminde Lübnan sınırları içinde kalan Trablusşam bölgesinde dünyaya gelen Reşid Rızâ²⁶⁴ bu dönemde sünnete dair farklı bir yaklaşımı yansıtmaya ve sünnetin dindeki yeri konusundaki görüşleri açısından zikredilmesi gereken bir diğer isimdir. Reşid Rızâ'nın, Sultan Abdülhamid'in saray hocalarından²⁶⁵ Hüseyin el-Cisr'in (v. 1327/1909)²⁶⁶ hocalık yaptığı,²⁶⁷ modern ilimlerin yanı sıra

²⁵⁶ Abduh, Muhammed, *Tefsîru Cüz'i Amme*, s. 108.

²⁵⁷ Abduh'un hadisleri değerlendirme konusundaki bazı kriterleri ve sened-metin tenkidi konusundaki görüşleri için ayrıca bkz. Abduh, Muhammed- Rızâ, M. Reşid, *Tefsîr-u Kur'an'il hakim Tefsîru'l-Menâr*, İstanbul, Ekin Yay., 2011, III, 208-209.

²⁵⁸ Hatipoğlu, İbrahim, *Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları*, s. 157.

²⁵⁹ Hatipoğlu, İbrahim, *Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları*, s. 152.

²⁶⁰ Abduh, Muhammed- Rızâ, M. Reşid, *Tefsîr-u Kur'an'il hakim Tefsîru'l-Menâr*, III, 208-209.

²⁶¹ Buhârî, Tıb 76, Bedu'l-halk, 59.

²⁶² Abduh, Muhammed, *Tefsîru Cüz'i Amme*, s.182. Muhammed Abduh'un konuyla ilgili görüşleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Akbaş, Volkan, "*Tefsîr'u Cüz'i Amme*" Eseri Ekseninde Muhammed Abduh'un Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, s. 93-98.

²⁶³ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Köktaş, Yavuz, *Hadis Fetvaları (Literatürü, Özellikleri ve Örnekleri)*, İstanbul, Rağbet yayınları, 2014, s. 99-100.

²⁶⁴ Ziriklî, el-A'lâm, VI, 126.

²⁶⁵ Çelebi, İlyas, "Hüseyin el-Cisr", *DİA*, XVIII, 537-538.

²⁶⁶ Ziriklî, el-A'lâm, II, 258.

İslâmî ilimlerin de öğretildiği, Medresetü'l-vataniyye'de eğitim aldığı,²⁶⁸ Abdülgânî er-Râfi'î'den Şevkânî'nin (v. 1250/1834) ahkam hadislerine dair eseri *Neylû'l-evtâr*'ı,²⁶⁹ Şamlı muhaddis ve mutasavvıf Kavukcî'den (v. 1305/1888) ise *Mu'cemû'l-vecîz*'ini ve müselsel hadislerle ilgili bir eserini okuduğu bilinmektedir. Kendisi, Trablusşam âlimlerinden Mahmud Neşşâbe'den de (v. 1308/1890)²⁷⁰ hadis eğitimi almıştır.²⁷¹

Reşîd Rızâ'nın ilmî hayatında Cemâleddin Efgânî ve Muhammed Abduh'un²⁷² çok ciddi etkileri olmuştur. Bununla birlikte Reşîd Rızâ eserlerinde çok sayıda hadise yer vermekle beraber, hadis ve sünnet konusunda oldukça temkinli bir tutum sergilemektedir. Sözelimi, ona göre "Üzerine inanç inşâ edilebilecek delil, ancak kesin Kur'an nassı ve tevâtür derecesine ulaşmış hadislerdir. Çünkü bir-iki kişinin rivayet ettiği hadis (haber-i vâhid) sahih olsa bile zan ifade eder. Zan ise insanları inanç konusunda yanlış yola sevk eder."²⁷³ Hadislerin sıhhatini tespit yolları konusunda ise "Haydi kabul edelim ki bu hadis, senedi bakımından sahihtir. Fakat vâkıa ve realiteye uymadığına ne diyeceksin? Hadis mütahassısları bu durumun uydurma alâmeti olduğunu söylemişlerdir. Hz. Peygamber böyle sözleri söylemekten münezze ve berîdir." demektedir.²⁷⁴

Reşîd Rızâ'nın bir hadisin senedi sahih olsa dahi vâkıa ve realiteye uymadığında sahih kabul edilemeyeceği, Peygamber'in (s.a.v) böyle bir şey söylemesinin mümkün olmadığı şeklindeki görüşleri,²⁷⁵ sünnet etrafında önemli şüphelere yol açmaya müsait iddialardır. Bununla birlikte uydurma hadisler konusunda, "Büyük muhaddislerin dindarâne çalışmaları sonucunda uydurma rivayetlerin önemli bir kısmının ortaya çıkarıldığını" da ifade etmekte ve uydurma rivayetlere örnekler

²⁶⁷ Çelebi, İlyas, "Hüseyin el-Cisr", **DİA**, XVIII, 538. Hüseyin el-Cisr ve Sultan Abdülhamid ile ilişkisi, hadis ilmine vukufiyeti hakkında çalışmamızın önceki bölümlerinde bilgi vermiştik. Bkz. s. 65-66.

²⁶⁸ Özervarlı, M. Sait, "Reşîd Rızâ", **DİA**, XXXV, 14.

²⁶⁹ *Neylû'l-evtâr* ilk defa Sultan Abdülhamid döneminde 1297/1880'de basılmıştır. Eser hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Kaya, Eyyüp Said; Okuyucu, Nail, "Şevkânî" **DİA**, XXXIX, 27.

²⁷⁰ Kehhâle, *Mu'cemû'l-mü'ellifin*, XII, 196.

²⁷¹ Reşîd Rızâ, *el-Menar ve'l-Ezher*, Kahire, Matbaatü'l-Menar, 1353/1934, s. 140-143.

²⁷² Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 126.

²⁷³ Muhammed Reşîd Rızâ, **İslamda Birlik ve Fıkıh Mezhepleri**, (sdl. Hayreddin Karaman, trc. Ahmet Hamdi Akseki) Ankara, DİB, 1974, s. 41. Konuyla ilgili görüşleri için ayrıca bkz. Reşîd Rızâ, "Bir Misyonerin Ebu Hureyre Hakkındaki Bazı İddiaları" (trc. Mücteba Uğur) **Diyanet İlmî Dergi [Diyanet Dergisi]**, 1992, c. XXVIII, sy. 2, s. 18.

²⁷⁴ Reşîd Rızâ, **İslamda Birlik ve Fıkıh Mezhepleri**, s. 56.

²⁷⁵ Reşîd Rızâ, **a.g.e**, s. 56.

vermektedir.²⁷⁶ Öte yandan Reşîd Rızâ'nın müsteşriklerin dile getirdiği bazı iddiaları kendi sünnet düşüncesi çerçevesinde cevapladığı da görülmektedir.

Reşîd Rızâ “Bir Misyonerin Ebû Hureyre Hakkındaki Bazı İddiaları” adıyla Türkçeye çevrilen makalesinde “*Misyonerlerin Ebû Hureyre hakkındaki*²⁷⁷ *eleştirileri tamamen yanlıştır. Veleve doğru olsa bile, bundan sünnete güven duymama yahut sünnetten çıkan şer’î hükümlere uymama gibi bir sonuca varılması mümkün değildir.*” demektedir, sünnetin Kur’an’ın açıklamasından ibaret olduğunu dile getirmekte,²⁷⁸ tatbîkî sünnete ayrı bir önem vermektedir.²⁷⁹

Eserlerinde mezhep taassubunu sert bir dille eleştirmekle beraber,²⁸⁰ mezhep imamlarının senedi munkatı bir rivayeti, sika râvilerin rivayetine muhalefet eden, yahut meçhul bir ravinin rivayetini hüküm çıkarmada kullanmadıklarını dile getirerek mezhep imamlarını ve bazı hadis usûlü kaidelerini övmekte,²⁸¹ mezhep imamlarının, görüşlerine aykırı sahih bir hadisla karşılaştığında kendi sözlerinin terkedilmesini ve sahih hadisin alınmasını istediklerini nakletmektedir.²⁸² Ayrıca, “Sizin elinizdeki İncillere dair tek bir sened yahut onların sıhhatini ölçecek bizdeki hadis tenkit yöntemlerine benzer bir metodunuz yoktur” diyerek müsteşrikleri eleştirmektedir.²⁸³ Hatta “Bu misyoner (yapabiliyorsa) kendi kitaplarından sıhhat derecesi açısından Buhârî’nin *Sahîh*’ine denk bir kitap getirsin” diyerek²⁸⁴ yer yer Buhârî’yi ve eserini savunmaktadır.

²⁷⁶ Reşîd Rızâ, **a.g.e**, s. 56-58.

²⁷⁷ Müellifin Ebû Hureyre hakkındaki bazı görüşleri için bkz. Muhammed Reşîd Rızâ, “Bir Misyonerin Ebu Hureyre Hakkındaki Bazı İddiaları” (trc. Mücteba Uğur) **Diyanet İlmi Dergi [Diyanet Dergisi]**, 1992, c. XXVIII, sy. 2, s. 15-36. Reşîd Rızâ’nın Ebu Hureyre hakkındaki görüşlerinin Arapça aslı için bkz. Muhammed Reşîd Rızâ, **Difâan anî’l-İslam : el-munâzarât ve’r-rudûd ale’l-müsteşrikîn fi iftirââtihim ale’l-İslam**, Beyrut : Books - Publisher (Kitab - Naşirun), 2012, s. 140-158.

²⁷⁸ Reşîd Rızâ, “Bir Misyonerin Ebu Hureyre Hakkındaki Bazı İddiaları” (trc. Mücteba Uğur) **Diyanet İlmi Dergi [Diyanet Dergisi]**, 1992, c. XXVIII, sy. 2, s. 16-17.

²⁷⁹ Reşîd Rızâ, **İslamda birlik ve fıkıh mezhepleri**, s. 108.

²⁸⁰ Konuyla ilgili bkz. Muhammed Reşîd Rızâ, **İslamda birlik ve fıkıh mezhepleri**, s. 108.

²⁸¹ Reşîd Rızâ, “Bir Misyonerin Ebu Hureyre Hakkındaki Bazı İddiaları” (trc. Mücteba Uğur), s. 19.

²⁸² Reşîd Rızâ, **İslamda birlik ve fıkıh mezhepleri**, s. 82.

²⁸³ Reşîd Rızâ, “a.g.m”, s. 19.

²⁸⁴ Reşîd Rızâ, “a.g.m”, s. 20.

Reşîd Rızâ'nın eserlerini incelediğimizde onun daha çok *Sahîhayn* hadislerine yer verdiği, *Kütüb-i sitte*'den²⁸⁵ ve başka hadis kitaplarından da yararlandığı görülmektedir.

Ayrıca Reşîd Rızâ'nın, hocası Muhammed Abduh'un yazılarından ve görüşlerinden de yararlanarak çıkardığı "*el-Menâr*" dergisi (Kahire, 1898-1940)²⁸⁶ dönemin sünnete dair tartışmalarını anlamak açısından önem taşımaktadır. Öyle ki bu dergi yayınlandığı dönemde İslâm dünyasının çeşitli yerlerindeki sünnete dair tartışmalara ve hadis karşıtı söylemlere de sayfalarında yer vermiştir.

"*el-Menâr*" dergisi vasıtasıyla Reşîd Rızâ'nın Mısır'da hadisleri dinî tartışmaların odak noktası haline getirdiği öne sürülmektedir.²⁸⁷ Bu duruma bir örnek olarak Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ'nın görüşlerinden de etkilendiği bilinen ve II. Abdülhamid döneminde, sünnetin dindeki yerine dair fikirleriyle önemli tartışmalara yol açan Mısırlı doktor Tevfik Sıdkî'nin²⁸⁸ (1881-1920)²⁸⁹ "el-İslâm hüve'l Kur'an vahdehu" adlı sünneti büyük ölçüde dışlayan makalesini²⁹⁰ zikredebiliriz. "*el-Menâr*" dergisinde yayınlanan bu makale İslâm dünyasında ciddi yankılar uyandırmış, makaleye reddiyeler yazılmış²⁹¹ ve bu çalışma sünnet etrafında daha çok müsteşrikler tarafından dile getirilen şüphelerin de içinde olduğu önemli tartışmaların daha yüksek sesle dile getirilmesinin başlangıcı olmuştur.

²⁸⁵ Reşîd Rızâ'nın eserlerinde zikrettiği bazı rivayetler için bkz. Reşîd Rızâ, *a.g.e.*, s. 76, 83, 91, 98-107. Ayrıca bkz. Reşîd Rızâ, *el-Menâr ve'l-Ezher*, s. 92, 95, 97, 107, 122-123. Müellifin *İslâm'da Kadın Hukuku, Kadınlara Çağrı* adıyla Türkçe'ye tercüme edilen *Nidâ' li'l-cinsi'l-latîf* adlı eserinde de çok sayıda hadis bulunmaktadır. Bkz. Reşîd Rızâ, *İslâm'da Kadın Hukuku, Kadınlara Çağrı*, (trc. Mehmet Çelen) Malatya, Nida Yay., 2008.

²⁸⁶ Harb Muhammed, "el-Menâr", *DİA*, XXIX, 116.

²⁸⁷ Yıldırım, Enbiya, "Sünnet ve Rivayet Karşıtı Söylemlerin Tarihi", *İslâm'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri, Kutlu Doğum Sempozyumu 2001.*, 2003, s. 182. 155-188.

²⁸⁸ Tevfik Sıdkî'nin sünnet anlayışı ayrı bir çalışmada ele alındığı için çalışmamızda bu konuya yer vermek istemedik. Bkz. Yıldız, Halil İbrahim, *Muhammed Tevfik Sıdkî'nin Hadis ve Sünnet Anlayışı*, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum 2018, http://cdn.hitit.edu.tr/sbe/files/1882_180910110846.pdf. Erişim: 25.01.2019

²⁸⁹ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, IX, 140, Zirikî, *el-A'lâm* VI, 65.

²⁹⁰ Tevfik Sıdkî, "el-İslâm hüve'l Kur'an vahdehu", *el-Menâr*, Kahire, 1906, IX/7, s. 515-524. Ayrıca bkz. Birışık, Abdülhamid, "Kur'âniyyûn", *DİA*, 428.

²⁹¹ Bu reddiyeler arasında Mısır ulemâsından Tâhâ Büşrâ'nın "ed-Dînü ve'l akl" adlı makalesi ve Yemenli âlim Şeyh Sâlih el-Yâfiî'nin "es-Sünenü ve'l-ehâdisü'n-nebeviyye" adlı makalesi ilk sıralarda yer almaktadır. Bkz. Yıldız, Halil İbrahim, *a.g.e.*, s. 14.

Tevfik Sıdkî'nin önceden bu konuyu Reşîd Rızâ ile kendi aralarında müzâkere ettiklerini, amaçlarının böyle mühim bir meseleyi İslâm âlimlerinin gündemine getirmek olduğunu söylemesi²⁹² makalenin ayrıca dikkat çeken bir boyutunu yansıtmaktadır. Tevfik Sıdkî “el-İslâm hüve'l Kur'an vahdehu” adlı bu makalesinde Kur'an'ın Hz. Peygamber hayattayken onun denetiminde yazıldığını, ancak hadislerin yazımının Hz. Peygamberin vefatından sonraki yıllarda hata karışmaya müsait bir zaman geçtikten sonra gerçekleştiğini öne sürmektedir.²⁹³ Ayrıca İslâm dininin kolaylık olduğunu ancak hadislerin sahihini uydurmasından ayırdedip amel etmenin çok zor olduğunu da dile getirmektedir.²⁹⁴ Makalenin içeriğindeki görüşlerin yazıldığı dönemde genel kabul görmediği bilinmekle beraber,²⁹⁵ Sıdkî'nin bu yazısı çerçevesinde önemli tartışmaların başladığı bir gerçekliktir.

Reşîd Rızâ söz konusu makaleye yazdığı dipnotlarda *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'in en güvenilir kitaplar olduklarını dile getirmekle birlikte, bu eserlerde mevzû rivayetlerin de bulunduğunu ifade etmektedir.²⁹⁶ Bütün bunlardan yola çıkarak Reşîd Rızâ'nın yaşadığı dönemde geleneksel yaklaşımdan farklı, eleştirel bir sünnet anlayışını temsil ettiği, bu anlayışın kendi içinde bazı tutarsızlıklar ve çelişkiler barındırdığı görülmektedir.²⁹⁷ Bununla birlikte onun sünnete dair düşüncelerinin ayrı bir tez çalışmasıyla daha net bir şekilde ortaya konulabileceği anlaşılmaktadır.²⁹⁸

Efgânî, M. Abduh, Reşîd Rızâ vb. isimlerin İslâm coğrafyasına ve Avrupa'ya gerçekleştirdikleri seyahatlerde buradaki müslümanlarla aralarında sünnete dair modernist düşünce çerçevesinde bir etkileşim olmuş olması muhtemeldir. Bu dönemde

²⁹² Tevfik Sıdkî'nin sünnet anlayışı hakkında daha detaylı bilgi için Yıldız, Halil İbrahim, **Muhammed Tevfik Sıdkî'nin Hadis ve Sünnet Anlayışı**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum, 2018, http://cdn.hitit.edu.tr/sbe/files/1882_180910110846.pdf. Erişim: 25.01.2019.

²⁹³ Tevfik Sıdkî, “el-İslâm hüve'l Kur'an vahdehu”, el- Menâr, Kahire, 1906, IX/7, s. 514-515.

²⁹⁴ Tevfik Sıdkî, “a.g.m”, s. 516.

²⁹⁵ Yücel, Ahmet, **Hadis Tarihi**, s. 271.

²⁹⁶ Yıldırım, Enbiya, “Sünnet ve Rivayet Karşısı Söylemlerin Tarihi”, **İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri, Kutlu Doğum Sempozyumu 2001.**, Ankara, 2003, s. 182.

²⁹⁷ Juynboll'un Reşîd Rızâ'nın hadisler konusunda istikrarlı bir tutumu olmadığını eleştirel bir yaklaşıma sahip olmakla beraber bazen sahih olmayan rivayetleri övdüğünü dile getiren görüşü bu konudaki düşüncelerimizi destekler niteliktedir. Bkz. Juynboll, Gautier Herald, **Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları**, (trc. Salih Özer) s. 32-33. Ayrıca bkz. Yıldırım, Enbiya, “a.g.m”, s. 182.

²⁹⁸ Konuyla ilgili devam etmekte olan bir doktora çalışması bulunmaktadır. Bkz. Aydın, Mustafa, Neo-Selefilik Ekolünün Hadis-Sünnet Anlayışı (Reşîd Rıza Örneği), Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Adana.

Hindistan bölgesinde de sünnete dair eleştirel bir düşünce tarzı ve çeşitli ekoller ortaya çıkmıştır. Hindistan'ın meşhur âlimlerinden Şiblî Nu'mânî'nin daveti üzerine Reşîd Rızâ bölgeye giderek bir takım faaliyetlerde bulunmuş,²⁹⁹ buradaki temaslarında hem sünnete dair fikirlerini neşretmiş, hem de bölge âlimlerinin fikirlerinden yararlanmış olmalıdır. Kaldı ki, Reşîd Rızâ eserlerinde Şah Veliyyullah ed-Dihlevî gibi önceki dönem Hind âlimlerinden de yararlanmaktadır.³⁰⁰

Sultan Abdülhamid döneminde sünnetin dindeki yerinin en çok tartışıldığı İslâm coğrafyasının, sömürgecilerin 1857'de işgal edip zamanla iyice yerleştikleri Hindistan bölgesi olduğu anlaşılmaktadır.³⁰¹ Bu bölgede Seyyid Ahmed Han'ın (v. 1316/1898) fikirleriyle ortaya çıkıp, Abdullah Çakrlevî (v. 1332/1914) ile devam eden Kurâniyyun ekolü, Çerağ Ali (v. 1313/1895) ve Emir Ali (v. 1343/1924) gibi isimlerle sünnet muhalifliğinin daha ileri boyutlara taşınmasına sebep olmuştur.³⁰² Öyle ki, Kadiyânîlik hareketi kurucusu Mirza Gulâm Ahmed, hadislerin Hz. Peygamberden yüz elli yıl sonra toplanmış sözler olduğunu dile getirerek³⁰³ oryantalistlerin hadislerle ilgili görüşlerini tekrarlamıştır. Bu görüşlerin karşısında hadis ve sünneti savunan Diyobend ekolü,³⁰⁴ meselelere Kur'an ve sünnetten yola çıkarak çözüm bulmayı hedefleyen ve Nezâr Hüseyin³⁰⁵ (1805-1902) tarafından kurulan Ehl-i hadis ekolü, bir savunma mekanizması görevi üstlenmişlerdir.³⁰⁶

²⁹⁹ Özervarlı, M. Sait, "Reşîd Rızâ", **DİA**, XXXV, 14.

³⁰⁰ Kavak, Özgür, "Dünyevî Bir "Fıkıh" İnşasına Doğru: Reşîd Rıza'nın Fıkıh Usûlü Eleştirisi ve Modern Fıkıh Düşüncesi", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi)**, 2009, sy. 37/2, s. 37-38.

³⁰¹ Hint alt kıtasında modernizmin etkisi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Ahmed, Aziz, **Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam**, (trc. Ahmet Küskün), s. 22-37.

³⁰² Seyyid Ahmed Han, Çerağ Ali ve Emir Ali'nin sünnetle ilgili düşünceleri hakkında bkz. Hatiboğlu, İbrahim, **Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları Hint Alt Kıtası, Mısır ve Türkiye'de Hadis Tartışmaları**, s. 83-138.

³⁰³ Daudi, Zaferullah, **Pakistan ve Hindistan'da Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'den Günümüze Kadar Hadis Çalışmaları**, s. 269-271.

³⁰⁴ Sadece 1866-1900 yılları arasında bu bölgede Diyobendî ekolü tarafından açılan medrese sayısının kırka yakın olması bu ekolün Abdülhamid dönemindeki hareketliliğini göstermesi açısından önemlidir. Bugün ise Diyobendîler'in açtığı medreselerin adedi binlerle ifade edilmektedir. bkz. Birişik, Abdülhamid, "Medrese", **DİA**, XXIII, 335.

³⁰⁵ Hindistanlı meşhur hadis âlimidir. Hayatı ve hadis çalışmaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Özşenel, Mehmet, "Nezâr Hüseyin", **DİA**, XXXIII, 73-73.

³⁰⁶ Hint alt kıtasında hadis ve sünnetin konumu hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Yücel, Ahmet, **a.g.e**, s. 213-223.

Aynı dönemde Şam bölgesinden Cemâleddin el-Kâsımî de³⁰⁷ (v. 1332/1914) bazı eser ve çalışmalarıyla sünnetin dindeki yeri etrafında dönen tartışmalara katılmıştır. Kâsımî, *Kavâi'dü't-tahdîs min fûnûni mustalahi'l-hadîs*³⁰⁸ adlı ülkemizde de tanınan hadis usûlüne dair eserinde, hadis ilminin fazileti, sünnete sarılmanın önemi, geçmiş âlimlerin hadis ilmine olan iştiağı gibi konulara da değinerek,³⁰⁹ sünnete yöneltelen eleştirileri cevaplamaya çalışmaktadır. İlmî birikimiyle yaşadığı çağın sorunlarına çareler arayan Cemâleddin el-Kâsımî, Osmanlı coğrafyasında Medine, Mısır gibi bölgelere de çeşitli ziyaretler gerçekleştirmiş, devrinin âlimleri arasında zikredilmiştir.³¹⁰

Bu dönemde Şam âlimlerinden sünnetin dindeki yerine dair tartışmalara katılan bir diğer önemli isim de Tâhir el-Cezâirî'dir. (v. 1338/1920)³¹¹ Ailesi Cezayir'den Şam'a göç ettiğinden, kendisi Şam'da doğmuş ve burada yaşamıştır. Tâhir el-Cezâirî İslâm'ın ruhuna ters düşmeyen adetlere saygı duyması açısından gelenekçi, dinin her türlü bid'at ve hurafelerden arındırılması gerektiği yönündeki düşüncelerinden dolayı ise ıslahatçı olarak nitelenmiştir.³¹² Kendisi pek çok Türk hocadan ders almış, Osmanlı'nın siyasetine mesafeli durmakla beraber Türklerden övgü ile bahsetmiştir. Aynı zamanda meşhur müsteşrik Goldziher'e de hocalık yapmış, pek çok müsteşrikle yakın ilişki kurmuş, ömrünün sonlarına doğru İngilizlerle de yakınlaşmıştır.³¹³ Onun *Tevcihu'n-nazar ilâ usûli'l-eser* adlı hadis usûlüne dair çalışması, yaşadığı dönemde ıslahatçı bir kişiliğin hadis usûlünü nasıl yorumladığını göstermesi açısından da önem taşımaktadır.

³⁰⁷ Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, III, 158; Ziriklî, **el-A'lâm**, II, 135.

³⁰⁸ Reşîd Rızâ'nın bu esere bir mukaddime yazmış olması bu iki ismin birbirinin sünnete dair çalışmalarından etkilendiklerini göstermektedir. Mukaddimenin tamamı için bkz. el-Kâsımî, Cemâleddin, **Kavâi'dü't-tahdîs min fûnûni mustalahi'l-hadîs**, Beyrut, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, t.y, s. 11-19.

³⁰⁹ el-Kâsımî, Cemâleddin, **a.g.e**, s. 43-59.

³¹⁰ Turgut, Ali, "Cemâleddin el-Kâsımî", **DİA**, VII, 311.

³¹¹ Tâhir el-Cezâirî'nin hayatı, sünnet anlayışı ve hadis alanındaki çalışmaları için ayrıca bkz. Ekerim, Sacit, **Tâhir el-Cezâirî ve Tevcihu'n-nazar İsimli Eseri Çerçevesinde Hadisçiliği**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2005.

³¹² Çimen, Abdullah Emin, "Tâhir el-Cezâirî" **DİA**, XXXIX, 396-397.

³¹³ Çimen, Abdullah Emin, "Tâhir el-Cezâirî" **DİA**, XXXIX, 397.

Tâhir el-Cezâirî'nin *Tevcihü'n-nazar* isimli eserinde, kendi döneminde tartışılan hadislerin yazımı,³¹⁴ ahad haber,³¹⁵ Kur'an'la iktifa etme³¹⁶ gibi konulara da değinmiş olması dönemin hadis-sünnet anlayışını yansıtmaya açısından anlamlıdır. Özellikle Sultan Abdülhamid döneminde çokça gündeme getirilen Kur'anla yetinme meselesi hakkında müellifin Hz. Ebû Bekir'in yaşlı bir kadının mirası hakkında kendisine sorulan soruyu cevaplama şeklini örnek göstermesi, onun sünnetin dindeki yeri konusundaki düşüncelerini yansıtmaktadır. Zira el-Cezâirî verdiği bu örnekte, Hz. Ebû Bekir'in Allah'ın kitabında bu konuyla ilgili bir şey bulamadığını söylediğini ve sünnetten delil getirerek bu soruyu cevapladığını, Allah'ın kitabı bize yeter demediğini zikretmektedir.³¹⁷ Buraya kadar zikrettiklerimizden yola çıkarak, oryantalistlerin de etkisiyle Sultan Abdülhamid döneminde sünnetin dindeki yerine dair tartışmaların önceki devirlere nazaran daha yüksek sesle dile getirildiğini, buna karşılık İslam âlimlerinin eserlerinde sünnetin delil oluşu, hadislerin güvenilirliği gibi konulara daha çok yer vererek bu konuda oryantalistlerin iddialarını cevaplandıracak nitelikte çalışmalar kaleme aldıklarını söylemek mümkündür. Böylelikle, Sultan Abdülhamid dönemi, hadis literatürüne sünnete dair önemli eserlerin eklendiği hareketli bir evre olarak hadis tarihinde yerini almıştır.

³¹⁴ Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Halep, Mektebetü'l-matbûatü'l-İslâmiyye, 1995, c. 1, s. 45.

³¹⁵ Tâhir el-Cezâirî, *a.g.e*, I, 75, 108-111.

³¹⁶ Tâhir el-Cezâirî, *a.g.e*, I, 60.

³¹⁷ Tâhir el-Cezâirî, *a.g.e*, I, 60.

İKİNCİ BÖLÜM

SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE OSMANLI'DA VE OSMANLI'YLA İRTİBAT HALİNDEKİ İSLÂM COĞRAFYASINDA HADİS ÇALIŞMALARI

I. OSMANLI COĞRAFYASINDA HADİS ÇALIŞMALARI

Sultan Abdülhamid döneminde İslâm coğrafyasının bir kısmı işgal edilmiş bir kısmı ise işgallere karşı mücadele halindedir. Bu dönemde bazı toprakların Osmanlı hâkimiyetinden çıkması, bazılarının ise işgalcilere karşı direniş halinde olması, daha önce de belirttiğimiz gibi konunun sınırlarını çizmeyi oldukça zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte biz bu çalışmamızda daha çok Osmanlı hâkimiyetinde olan toprakları esas almak kaydıyla, ulaşabildiğimiz hadis çalışmalarına yer vermeye çalıştık. Aynı zamanda II. Abdülhamid döneminde hadis ilmi açısından hareketlilik arzeden ve siyasal ilişkilerle beraber hadis ilmi kapsamında da Osmanlıyla irtibat halinde olan Hint alt kıtasına da değindik. Bu dönemde Sultan Abdülhamid'in Afrika müslümanlarıyla olan yardım ve yakınlaşmasının, bölgedeki ulemâ ve devlet adamlarıyla diyalogunun sadece siyasal sebeplerden ötürü olmayıp Kur'an ve sünnet kaynaklı olduğunu düşündüren uygulamalarından dolayı, bölgede yapılan az sayıda hadis çalışmasıyla beraber Afrika bölgesine de yer vermeyi uygun gördük.

A. *Sahîhayn* Neşirleri

Sultan Abdülhamid dönemi hadis kitaplarının neşrinin yaygınlaşması açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Bu dönemde matbaanın da yaygın olarak kullanılmaya başlanmasıyla çok sayıda hadis kitabı neşredilmiş ve bu neşirler hadis ilminin ve eğitiminin gelişimine katkı sağlamıştır. Bu çalışmalar arasında *Sahîhayn* neşirleri ayrı bir öneme sahiptir.

1. *Sahîh-i Buhârî* Neşirleri

Ahmed Ali Sehârenpûrî (v. 1297/1880) neşri,³³⁰ Sultan Abdülhamid neşri ve Mehmed Zihni Efendi (v. 1331/1913) neşri bu dönemde yapılan *Sahîh-i Buhârî* neşirleridir. Sehârenpûrî, Delhi'de "Matbaa-i Ahmedî" adında bir matbaa kurmuş ve bu matbaada temel hadis kitaplarını tashih ederek neşretmeye başlamıştır.³³¹

³³⁰Mehmet Özşenel konuyla ilgili makalesinde Sehârenpûrî'nin **Sahîh-i Buhârî** neşrini detaylı bir şekilde ele almış, ayrıca Sultan Abdülhamid neşri ile Sehârenpûrî neşrini karşılaştırarak farklılıklara da dikkat çekmiştir. Bkz. Özşenel, Mehmet, "Sahîh-i Buhârî Neşirleri: Sehârenpûrî Neşri ile II. Abdülhamid Neşrinin Karşılaştırılması", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 2013, c. XI, sy. 21, s. 454-484.

³³¹Özşenel, Mehmet, **Pakistan'da Hadis Çalışmaları**, s. 96-97.

Sehârenpûrî'nin on farklı nüshaya dayanarak neşrettiği “*Sahîh-i Buhârî*” baskısının dünya üzerinde tam metinli ilk Buhârî baskısı olarak kabul edildiği de bilinmektedir.³³²

Sehârenpûrî'nin çalışmaları Osmanlı coğrafyası dışında kaldığı için burada kendisinden kısaca bahsetmekle yetinilmiştir. Bununla birlikte Sultan Abdülhamid ve Mehmed Zihni Efendi neşirlerini bu dönemde Osmanlı coğrafyasında yapılan *Sahîh-i Buhârî* neşirleri olması hasebiyle, çalışmanın sınırları çerçevesinde ele alınmıştır. Aynı şekilde Thedoor W. Juynboll (v. 1866-1948) gibi bazı oryantalistlerin bu dönemde Batı'da gerçekleştirdikleri *Sahîh-i Buhârî* neşirleri de çalışmanın kapsamı dışında kalmaktadır.³³³

a. Sultan II. Abdülhamid'in *Sahîh-i Buhârî* Neşri

Osmanlı toplumunda hadis kitapları arasında *Sahîh-i Buhârî*'ye gösterilen saygı ve ona atfedilen değer, nesilden nesile aktarılarak bir gelenek halini almıştır. Osmanlı'da, halk, ulemâ ve devlet adamlarının nazarında *Sahîh-i Buhârî*'nin ayrı bir yeri olduğu pek çok arşiv belgesinden anlaşılmaktadır.³³⁴ Osmanlı'nın hâkimiyetindeki İslâm coğrafyasının hemen her yerinde yapılan *Sahîh-i Buhârî* hatimleri, savaş ve afet zamanlarında teberrük niyetiyle yapılan *Sahîh-i Buhârî* okumaları,³³⁵ bölgeden bölgeye hediye olarak gönderilen ya da devlet adamlarının şahsî kütüphaneleri için sipariş ettikleri *Sahîh-i Buhârî* takımları,³³⁶ eserin toplum ve devlet nezdindeki değerini ortaya koymaktadır.

³³² Özşenel, Mehmet, “*Sahîh-i Buhârî* Neşirleri: Sehârenpûrî Neşri ile II. Abdülhamid Neşrinin Karşılaştırılması” **TALİD**, c. XI, sy. 21, 2013, s. 459, 464. Ayrıca Sehârenpûrî'nin hazırlamış olduğu metnin daha iyi anlaşılması için kaleme aldığı bir hâşiye de bulunmaktadır. Dr. Takiyyuddin Nedvî bu baskıyı yeniden tahkik ederek hâşiyesiyle beraber 15 cilt halinde neşretmiştir. (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2011). bkz. Özşenel, Mehmet, “a.g.m”, s. 464-465.

³³³ Yaşar Kandemir, Thedoor W. Juynboll tarafından 1908'de 4 cilt olarak gerçekleştirilen bu neşrin iyi bir neşir olmadığını dile getirmektedir. Bkz. Kandemir, Yaşar, “el- Câmî‘u’s-sahîh” **DİA**, s. 118.

³³⁴ Mustafa Celil Altuntaş'ın çalışması bütünüyle bu konuya hasredilmiş önemli bir çalışmadır. Bkz. Altuntaş, Mustafa Celil, **Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhânlık**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010.

³³⁵ Altuntaş, Mustafa Celil, **a.g.e**, s. 51-140.

³³⁶ Altuntaş, Mustafa Celil, **a.g.e**, s. 25-26.

Öyle ki, bazı padişahlar Buhârî hatim törenlerine katılmış, bu eser üzerine yapılan çalışmaların müellifleri ödüllendirilmiş,³³⁷ devlet bünyesinde Buhârîhanlık diye bir makam tahdis edilerek, *Sahîh-i Buhârî* okuma geleneği devlet eliyle desteklenmiş³³⁸ ve bu gelenek sonraki nesillere aktarılmaya çalışılmıştır. II. Abdülhamid'den önce de mevcut olan bu durum, onun döneminde Harem-i Şerîf başta olmak üzere İslâm coğrafyasının pek çok yerinde ulemânın ve halkın katılımıyla³³⁹ ilmî ve uhrevî bir atmosferde gerçekleştirilen *Sahîh-i Buhârî* hatimleriyle sürdürülmüştür. Ayrıca, bazı *Sahîh-i Buhârî* hatimlerinin kendisinin emriyle gerçekleştiği de bilinmektedir. Sultanın emriyle Harem-i Şerîf'te yirmi bir âlim tarafından bir *Sahîh-i Buhârî* hatmi gerçekleştirildiği, ardından sultana ve Osmanlı'ya dualar edildiği aktarılan bilgiler arasındadır.³⁴⁰ Ayrıca sultanın düzenli olarak *Sahîh-i Buhârî* okuduğu³⁴¹ ve *Sahîh-i Buhârî* dersleri alarak icâzet almaya çok yakın bir seviyeye kadar ilerlediği de³⁴² göz önünde bulundurulduğunda, bu neşrin, *Sahîh-i Buhârî*'nin Osmanlı Devleti ve toplumu tarafından ne kadar benimsendiğinin bir göstergesi olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bu dönem *Sahîh-i Buhârî* neşirleri arasında hiç şüphesiz en ilgi çekici olanı Sultan Abdülhamid'in emriyle gerçekleştirilen neşirdir.³⁴³ Bu neşir faaliyeti, Osmanlı padişahı ve İslâm dünyasının halifesi tarafından gerçekleştirilmiş olması hasebiyle diğer neşirlere nazaran ayrı bir önem ifade etmektedir. Ayrıca *Sahîh-i Buhârî*'nin İslâm coğrafyasının önemli bir kısmında hutbelerin onun adıyla okutulduğu İslâm halifesi tarafından neşredilmesi, halifenin oryantalist akımlara ve modernist eleştirilere karşı sünneti bu yolla müdaafası³⁴⁴ ve halifenin sünnetin koruyucusu olmaya çalıştığına dair

³³⁷ Özafşar, Mehmet Emin, Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis, **Türkiye Yayınları**, 2002, c. XI, 361.

³³⁸ Yılmaz, Ahmet, **Kâdî İyâz'ın Kitâbü's-şifâ Adlı Eseri ve Osmanlı'da Şifâhanlık Geleneği**, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.

³³⁹ Altuntaş, Mustafa Celil, **Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhanlık**, s. 88-91, 95-96.

³⁴⁰ Altuntaş, Mustafa Celil, **a.g.e.**, s. 87-89.

³⁴¹ Osmanoglu, Şadiye, **Babam Abdülhamid Saray ve Sürgün Yılları**, İstanbul: Timaş yay., 2012, s. 31.

³⁴² Âtîf Hüseyin Bey, **Sultan Abdülhamid'in Sürgün Günleri**, s. 128.

³⁴³ Neşrin özellikleri ve Sehârenpûrî neşriyle yapılan bir karşılaştırması için bkz. Özşenel, Mehmet, "Sahîh-i Buhârî Neşirleri: Sehârenpûrî Neşri ile II. Abdülhamid Neşrinin Karşılaştırılması", **Talid**, c. XI, sy. 21, 2013, s. 469-480.

³⁴⁴ Mehmed Özşenel ve Mehmed Efendioğlu'nun II. Abdülhamid'in *Sahîh-i Buhârî* neşrinin oryantalistlerin hadis çalışmalarına bir önlem niteliği taşıdığına dair görüşleri hakkında bkz. Özşenel, Mehmet, "Sahîh-i Buhârî Neşirleri: Sehârenpûrî Neşri ile II. Abdülhamid Neşrinin Karşılaştırılması", s. 469.

tüm müslümanlara gönderilen bir mesaj ve teminat olarak da değerlendirilebilir. Sultan Abdülhamid'in kız Ayşe Sultan bu neşirden şu ifadelerle bahsetmektedir:

“Babam *Buhârî-i Şerîf*'i hususî surette bastırtmış, tüm Müslüman memleketlere, camilere hediye etmiştir. Bana hediye ve yâdigâr ettiği bir nüshasını hala saklarım. Ailesinin diğer fertlerine de bu basımdan birer tane hediye etmiştir.”³⁴⁵ Eserin II. Abdülhamid tarafından ailesine hediye edilmiş olması, onun eş ve çocuklarını hadis ve sünnet bilgisiyle yetiştirmek istediğini de akla getirmektedir.

Konuyla ilgili bir başka husus da, bu neşir faaliyetinin, alanında mütehassıs bir kaç âlime bırakılmayıp hepsi bu alanda söz söylemeye muktedir bir ulemâ heyetine yaptırılması, bu işin Sultan Abdülhamid tarafından ne kadar önemsendiğini ve padişahın sünnetin en önemli dayanağı kabul edilen *Sahîh-i Buhârî*'yi neşretmenin ilmî ciddiyetinin ve mesuliyetinin farkında olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda başta Burdurlu meşhur Hattat el- Hac Hâfız Osman Efendi (v. 1312/1894)³⁴⁶ olmak üzere üç hattat da bu iş için görevlendirilmiştir.³⁴⁷

Sahîh-i Buhârî neşriyle görevlendirilen heyetin başkanı Ezher ulemâsından Hassûne en-Nevâvî'nin (1839-1925)³⁴⁸ eserin başına yazdığı takrirden neşir faaliyetinin hangi amaçla ve nasıl gerçekleştiğine dair önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu takrirden anlaşıldığı üzere, Sultan Abdülhamid Han, *Sahîh-i Buhârî*'nin en güvenilir nüshası kabul edilen Yûnînî nüshasının³⁴⁹ esas alınması için bu nüshayı saray kütüphanesinden Mısır'daki ulemâ heyetine göndermiş ve neşrin diğer muteber nüshalarla karşılaştırılarak gerçekleştirilmesini, daha sonra İslâm coğrafyasına ücretsiz olarak dağıtılmasını emretmiştir.³⁵⁰ Ayrıca bugün hala *Sahîh-i Buhârî*'nin en mükemmel baskıları arasında kabul edilen bu baskının kenar kısımlarında diğer nüsha farklılıkları da gösterilmiştir.

³⁴⁵ Osmanoğlu, Ayşe, **Babam Sultan Abdülhamid**, s. 25.

³⁴⁶ Hayatı hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Serin, Muhittin, “Kayışzâde Hâfız Osman Nûri” **DİA**, XXV, 79-80

³⁴⁷ Altuntaş, Mustafa Celil, **Osmanlı ilim geleneğinde Buhârîhânlık**, s. 22.

³⁴⁸ Kehhâle, **Mu‘cemü’l-mü‘ellifin**, III, 305.

³⁴⁹ Yûnînî nüshası hakkında detaylı bilgi için bkz. Özşenel, Mehmet, “Sahîh-i Buhârî Neşirleri: Sehârenpûrî Neşri ile II. Abdülhamid Neşrinin Karşılaştırılması”, s. 462-464. Ayrıca bkz. Kandemir, Yaşar, “el- Câmi‘u’s-sahîh” **DİA**, s. 117.

³⁵⁰ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, **Sahîh-i Buhârî**, (nşr.Sultâniyye neşri.) Heyet, I, 2.

Hassûne en-Nevâvî, Sultan Abdülhamid'in *Sahîh-i Buhârî* neşrini sünnete hizmet etmek amacıyla gerçekleştirdiğini, hadislerin nakle ve akla muvâfık bir şekilde neşredilmesini emrettiğini de dile getirmektedir.³⁵¹ Burada, Nevâvî, Sultanın “nakle ve akla muvâfık bir neşir” emriyle alâkalı her hangi bir açıklamada bulunmamakta, ancak bu ifadeler II. Abdülhamid'in yaşadığı dönemin sünnet etrafında dönen nakil ve akıl tartışmalarının farkında olduğuna işaret etmektedir. Sultanın bu ifadelerle neyi kastettiği ayrıca araştırılmaya değer bir konudur. Sadece bu açıdan ele alındığında dahi bu faaliyetin, bir hadis kitabının neşredilmesinden çok daha fazla anlam taşıdığını düşünmek mümkündür. Sünnetin, sahâbenin ve hadis kitaplarının çeşitli eleştirilere mâruz kaldığı bir dönemde, neşrin son derece ilmî bir titizlikle gerçekleştirilmiş olmasını da, yöneltilebilecek itirazlara karşı bir ön tedbir olarak değerlendirmek mümkün görünmektedir.

Mehmet Özşenel, Sehârenpûrî'nin Hint alt kıtasında *Sahîh-i Buhârî*'nin dünya üzerindeki ilk tam metinli neşrini (1851-1853)³⁵² ve temel hadis kaynaklarını, II. Abdülhamid'in de Osmanlı Coğrafyasında *Sahîh-i Buhârî*'yi neşretmesini, “modernizmin sünnet ve hadise karşı gerçekleştirdiği meydan okumalara yönelik öze dönüşçü bir tepki” olarak değerlendirmekte, bu iki farklı neşir faaliyeti arasında pek çok benzerlik olduğunu dile getirmektedir.³⁵³

Arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere Padişahın 1311 tarihli emriyle başlayan³⁵⁴ Sultânî neşrinin³⁵⁵ dört farklı mezhep mensubu Ezher ulemâsı arasından seçilen hadis ilmine vâkıf 16 kişilik ulemâ heyeti tarafından gerçekleştirilmiş olması da ayrı bir önem ifade etmektedir. Böylelikle bu nüshanın tüm mezhep mensuplarınca benimsenmesi ve tüm Müslümanları kapsayan bir neşir olmasının hedeflenmiş olabileceği akla

³⁵¹ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, (nşr.Sultâniyye neşri.) Heyet, I, 2.

³⁵² Özşenel, Mehmet, “Sahîh-i Buhârî Neşirleri: Sehârenpûrî Neşri ile II. Abdülhamid Neşrinin Karşılaştırılması”, s. 465.

³⁵³ Özşenel, Mehmet, “Sahîh-i Buhârî Neşirleri: Sehârenpûrî Neşri ile II. Abdülhamid Neşrinin Karşılaştırılması”, s. 469.

³⁵⁴ Altuntaş, Mustafa Celil, *Osmanlı ilim geleneğinde Buhârîhânlık*, s. 21.

³⁵⁵ Hassûne en-Nevâvî'nin tahririndeki neşir faaliyetinin detaylı bir anlatımını içeren bölüm için bkz. Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, (nşr.Sultâniyye neşri.) Heyet, I, 2-3.

gelmektedir. Hassûne en-Nevâvî'nin takrîrinden anlaşılacağı üzere bu âlimlerin isimleri şöyledir³⁵⁶:

- Ezher hocalarından Mâlikî âlimi Selim el-Bişrî (1832-1917),³⁵⁷
- Mâlikî âlim ve Nakîbu'l-eşraf Seyyid Ali el-Biblâvî (v. 1323/1905),³⁵⁸
- Ezher hocalarından Mâlikî âlimi Ahmed er-Rifâî (v. 1325/1907),³⁵⁹
- Mâlikî âlim İsmâil el-Hâmidî (v. 1316/1898),³⁶⁰
- Mâlikî âlim Şeyh Ahmed el-Cîzâvî (v.?),
- Ezher Camii imamı Hasen Davud el-Adevî (v.?),
- Ezher hocalarından Şâfiî âlimi Süleyman el-Abd (v.?),
- Hanbelî âlim Yusuf en-Nablûsî (v.?),
- Hanefî âlimi ve Mısır Bölgesi Beytûlmâl müftüsü Bekrî Âşûr es-Sadeî (d. 1849- ?),³⁶¹
- Hanefî âlimi ve Cîze müftüsü Ömer er-Râfiî (v.?),
- Şâfiî âlimi Muhammed Hüseyin el-İbrîrî (v.?),
- Mâlikî âlimi Muhammed Ebu'l-Fadl el-Verrâkî (1847-1927)³⁶²
- Mâlikî âlimi Harun Abdürrezzak (v.?),
- Mâlikî âlimi Hasen et-Tavîl (v. 1317/1899),³⁶³
- Mısır Maarifi'nde Arapça müfettişliği görevinde bulunan Hamza Fethullah (1849-1917),³⁶⁴
- Şâfiî âlimi Muhammed Gânim (v.?)³⁶⁵

Tashih ve mukabele işlemi tamamlandığında sultana ve Osmanlı Devletine dualar edilerek, neşrin tamamlanmasına dair sevincin paylaşıldığı, bir ziyafet tertip

³⁵⁶ Hassûne en-Nevâvî'nin takrîrindeki sıralamaya riayet etmek gayesiyle âlimlerin isimlerini sıralarken kronolojik sıralamayı değil, Hassûne en-Nevâvî'nin takrîrindeki sıralamayı tercih ettik.

³⁵⁷ Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, IV, 249.

³⁵⁸ Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, VII, 181.

³⁵⁹ Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, II, 57.

³⁶⁰ Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, II, 298.

³⁶¹ Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, III, 78.

³⁶² Zirikli, **el-A'lâm**, VI, 330.

³⁶³ Zirikli, **el-A'lâm**, II, 183.

³⁶⁴ Zirikli, **el-A'lâm**, II, 280.

³⁶⁵ Buhârî, **Sahîh-i Buhârî**, (nşr.Sultâniyye neşri.) Heyet, I, 4.

edildiği ve bu ziyafete çok sayıda âlimin katıldığı yine Hassûne en-Nevâvî'nin takririnde zikredilmektedir. Takririn sonuna düşülen kayıttan eserin neşredilmesi faaliyetinin 20 Safer 1313'de (12 Ağustos 1895) tamamlandığı anlaşılmaktadır.³⁶⁶ Bu baskıda toplam dokuz cilt iki ciltte birleştirilerek neşredilmiştir.³⁶⁷

b. Mehmed Zihni Efendi'nin (v. 1331/1913) Sahîh-i Buhârî Neşri

Sultan Abdülhamid Döneminin önemli âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi'nin de (v. 1331/1913) *Sahîh-i Buhârî* üzerine tashih içeren bir çalışması bulunmaktadır. Sultan Abdülhamid tarafından Stockholm'da düzenlenen müsteşrikler kongresine Osmanlı Devletini temsilen gönderilen Mehmed Zihni Efendi, II. Abdülhamid'in *Sahîh-i Buhârî* neşrinden (v. 1313/1895) kısa süre sonra iki yıl boyunca emek sarfederek gerçekleştirdiği ve 1315/1898 tarihinde tamamladığını ifade ettiği sekiz ciltlik bu çalışmasıyla, eserin İstanbul'daki ilk baskısını Matbaa-i Âmire'de gerçekleştirmiştir. Zihni Efendi tashih çalışmasında metinleri harekelendirmiş ve sayfa kenarlarına bazı açıklamalar da eklemiştir.³⁶⁸ *Sahîh-i Buhârî'nin* tashih edilerek yeniden basılmasında dönemin Maarif nazırlarından Zühdü Paşa'nın da³⁶⁹ (v. 1320/1902) etkisinin olduğu öne sürülmektedir.³⁷⁰ Bu çalışmanın Sultan Abdülhamid döneminde devlet tarafından Matbaa-i Âmire'de bir Osmanlı Paşasının da şahsî gayretleriyle basılmış olması, dönemin hadis kitaplarının basılmasında ve yaygınlaştırılmasında yönetimin ve devlet adamlarının desteğine örneklik teşkil etmektedir.

2. Sahîh-i Müslim Neşri

Osmanlı toplumunda her ne kadar *Sahîh-i Buhârî*'nin eriştiği şöhrete ulaşmamış olsa da *Sahîh-i Müslim*'e de ayrı bir önem verilmekteydi. Öyle ki, Müslimhanlık ciheti³⁷¹ diye bir makam oluşturulmuş, bazı türbelerde *Sahîh-i Müslim*

³⁶⁶ Buhârî, **Sahîh-i Buhârî**, (nşr.Sultâniyye neşri.) Heyet, I, 4.

³⁶⁷ Kandemir, Yaşar, “el- Câmi‘u’s-sahîh” **DİA**, VII, 126. Neşir hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Albayrak, Ali, **Buhârî Sonrası el-Câmi‘u’s-Sahîh Nüsha Farklılıkları, Hatalar, Tashihler**, İstanbul: İfav Yayınları, 2018, s. 49-50.

³⁶⁸ Ermiş, Hamza, **Mehmed Zihni Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Arapça Öğretimindeki Yeri**, s. 124. Albayrak, Ali, “Mehmed Zihni Efendi Örneğinde Sahîh-i Buhârî Baskılarının Tashihi”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 54, Haziran 2018, s. 61-62.

³⁶⁹ Zühdü Paşa hakkında daha detaylı bilgi için bkz, Oraloğlu, Ali Z., “Zühdü Paşa” **DİA**, s. 538-539.

³⁷⁰ Ermiş, Hamza, **Mehmed Zihni Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Arapça Öğretimindeki Yeri**, s. 124.

³⁷¹ Müslimhanlık ciheti, **Sahîh-i Müslim**'i okuma görevi anlamında kullanılmaktadır.

okunması adet haline getirilmişti.³⁷² Ayrıca bu eser üzerine ilmî çalışmalar yapılmış, çeşitli *Sahîh-i Müslim* neşirleri gerçekleştirilmiştir. 1319/1901 Leknev ve Delhi, 1327/1909 Kahire, 1329-1332/1911-1914 İstanbul neşirleri bu dönemde gerçekleştirilen *Sahîh-i Müslim* neşirleridir.³⁷³ Bu dönemde gerçekleştirilen önemli neşirlerden biri de Mehmed Zihni Efendi'nin *Sahîh-i Müslim* neşridir. Kendisinin *Sahîh-i Buhârî* tashihinden sonra *Sahîh-i Müslim* 'i de tashihe başladığı ve harekelendirdiği³⁷⁴ (İstanbul 1329-1332/1911-1914) ancak Hayber Gazvesi Babına geldiğinde vefat ettiği bilinmektedir. Bu çalışması daha sonra Mısırlı âlim Muhammed Fuad Abdülbâkî (1882-1968) tarafından tamamlanmış, bablar ve hadisler numaralandırılmıştır.³⁷⁵

Bu tashih her ne kadar Sultan Abdülhamid döneminde tamamlanmamış olsa da, İstanbul'da doğup büyümüş olan Mehmed Zihni Efendi'nin yarım kalan eserinin sonraki yıllarda Mısırlı bir âlim tarafından tamamlanarak yayınlanmış olması, Abdülhamid Dönemi Osmanlı âlimlerinin diğer İslâm ülkelerindeki hadis çalışmalarına etkisini göstermesi açısından anlamlıdır. Mehmed Zihni Efendi'nin *Sahîh-i Müslim* neşri bugün halen en çok kullanılan *Sahîh-i Müslim* neşridir. Ahmed Ali Sehârenpûrî'nin *Sahîh-i Müslim* neşri³⁷⁶ de Osmanlı coğrafyası dışında gerçekleşmiş olmakla beraber yine Sultan Abdülhamid Dönemi *Sahîh-i Müslim* neşirleri arasındadır.

B. Sahîhayn Üzerine Yapılan Çalışmalar

Sultan Abdülhamid döneminde hadis alanında yapılan çalışmalar arasında *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* üzerine yapılan çalışmalar sayı ve nitelik olarak önemli bir yere sahiptir. *Sahîhayn*'ın İslâm dünyasında ve hadis kitapları arasında sahip olduğu haklı şöhret, son devir âlimlerini bu eserin daha iyi anlaşılması ve daha kolay kullanılması için şerh, hâşiye ve fihrist çalışmalarına yöneltmiştir. Bu dönemde *Sahîhayn* üzerine yapılan çalışmaları, şerh çalışmaları, hâşiye çalışmaları, fihrist çalışmaları gibi başlıklar altında ele almak mümkündür.

³⁷² Altuntaş, Mustafa Celil, **a.g.e.**, s. 46-47.

³⁷³ Kandemir, Yaşar, “el- Câmi‘u’s-sahîh” **DİA**, VII, 126.

³⁷⁴ Kandemir, Yaşar, “el- Câmi‘u’s-sahîh” **DİA**, VII, 126.

³⁷⁵ Ermiş, Hamza, **Mehmed Zihni Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Arapça Öğretimindeki Yeri**, s. 107-108.

³⁷⁶ Özşenel, Mehmet, **a.g.e.**, s. 96-97

1. *Sahîhayn* Üzerine Yapılan, Şerh, Hâşiye ve Ta'lik Çalışmaları

Sultan Abdülhamid döneminde Osmanlı'da ve Osmanlıyla irtibat halinde olan İslâm coğrafyasında *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* üzerine pek çok şerh, hâşiye ve ta'lik yazılmıştır. Yemenli fakih ve muhaddis Muhammed b. Ahmed b. Abdulbârî el-Yemenî el-Ehdel'in³⁷⁷ (v. 1298/1880) *Silmu'l-karî ve hidâyetü'l-ukûl ilâ zerâti'l-vusûl*³⁷⁸ adlı bir hâşiyesi, Türk asıllı olup Tunus'ta dünyaya gelen Ahmed Küreyyim'in (v. 1315/1897) *Teâlik 'alâ ehâdîse min Sahîhi'l-Buhârî*³⁷⁹ adlı eseri bunlar arasındadır.

Muhammed Râsim Malatyâvî'nin (v. 1316/1899) *Kimyâu's-saâde fî şerhi'l-Buhârî* adlı iki ciltlik çalışması ise bu döneme ait bir *Sahîh-i Buhârî* şerhidir. Fakih ve muhaddis olan Muhammed Râsim Efendi'nin Malatyalı olduğu, Mevlevî tarikatına mensup olduğu ve bir dönem Diyarbakır Hukuk mahkemesinde reislik yaptığı bilinmektedir. Hadis alanında başka eserleri de bulunmaktadır.³⁸⁰ Fudayl b. el- Fâtîmî b. Muhammed en-Nakîb'in de (v. 1318/1900) *el-Fecru's sâtî* isminde *el-Câmi'u's Sahîh*'e yazdığı bir ta'lik bulunmaktadır. Dört büyük ciltten oluşmaktadır.³⁸¹

Ezher âlimlerinden Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed eş-Şirbînî el-Mısırî'nin de (v. 1326/1908) "*Hâşiye 'alâ Sahîh-i Buhârî*" adlı bir çalışması bulunmaktadır.³⁸² Medineli muhaddis Ebu'n-Necâh Muhammed b. Fâlih ez-Zâhirî'nin (v.1328/1910) *Havâşi 'alâ Sahîhi'l- Buhârî ve Muvatta'* adlı çalışması³⁸³ ve *Hâşiye 'ala Sahîhi'l-Buhârî'* adlı eseri³⁸⁴ bu tür çalışmalar arasındadır.

³⁷⁷Müellifin "Buğyetü'l eser fî mustalahi'l-hadis" adlı bir çalışması da vardır. Bkz. Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifîn**, VIII, 273.

³⁷⁸Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifîn**, VIII, 273, Ziriklî, **el-A'lâm**, VI, 19, Kemal Sandıkçı, "Sahîhu'l-Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar", **Diyanet İlmi Dergi**, c. XXI, sy. 1, s. 59.

³⁷⁹Ziriklî, **el-A'lâm**, I, 255.

³⁸⁰Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifîn**, IX, 304, Sandıkçı, Kemal, "Sahîhu'l-Buhari Üzerine Yapılan Çalışmalar", **Diyanet İlmi Dergi**, c. XXI, sy. 1, s. 60. Müellifin hadis alanındaki diğer çalışmalarıyla ilgili ilerleyen bölümlerde bilgi verilecektir.

³⁸¹Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifîn**, VIII, 77.

³⁸²Ziriklî, **el-A'lâm**, III, 334-335, Özel, Ahmet, "Abdurrahman b. Muhammed eş-Şirbînî, **DİA**, XXXIX, 189

³⁸³Ziriklî, **el-A'lâm**, VI, 326, Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifîn**, VIII, 46

³⁸⁴Sandıkçı, Kemal, "Sahîhu'l-Buhari Üzerine Yapılan Çalışmalar", **Diyanet İlmi Dergi**, c. XXI, sy. 1, s. 60.

Bu dönemde yazılan bir başka *Sahîh-i Buhârî* şerhi de Abdullah b. Dervîş er-Rikâbî ed-Dımaşkî es-Sükkeri'nin (v. 1329/1911) *Ni'metü'l-bârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*³⁸⁵ adlı çalışmasıdır.

2. *Sahîhayn* Üzerine Yapılan Fihrist Çalışmaları

Sultan Abdülhamid döneminde *Sahîh-i Buhârî*'nin ve *Sahîh-i Müslim*'in kullanımını kolaylaştırmak gayesiyle birtakım fihrist çalışmaları yapılmıştır. Sultan Abdülhamid tarafından çeşitli nişanlarla taltif edilen Mehmed Şerif Efendi'nin³⁸⁶ (v. 1327/1910'dan sonra) *Miftâhu Sahîhi'l-Buhârî* adlı çalışması bu eserlere örnek olarak gösterilebilir. Mehmed Şerif Efendi *Miftâhu'l-Buhârî* ve *Miftâhu'l-Müslim* adıyla iki ayrı çalışma kaleme almış, daha sonra bu iki çalışmayı birleştirerek *Miftâhu's-Sahîhayn* adıyla tek cilt olarak bastırmıştır.³⁸⁷ Eser İstanbul'da ve Beyrut'da 1313/1895'de basılmıştır.³⁸⁸ Yazar çalışmasında *Sahîh-i Buhârî*'de geçen kavli hadisleri alfabetik olarak sıralamış, bu hadislerin hangi bab ve sayfalarda bulunduğunu da belirtmiştir. Müellifin eserini hazırlarken *Sahîh-i Buhârî*'nin³⁸⁹ ve *Fethu'l-bârî*'nin³⁹⁰ Mısır baskılarını kullanmış olması,³⁹¹ o dönemde Anadolu topraklarıyla İslâm coğrafyası arasındaki ilmî alışverişi göstermesi açısından da önemlidir.

Bu alanda yazılmış bir diğer eser de Muhammed Şükrî el-Ankaravî'nin (v.?) *Miftâhu'l-Buhârî* adlı çalışmasıdır.³⁹² Ankaravî eserini *Sahîh-i Buhârî*'nin kullanımını ve içeriğindeki hadislerin tesbitini kolaylaştırmak gayesiyle kaleme aldığını

³⁸⁵Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, VI, 53. Yeşil, Mahmut, **Hadis Bibliyografyası ve Gelişimi:1101-1411/1689-1990**, (y.y: y.y) s. 3

³⁸⁶Bilgen, Osman, "Mehmed Şerif bin Mustafa et-Tokâdî ve "Miftâhu's-Sahîhayn" İsimli Eseri", **Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu 01-03 Kasım 2012 Tokat Bildiriler**, 2012, c. III, s. 278.

³⁸⁷Bilgen, Osman, "a.g.m", c. III, s. 278.

³⁸⁸Eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Zühdü Bey Koleksiyonunda nr.36'da İstanbul, Sahafiye-i Osmaniye Matbaası, 1313 kaydıyla bulunmaktadır. Eserin Arapça nüshası ise Süleymaniye Kütüphanesi Tırnovalı Koleksiyonunda nr. 507'de İstanbul, Sahafiye-i Osmaniye Matbaası, 1313 kaydıyla bulunmaktadır. Ayrıca bkz. Kandemir, Yaşar. "el-Câmiu's-Sahîh", **DİA**, VII, 123.

³⁸⁹Mısır, 1296.

³⁹⁰Mısır, 1301.

³⁹¹Bilgen, Osman, "Mehmed Şerif bin Mustafa et-Tokâdî ve "Miftâhu's-Sahîhayn" İsimli Eseri", s. 280. Çakan, İsmail Lütfi, **Hadis Edebiyatı**, s. 244.

³⁹²Eser Arapça olarak Süleymaniye Kütüphanesi H.Hayri-Abd Efendi Koleksiyonunda nr. 150'de İstanbul, Sahafiye-i Osmaniye Matbaası baskısıyla tarihsiz olarak bulunmaktadır. Ayrıca bkz. Kandemir, Yaşar, "el-Câmiu's-Sahîh", **DİA**, VII, 123.

belirtmektedir. Kaynaklarda müellifin vefat tarihiyle ilgili net bir bilgi bulunmamakta, mantık ilmine vakıf olduğu zikredilmektedir.³⁹³

II. Abdülhamid döneminde *Sahîh-i Buhârî* üzerine yapılan bir diğer fihrist çalışması da Ahmed Hamdullah Efendi'nin (v. 1317/1899) *en-Nücûmu'd-derârî ilâ İrşâdi's-sârî* adlı eseridir.³⁹⁴ Kendisi Galata'da doğmuş olmakla beraber babası Ankaralı'dır. Kadı naipliği, Tedkîkât-ı Şer'iyye âzalıgı gibi birtakım devlet görevlerinde bulunmuş, 1317/1899'da İstanbul'da vefat ederek Eyüp Sultan semtinde defn olunmuştur.³⁹⁵ Müellif eserini oluştururken *İrşâdü's-sârî*'den yararlanmış ve bu çalışmasını *Sahîh-i Buhârî'nin* kullanımını kolaylaştırmak gayesiyle kaleme aldığını belirtmiştir. Eser 1285/1868'de tamamlanmıştır. Eserin baskı tarihi II. Abdülhamid'den önceye tekabül etmekle beraber müellifinin bu dönemi idrak etmiş olması hasebiyle biz eserin tezde zikredilmesi uygun görülmüştür.

Ahmed Hamdullah Efendi'nin eserinin birer nüshasının Hindistan ve Mısır'a gönderildiği de bilinmektedir.³⁹⁶ Bu bilgi İslâm coğrafyasında yapılan hadis çalışmalarının bölgeler arası intikâlini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu dönemde *Sahîh-i Buhârî* üzerine yapılan bir diğer fihrist çalışması da Kütahya Müftüsü Abdullah Sıdkı Efendi'nin (v.?) *Miftâhu'l-Buhârî* adlı çalışmasıdır. Ayrıca Abdullah Sıdkı Efendi'nin *el-Feyzü'l-cârî 'alâ riyâzi câmii ehâdisi's-Sahîh ve ebvâbihi ve kütübihi'l-leâli* adlı *Miftâhu'l-Buhârî*'nin devamı niteliğinde bir eserinin de olduğu bilinmektedir.³⁹⁷

3. *Sahîhayn* Üzerine Yapılan İhtisar Çalışmaları

Sultan Abdülhamid döneminde Osmanlı topraklarında *Sahîh-i Buhârî* üzerine yapılan çalışmalar arasında ihtisar çalışmaları da bulunmaktadır. Bunlar arasında

³⁹³Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, X, 71-72. Yıldırım, Selahattin, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, 2004, sy. 13, s. 297-298.

³⁹⁴Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, I, 210. Eserin 316 varaktan oluşan tarihsiz yazma bir nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesi nr. 1033'de bulunmaktadır.

³⁹⁵Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, I, 250.

³⁹⁶Yıldırım, Selahattin, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", s. 306-307.

³⁹⁷Bursalı Mehmed Tâhir, **a.g.e**, I, 451-452.

Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'nin halifesi Ömer Ziyâeddin Dâğıstânî'nin³⁹⁸ (v. 1339/1920) “*Sünenü'l-akvâli'n-nebeviyye mine'l-ehâdîsi'l-Buhâriyye* adlı 1307/1890'da basılan bir çalışması bulunmaktadır.³⁹⁹

Müellifin yukarıda zikrettiğimiz çalışmaları matbu olup *Sahîh-i Buhârî* üzerine tamamlanmamış ve basılmamış çalışmalarının da olduğu bilinmektedir.⁴⁰⁰ Ömer Ziyâeddin Dâğıstânî'nin mutasavvıf ve hadisçi kişiliğiyle beraber, Osmanlı-Rus savaşında Şeyh Şâmil'in oğluyla birlikte Ruslar'a karşı savaşmış olması, bu dönem muhaddislerinin karakteristik çeşitliliklerine örnek olarak zikredilebilir. Dâğıstânî'nin eserleri sadece İstanbul'da değil, Dağıstan, Trabzon, Edirne, Bursa gibi çeşitli bölgelerde ve Mısır'da basılmıştır.⁴⁰¹

4. *Sahîhayn* Üzerine Yapılan Diğer Çalışmalar

Bu dönemde *Sahîhayn* üzerine hazırlanan şerh ve hâşiye çalışmalarının dışında *Sahîhayn* üzerine çeşitli türlerde eserlerde kaleme alınmıştır. Mısırlı Mâlikî fakihî Hasan el- İdvî el-Hamzâvî'nin (v. 1303/1886) *Sahîh-i Buhârî* üzerine yazılmış *en-Nûrî's-sârî min feyzi Sahîhi'l-Buhârî* (Kahire, 1279/1863, 1299/1881) adlı eseri bu çalışmalar arasındadır.⁴⁰² Her ne kadar eserin ilk baskısı II. Abdülhamid döneminden önce yapılmış olsa da, müellifin Sultan Abdülhamid döneminde yaşamış olması ve müellif hayattayken bu dönemde eserin ikinci baskısını gerçekleştirmiş olması hasebiyle II. Abdülhamid devri hadis çalışmaları arasında zikredilmeye değer bulunmuştur. Bu zatın Sultan Abdülaziz'in Mısır ziyareti esnasında Ezher ulemâsı arasında sultanı selamlamakla görevlendirildiği, bu selamlama sırasında sultana “emîrî'l mü'minîn” diye hitap ederek sultanın müslümanların halifesi olduğunu hatırlatıp bazı

³⁹⁸ Dâğıstânî ve eserleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Demirel, Ârif Hakan, **Ömer Ziyaeddin Dağıstani'nin Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı**, Ankara, 2006. Ayrıca bkz. Erçetin Dağınık, Zeynep, “Osmanlı Son Dönem Âlimlerinden Ömer Ziyâeddin Dağıstânî”, **Türkoloji Araştırmaları**, 2017, c. XII, sy. 35, s. 133-146

³⁹⁹ Dâğıstânî, Ömer Ziyâeddin, **Sünenü'l-akvâli'n-nebeviyye mine'l-ehâdîsi'l-Buhâriyye**, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1890. Zikrettiğimiz eser Arapça'dır ve 507 sayfadan oluşmaktadır.

⁴⁰⁰ Albayrak, Sadık, **Son Devir Osmanlı Ulemâsı**, IV-V, 382.

⁴⁰¹ Binatlı, Yusuf Ziya, “Dâğıstânî”, **DİA**, VIII, 406.

⁴⁰² Ziriklî, **el-A'lâm**, II, 199. Eserin 1297/1880 tarihli Mısır baskısı Süleymaniye Kütüphanesi'nde Tırnovalı kolleksiyonunda nr. 470'de bulunmaktadır. Arapçadır.

nasihatlerde bulunduğu, Ahmed Urâbî Paşa (v. 1329/1911) ile beraber İngilizlere karşı mücadele ettiği bilinmektedir.⁴⁰³

Ezher ulemâsından Abdülhâdî Necâ b. Rıdvân b. Muhammed el- Ebyârî'nin (v. 1305/1888) Mısır'da 1878'de basılan *Neylû'l-emânî fî tavzîhi Mukaddimeti'l-Kastallânî* adlı çalışması,⁴⁰⁴ *İrşâdü's-sârî*'nin mukaddimesinin şerhi niteliğinde olup, hadislerin tedvini, hadis ilmiyle iştigal edenlerin fazileti gibi hadis ilmine dair çeşitli konuları da içermektedir. Müellifin, Hidiv İsmâil Paşa (v. 1313/1895), Tefvîk Paşa (v. 1936) gibi devlet erkânının çocuklarının eğitimi için görevlendirildiği de bilinmektedir.⁴⁰⁵ Ayrıca Ebyârî'nin (v. 1305/1888) *Huccetü'l-mütekellim 'alâ metni Muhtasari'n-Nevevî li Sahîh-i Müslim*⁴⁰⁶ adlı bir çalışması da bulunmaktadır. Bu çalışmanın bazı kaynaklarda muhtasar bir çalışma olarak da nitelenen⁴⁰⁷ Nevevî'nin *Sahîh-i Müslim* şerhi *el-Minhâc* üzerine yazılmış bir eser olduğunu anlaşılmaktadır.

Bu dönemde yazılan bir diğerk çalışma da Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi'nin⁴⁰⁸ (v. 1318/1900) *el-Feyzu'l-cârî fî ta' rîfi 'l-Beyzâvî ve'l-Buhârî* adıyla Türkçe olarak kaleme aldığı çalışmasıdır. Yazar bu çalışmasında Kadî Beyzâvî ve İmam Buhârî'nin hayatı hakkında bilgiler vermektedir.⁴⁰⁹ Mehmed Fevzi Efendi'nin uzun yıllar *Sahîh-i Buhârî* ve *Şifâ-i Şerîf* okuttuğu bilinmektedir. Ayrıca kendisinin *Sahîh-i Buhârî*'den seçtiği kırk hadisin her birini Arapça bir beyitle açıkladığı *el-Kasîdetü'l-kudsiyye* adlı bir çalışması da bulunmaktadır. Müellif bu çalışmasında hadisleri Arapça beyitlerle açıklamaktadır. Müellifin Medine, Halep, Kudüs gibi önemli şehirlerde de çeşitli devlet görevlerinde bulunduğu bilinmektedir. Donanımlı bir devlet adamı olan Mehmed Fevzi Efendi, Sultan Abdülhamid'i savunan bazı çalışmalar da kaleme almış,

⁴⁰³Sadgrove, Philip Charles, "İdvî" **DİA**, XXI, 497-498.

⁴⁰⁴Ebyârî, Abdülhâdî Necâ b. Rıdvân b. Muhammed, *Neylû'l-emânî fî tavzîhi Mukaddimeti'l-Kastallânî*, Kahire, 1878. Ayrıca bkz. Ziriklî, **el-A'lâm**, IV, 173.

⁴⁰⁵Tüccar, Zülfikar, "Ebyârî", **DİA**, X, 379.

⁴⁰⁶Bağdâdî, İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin esmâ'ü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, I, 644; Yeşil, Mahmut, *Hadis Bibliyografyası ve Gelişimi:1101-1411/1689-1990*, (y.y: y.y) s. 4.

⁴⁰⁷Kandemir, Yaşar, "Nevevî", **DİA**, XXXIII, 46.

⁴⁰⁸Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, XI, 134.

⁴⁰⁹Eser matbu bir halde kütüphanelerde mevcuttur. 31 sayfadan oluşmaktadır. Bkz. Mehmed Fevzi Efendi, *el-Feyzü'l-cârî fî ta' rîfi'l-Beyzavi ve'l-Buhârî*, y.y, 1318/1900, s. 5.

bazı eserlerini de sultana takdim etmiştir.⁴¹⁰ Ayrıca kendisinin 12 cilt kitabını sultanın kütüphanesine hediye ettiği de bilinmektedir.⁴¹¹

Sahîh-i Buhârî üzerine yapılan çeşitli çalışmalar arasında zikredilebilecek bir diğer eser de Ezher müderrislerinden Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed eş-Şirbînî el-Mısırî'nin (v. 1326/1908) “*Takyîdât ‘alâ Şerhi’l-Kastallânî ‘ale’l-Buhârî*”⁴¹² adlı çalışmasıdır. Hadis âlimi Abdülganî b. Tâlib el-Meydânî ed-Dımaşkî'nin (v. 1298/1881) *Keşfü’l-iltibâs ammâ evredehü’l İmamü’l-Buhârî ‘alâ ba’dı’n nâs* adlı eseri de Sultan Abdülhamid döneminde *Sahîh-i Buhârî* üzerine yapılan farklı çalışmalara örnek niteliğindedir. Müellifin bu eseri İmam Buhârî'nin *Sahîh*'inde “*قال بعض الناس / Birtakım insanlar derler ki*” diyerek eleştirdiği Ebu Hanîfe'ye ait bazı icthatları savunmak gayesiyle yazdığı anlaşılmaktadır. Müellif aynı zamanda Tâhir el-Cezârî (v. 1338/1920) gibi son devrin önemli muhaddislerine de hocalık yapmıştır.⁴¹³

Trablüşşam âlimlerinden, mutasavvıf, hadisci ve fakih kimliğiyle tanınan, aynı zamanda pek çok müridi olan Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Halîl b. İbrâhîm et-Trablusî el-Kavukcî'nin (v. 1305/1888)⁴¹⁴ *el-Câmiu’l-feyyâh li’l-kütübi’s-selâseti’s-sihâh* adlı çalışması da Abdülhamid döneminde *Sahîhayn* üzerine yapılmış çalışmalar arasındadır.⁴¹⁵ Diğerlerinden farklı olarak bu eserin sadece *Sahîhayn* üzerine yapılmış bir çalışma olmadığı, İmam Mâlik'in *el-Muvatta*’nı da kapsadığı anlaşılmaktadır.⁴¹⁶ Müellifin hadis alanında kaleme aldığı pek çok eseri Kahire, Beyrut gibi İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde II. Abdülhamid döneminde basılmıştır. Bu dönemde yazılan bir başka eser de Ezher müderrislerinden Şemsüddin el-Ünbâdî'nin (v. 1313/1896) “*Takrîr ‘alâ Mukaddimeti’l Kastallânî fî şerhihi ale’l-Câmii’s-sahîh li’l-*

⁴¹⁰ Eser 1307 İstanbul baskısıyla kütüphanelerde mevcuttur. (1889) 9 sayfadan oluşmaktadır. Bkz. Mehmed Fevzi Efendi, *Kasîde-i Kudsiyye*, İstanbul, 1307, Uzun, Mustafa, “Fevzi Efendi”, *DİA*, XII, 507-508.

⁴¹¹ Dıgıroğlu, Filiz, “II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslâmî Metinleri Kim Üretir?-II, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul, 2018, sy. 54, s. 30.

⁴¹² Ziriklî, *el-A’lâm*, III, 334-335, Özel, Ahmet, “Abdurrahman b. Muhammed eş-Şirbînî, *DİA*, XXXIX, 189.

⁴¹³ Ziriklî, *el-A’lâm*, IV, 33, Abdülganî b. Talib b. Hammâde ed-Dımaşkî el-Hanefî Meydânî, *Keşfü’l-iltibâs ammâ evredehü’l İmamü’l-Buhârî ‘alâ ba’zı’n nâs*, 1298/1881, (thk. Abdülmecid Mahmûd Abdülmecid, Abdülfettah Ebû Gudde), Halep : Mektebü’l-Matbuati’l-İslamiyye, 1993/1414. Yaylalı, Davut, “Meydânî”, *DİA*, XXIX, 500.

⁴¹⁴ Kehhâle, *Mu’cemü’l-mü’ellifin*, IX, 287-288.

⁴¹⁵ Ziriklî, *el-A’lâm*, VI, 118.

⁴¹⁶ Şenel, Abdülkadir, “Kavukcî” *DİA*, XXV, 72-73.

Buhârî” adlı çalışmasıdır.⁴¹⁷ Abdurrahman el-Bahrâvî el-Mısırî’nin (v. 1322/1904) kaleme aldığı *Takrîr ‘alâ Şerhi’l-Aynî*⁴¹⁸ adlı çalışma da *Sahîh-i Buhârî* şerhleri üzerine yazılmış eserler arasındadır.

Halepli Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Âlim’in de (v. 1322/ 1904) *es-Sirâcü’l-münîr fî ehâdisi beşîri’n-nezîr* adlı *Sahîh-i Buhârî*’den aldığı bazı hadislerin şerhinden oluşan bir eseri bulunmaktadır.⁴¹⁹ Nabluslu Abdullah b. Üde b. Abdullah Sellâme el-Kaddûmî’nin (v. 1331/1912) *Hediyyetü’z-zaman fî tertîbi ebvâbi’l-Buhârî*⁴²⁰ adlı çalışması da Abdülhamid döneminde *Sahîh-i Buhârî* üzerine yapılan çeşitli çalışmalar arasındadır. Ebû Abdullah Muhammed b. Osman b. Muhammed en-Neccâr’ın (v. 1331/1913) *Mecmûatü imlâat ‘alâ ümmehât-i Sahîhi’l-Buhârî*⁴²¹ adlı eseri de bu dönemde kaleme alınan çalışmalardandır. Ömer Ziyâeddin Dâğıstânî’nin de (v. 1339/1920) *Zevâ’idü’z-Zebîdî* adlı Zebîdî’nin (v. 893/1488) *Tecrîdüs-sarih* adlı *Sahîh-i Buhârî* muhtasarı üzerine bir zevâid çalışması mevcuttur. 1319/1901 ve 1325/1907 yıllarında Kahire’de basılmıştır.⁴²²

Müelliflerinin Sultan Abdülhamid dönemini idrak etmiş olmaları dolayısıyla Zeytûniye Medresesi müderrislerinden Tunuslu Ebu’n-Necât Sâlim b. Ömer en-Nebîlî’nin (1827-1923) *Takrîrât ale’l-Buhârî*⁴²³ adlı çalışması, hadis âlimi Ahmed en-Neyfer et-Tunûsî’nin (v. 1345/1926) kaleme almış olduğu *Fetâvâ ve tekârîr ‘alâ Sahîhi’l-Buhârî*⁴²⁴ adlı eseri, sultana yakınlığıyla da tanınan hadis âlimi Yusuf b.

⁴¹⁷ Kehhâle, **Mu‘cemü’l-mü‘ellifin**, XI, 209.

⁴¹⁸ Kehhâle, **Mu‘cemü’l-mü‘ellifin**, V, 127.

⁴¹⁹ Ziriklî, **el-A‘lâm**, VI, 301.

⁴²⁰ Kehhâle, **Mu‘cemü’l-mü‘ellifin**, VI, 98-99.

⁴²¹ Kehhâle, **Mu‘cemü’l-mü‘ellifin**, X, 286-287.

⁴²² Albayrak, Sadık, **Son Devir Osmanlı Ulemâsı**, İstanbul, Milli Gazete Yayınları, 1981, IV-V, 382, Kandemir, Yaşar, ‘‘el-Câmiu’s-Sahîh’’, **DİA**, VII, 122, Dâğıstânî’nin *Sahîh-i Buhârî* üzerine yaptığı çalışmalar arasında *Zübdetü’l-Buhârî*” adlı bir eseri de bulunmaktadır. Eserin baskı tarihi II. Abdülhamid döneminden sonraya tekabül etmektedir. Dâğıstânî 1524 hadisten oluşan *Zübdetü’l-Buhârî*” adlı eseri *Sahîh-i Buhârî*’deki kavli hadisleri bir araya getirmek amacıyla kaleme almıştır. Eser önce 1330/1911’de Kahire’de basılmış, daha sonra Dâğıstânî çalışmasını Türkçe’ye tercüme etmiştir. Zikrettiğimiz tercüme üç cilt olarak İstanbul’da 1341/1922’de basılmıştır. Bkz. Kandemir, Yaşar, ‘‘el-Câmiu’s-Sahîh’’, **DİA**, VII, 122. Ayrıca bkz. Dâğıstânî, Ömer Ziyâeddin, **Zübdetü’l-Buhari Tercümesi**, Trabzon, İstikbal Matbaası, 1341/1922.

⁴²³ Kehhâle, **Mu‘cemü’l-mü‘ellifin**, IV, 203.

⁴²⁴ Kehhâle, **Mu‘cemü’l-mü‘ellifin**, X, 112.

İsmâil en-Nebhânî'nin⁴²⁵ (1849-1932) Buhârî ve Müslim'in Sahihleri üzerine *Müntehabü's-sahîhayn min kelâmi seyyidi'l-kevneyn*,⁴²⁶ ve "*İthâfû'l-Müslim bimâ (verede) fi't-terğîb ve't-terhîb min ehâdisi'l-Buhârî ve Müslim*"⁴²⁷ adlı eserleri bu dönem hadis çalışmaları arasında zikredilebilir. Bu çalışmalar Arapça olarak kaleme alınmıştır. Gazzeli âlimlerden Abdullah b. Muhammed b. Selâhaddin el-Gazzî ed-Dimeşkî el-'Alemlî'nin de (1861-1936) *Sahîhayn* üzerine yazılmış *el-Muhtâr min Sahîhi'l-Buhârî ve Müslim* adlı bir çalışması bulunmaktadır. Eserin dili Arapça'dır.⁴²⁸

C. Hadis Usûlü Çalışmaları

Osmanlı muhaddisleri hadis usûlü alanında pek çok eser kaleme almışlardır. İbn Hacer el-Askalânî'nin (v. 852/1449) *Nuhbetü'l-fiker* adlı eserinin, Birgivî Mehmed Efendi'nin⁴²⁹ (v. 981/1573) *Risâle fi usûli'l-hadîs* adlı risâlesinin,⁴³⁰ Dâvûd-i Karsî'nin (v. 1169/1756) bu risâleye yazdığı⁴³¹ *Şerhu Usûli'l-hadîs li'l-Birgivi* adlı çalışmasının⁴³²

⁴²⁵ Nebhânî'nin çalışmaları ve sultanla olan yakınlığı hakkında çalışmamızın ilk bölümünde daha detaylı bilgi vermiştik. Nebhânî'nin çalışmaları için ayrıca bkz, Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, XIII, 275-276.

⁴²⁶ İlk baskı tarihi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadığımız Bu çalışma İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde Kahire, 1329/1911 Matbaatü't-Takaddümi'l-İlmiyye baskısıyla matbu olarak nr. XX(1804864.1)'da bulunmaktadır. Arapçadır. Eser hakkında daha fazla bilgi için ayrıca bkz. **Kurretü'l-ayn alâ Müntehabü's-sahîhayn min kelâmi seyyidi'l-kevneyn**, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013.

⁴²⁷ Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, XIII, 276.

⁴²⁸ Zirikli, **el-A'lâm**, IV, 133.

⁴²⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, I, 284-286, Yüksel, Emrullah" Birgivi", **DİA**, VI, 191-194, Müellif hakkında daha detaylı bilgi için bkz, Martı, Huriye, **Birgivi Mehmed Efendi, Hayatı, Eserleri ve Fikir Dünyası**, Ankara, TDV Yay. 2008.

⁴³⁰ Bu risâle Sadık Cihan tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Bkz, Cihan, Sadık, "Muhammed b. Pir Ali Birgivi ve "Risâle fi Usûli'l-Hadis'in Tercümesi", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1987, sy: 2, s. 55-76. Ayrıca Osmanlı matbaalarında basılan ilk dinî eserin 1803 yılında Birgivi'nin "*Risâlesi*" olduğunu öne süren araştırmalar da bulunmaktadır. Bkz, Çetinkaya, Nurullah, **Matbaanın Osmanlı Eğitim Tarihi'ndeki Yeri ve Önemi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya, 2011, s. 96. Ayrıca bkz. Hacıoğlu, Necla,"Osmanlı Döneminde Neşredilmiş Türkçe Hadis Eserleri Üzerine" **Hadis Tetkikleri Dergisi**, 2016, c. XIV, sy.1 s. 101.

⁴³¹ Bursalı Mehmed Tâhir, **a.g.e**, I, 302-304. Akpınar, Cemil,"Dâvûd-i Karsî" **DİA**, IX, 29-30.

⁴³² Mustafa Şevket Efendi'nin (v. 1292/1875) Dâvûd-i Karsî'nin şerhi üzerine (Bursalı Mehmed Tâhir, **a.g.e**, I, 450), Yûsuf Harpûtî'nin (v. 1292 / 1875) Birgivi'nin eseri üzerine birer hâşiye çalışmaları bulunmakla beraber, (Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, I, 468) vefat tarihleri Sultan Abdülhamid devrinden biraz önceye tekabül ettiği için çalışmamıza dahil etmemeyi daha uygun gördük.

Osmanlı hadis usûlü çalışmalarına kaynaklık teşkil etme açısından önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir.⁴³³

Sultan Abdülhamid döneminde hadis alanında çok sayıda çalışmanın kaleme alındığı bir diğer tür de hadis usûlü çalışmalarıdır. II. Abdülhamid döneminde de yukarıda zikrettiğimiz çalışmaların çeşitli baskıları yapılmıştır.⁴³⁴ Birgivi'nin bu risâlesi, Dâvûd-i Karsî'nin *Şerhu Usûli'l-hadîs li'l-Birgivi* adlı eseri, meşhur muhaddis⁴³⁵ Gümüşhânevî'nin (1310/1893) "*Râmûzü'l-ehâdis*" ve "*Garâ'ibü'l-ehâdis*" ile Sultan Abdülhamid döneminde 1303/1885'de Bulak'da⁴³⁶, 1314/1896'da ve 1326/1908'de İstanbul'da olmak üzere pek çok defa basılmıştır.⁴³⁷ *Nuhbetü'l-fiker*'de medreselerde okutulmuş⁴³⁸ ve çeşitli baskıları yapılmıştır. Sultan Abdülhamid döneminde yazılan usul çalışmalarının önemli bir kısmının İbn Hacer el-Askalânî'nin (v. 852/1449) *Nuhbetü'l-fiker* adlı eseri üzerine yazıldığı anlaşılmaktadır.⁴³⁹ Bu dönem usul çalışmaları arasında, Şam ediplerinden Mustafa b. İsmâil el-İmam'ın (v. 1294/1877) *Hâşiye 'alâ nevâdiru'l usûl fî ma'rifet-i ahhâri'r resûl lil-Hâkim et-Tirmîzi*⁴⁴⁰ adlı bir eseri bulunmaktadır.

Babakaleli Abdülaziz Ahmed Efendi'nin'de (v. 1296/1878)⁴⁴¹ *Mukarribü't-tâlibîn* adlı bir hadis usûlü çalışması vardır. Her ne kadar II. Abdülhamid'in tahta çıkışından iki yıl kadar önce yayınlanmış olsa da, müellifinin dönemi idrak etmiş olması hasebiyle çalışmamızda yer verdiğimiz bu eser Dâvûd-i Karsî'nin eserinin Türkçeye

⁴³³ Cihan, Sadık, "Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri tarafından Yazılan Usul-ü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümelere", **Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi**, 1975, sy. 1, s.128-129.

⁴³⁴ Nuhbetü'l-fiker'in II. Abdülhamid döneminde yapılan bazı baskıları şöyledir, Kahire, 1303, Lahor, 1305, Delhi, 1328. Müellifin Nuhbetü'l-fiker'i şerhettiği çalışması **Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbetü'l-fiker** adlı eseri de II. Abdülhamid döneminde Kahire'de 1301, 1308, 1323, 1327, 1308'de İstanbul'da basılmıştır. Bkz. Kandemir, M.Yaşar, "Mukaddimet-i İbni's-Salâh, **DİA**, XXXI, 122

⁴³⁵ Kettânî, Gümüşhânevî için muhaddis ünvanını kullanmaktadır. Bkz. Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir İdrîsî Kettânî, **Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-müselâlat**, (thk. İhsan Abbas), Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1982, 1, 489.

⁴³⁶ Bulak Mısır'da Nil Nehri'nin Batı kıyısında bulunan bir şehirdir.

⁴³⁷ Yüksel, Emrullah, "Birgivi", **DİA**, VI, 194.

⁴³⁸ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**, s. 23, 42-43. Ayrıca bkz. Cihan, Sadık, "a.g.m", s. 128.

⁴³⁹ Cihan, Sadık, "a.g.m", s. 133-134.

⁴⁴⁰ Ziriklî, **el-A'lâm**, VII, 230.

⁴⁴¹ Cihan, Sadık, "Muhammed b. Pir Ali Birgivi ve "Risâle fî Usuli'l-Hadis'in Tercümesi", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1987, sy. 2, s. 59.

çevirisidir ve matbudur.⁴⁴² Mevlevî tarikatından Kayseri kadısı Yemli hazâde Mustafa Kâmil Elbistânî'nin (v.1294/1877) *Nuhbetü'l-fiker* üzerine yazdığı *el-Manzûmetü 'l-aliyye fî 'l-ahbari'n-nebeviyye* adlı bir usul çalışması bulunmaktadır.⁴⁴³ Müellif daha sonra bu çalışması üzerine "*Ta'likât 'alâ Nuhbetü'l-fiker fî'l-hadis*" adlı⁴⁴⁴ bir ta'lik yazmıştır. Bu eseri hadis ilmini kolaylaştırmak ve talebelerin bu ilmi hocasız da anlayabilmelerini sağlamak için yazdığı belirtilmektedir.⁴⁴⁵ Babakaleli Abdülaziz Ahmed Efendi'nin ve Yemli hazâde Mustafa Kâmil Elbistânî'nin eserlerinin baskı tarihleri daha önceye tekabül ettiği için, bu çalışmaları Sultan Abdülhamid dönemi hadis çalışmaları arasında zikretmek mümkün olmamakla birlikte, biz müellifleri Sultan Abdülhamid dönemini idrak ettiği için bu eserleri burada zikretmeyi uygun gördük.

Hadis âlimi Muhammed b. Ahmed b. Abdalbârî el-Yemenî el-Ehdel et-Tihâmî'nin de (v. 1298/1880) *Buğyetü'l eser fî mustalahi 'l-hadis* adlı hadis usûlüne dair bir çalışması vardır.⁴⁴⁶ Bağdat kadı vekili İbrâhim b. Sıbgatillah el-Hayderî'nin de (v. 1299/1881) *A'le'r-rutbe fî şerhi'n-Nuhbe* adlı bir şerh çalışması bulunmaktadır.⁴⁴⁷

Çeşitli ilimlerde ihtisas sahibi olan Taha el-Kûrânî el-Bağdâdî'nin de (v.1300/1883) *Risâle fî ıstılâhâtü'l-hadis*⁴⁴⁸ adlı bir eseri, Zeyd b. Ahmed el-Mersafî'el-Ezherî'nin (v. 1300/1883) *et-Tuhfetü'z-zeyniyye fî şerhi Manzumeti'l-Beykuniyye'si*,⁴⁴⁹ Abdülmecid b. Ali el-Mısırî el-Adevî'nin (v. 1303/1886) *et-Tuhfetü'l-mardiyye fî*

⁴⁴² Ahmed Abdülaziz b. Hüseyin Babakaleli, **Mukarribü't-tâlibîn**, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1290/1874, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye Koleksiyonu, no: 198, Cihan, Sadık, "Muhammed b. Pir Ali Birgivi ve "Risâle fî Usulü'l-Hadis'in Tercümesi", s. 59. Ayrıca bkz. İmamoğlu, Abdullah, "Bir Asır Sonra Dâvûd-i Karsî'nin Hadis Usûlü Şerhini Okutmak: Babakaleli Abdülaziz Ahmed Efendi ve Mukarribü't-Talibin Adlı Tercümesi", **Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu**, Kars, 2017, s. 261-267.

⁴⁴³ Eserin 1283/1867 İstanbul baskısı Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu nr. 726'da bulunmaktadır.

⁴⁴⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, I, 468-469, Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, XII, 275-276, Eserin 1283/1867 İstanbul baskısı Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu nr. 726'da bulunmaktadır.

⁴⁴⁵ Bu iki eserin aslında aynı çalışma olduğuna dair görüşler vardır. Eserle ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Cihan, Sadık, "Osmanlı Devrinde Türk Hadiscileri tarafından Yazılan Usul-ü Hadis Eserleri, Risaleleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeleri", **Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi**, 1975, sy. 1, s. 133.

⁴⁴⁶ Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, VIII, 273.

⁴⁴⁷ Ziriklî, **el-A'lâm**, I, 44.

⁴⁴⁸ Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, V, 43.

⁴⁴⁹ Ziriklî, **el-A'lâm**, III, 63.

*ahbâri'l-kudsiyye ve'l-ehâdisi'n-nebeviyye*⁴⁵⁰ adlı çalışması, Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Halil b. İbrâhîm et-Trablusî el-Kavukcî'nin (v. 1305/1888) *Letâ'ifu'r-râğibîn ve buğyetü't-tâlibîn* adlı Arapça olarak kaleme aldığı eseri de dönemin hadis usûlü çalışmaları arasındadır.⁴⁵¹ Bu dönemde yazılan bir başka usul kitabı da Adanavîzâde Muhammed es-Salâhî b. Ahmed eş-Şâkir'in (v. ?) Arapça olarak kaleme aldığı *Mecmuatü's-Salâhiyye*⁴⁵² adlı çalışmasıdır. Kütüphane kayıtlarına bakıldığında 55 sayfadan oluşan bu eserin 1308/1890 tarihini taşıdığı anlaşılmaktadır.⁴⁵³

Lübnanlı âlim Muhammed b. Ali el- Âmilî'nin (v. 1303/1886) *Dav'u'l-mişkât fî usûli'r-rivâyeti ve'r-ruvâ'tı*,⁴⁵⁴ Trablusşam âlimlerinden Mahmud Neşşâbe'nin (v. 1308/1890) *Hâşiye 'alâ metni'l-Beykuniyye fî mustalahi'l hadis* 'i⁴⁵⁵ bu dönemdeki usul çalışmalarına örnek niteliğindedir. Kütüphane kataloglarını tararken varlığından haberdar olduğumuz Kazasker Şerîf Mehmed Molla Efendi'nin (v. 1308/1890)⁴⁵⁶ *Kavâ'idü'l-ehâdis*,⁴⁵⁷ *Beyânu li'l-elfâzi'l-mütedâvile fî mâ beyne ehli'l-hadîs ve aksâmihi ihdâ ve selasûn*,⁴⁵⁸ *Kitâb fî'l-hadîs*,⁴⁵⁹ *Istilâhâtu ehli'l-hadîs*,⁴⁶⁰ *Risâle-i taleb-i ilmi'l-hadîs*⁴⁶¹, *Urcûze ma'rifeti enva'i ulûmi'l-hadîs*,⁴⁶² *Risâle fî beyâni ehâdisi'l-kudsiyye*,⁴⁶³ adlı çalışmaları da bu dönem usul çalışmaları arasında zikredilebilir. Müellifin *Kitâb fî*

⁴⁵⁰ Yeşil, Mahmut, **Hadis Bibliyografyası ve Gelişimi:1101-1411/1689-1990**, (y.y: y.y) s. 78.

⁴⁵¹ Zirikli, **el-A'lâm**, VI, 118.

⁴⁵² Altuntaş, Celil, **Osmanlı İlim Geleneğinde Hadis (Sahn-ı Seman'dan Dâru'l-Fünûn'a Osmanlı'da Hadis Öğretimi)**, s. 332.

⁴⁵³ Adanavîzade, Muhammed es-Salâhî b. Ahmed eş-Şâkir, Carolina, 1308/1890. Eser Millet Kütüphanesi Ali Emiri Arabi koleksiyonunda nr. 4315 numarada bulunmaktadır. Arapça'dır.

⁴⁵⁴ Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, XI, 30

⁴⁵⁵ Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, XII, 197.

⁴⁵⁶ Kendisinden, eserlerinden ve vefat tarihinden kütüphane kayıtlarında haberdar olduğumuz müellifin ölüm tarihi bazı makalelerde de zikredilmekte, ancak hayatı hakkında bir malumat verilmemektedir. Bkz. Ataseven, Yusuf - Onur Aykaç“İlahlık Davası Güden Zalim Bir Hükümdarın Hikâyesi: Hazâ Hikâyet-i Şeddâd bin 'Âd", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2018, c. XI, sy. 61, s. 6.

⁴⁵⁷ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 2291/3, DVD nr. 121. Arapça'dır.

⁴⁵⁸ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 5567/5, DVD nr. 326. Arapça'dır.

⁴⁵⁹ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz B 654, DVD nr. 794. Arapça'dır.

⁴⁶⁰ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 6575/1, DVD nr. 402. Arapça'dır.

⁴⁶¹ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 2933/3, DVD nr. 155. Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınmıştır.

⁴⁶² Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz FB 34, DVD nr. 1742. Arapça'dır.

⁴⁶³ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 1037/7, DVD nr. 38. Arapça'dır.

*usûli'l-hadîs*⁴⁶⁴ ve *Usûlü'l-hadîs*⁴⁶⁵ adlı bir çalışmasının ve *Risâle fî 'ilmi'l-hadîs*⁴⁶⁶ adlı bir eserinin de olduğu bilinmektedir. Mısırlı hadis âlimi Abdullah b. Hüseyin el-Adevî'nin (v. 1309/1891) *Hâşiyetü Lakti'd-dürer bi şerhi metni Nubeti'l-fiker ve Fihrisi mustalahi'l-hadîs*⁴⁶⁷ Muhammed Nekkârî en-Necefî nin (v. 1314/1896) *Risâle fî'd-dirâyeti ve'r-ricâl*⁴⁶⁸ adlı eserleri de bu dönem usul çalışmaları arasındadır.

Sultan Abdülhamid dönemi hadis usûlü çalışmalarına dair başka bir örnek de Fevzi Efendi'nin (v.?) *Taksîm-i hadîs-i şerîf* adlı çalışmasıdır. Eser incelendiğinde, 1310/1892 tarihini taşıyan bu çalışmanın 13 sayfadan meydana geldiği, tamamının hadis usûlüne dair şemalardan oluştuğu ve bu şemalarda sıhhat derecesine göre, râvî sayısına göre ve sened durumuna göre hadis çeşitlerinin sınıflandırıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁶⁹ Sivaslı âlimlerden Kazancızâde Emin Efendi'nin de (v. 1337/1919) *Tuhfe-i Hulûsiyye fî usûli'l-ehâdisi'n-nebeviyye* adlı bir çalışması bulunmaktadır.⁴⁷⁰ Müellifin 1901 tarihini taşıyan bu eseri, Sivas Askerî Rüştiyesinde okutulmak üzere Osmanlı ordusunda komutan olan Mehmed Hulûsi Paşa'nın isteği üzere kaleme aldığı ve eserini Hulûsi Paşa'ya ithaf ettiği bilinmektedir.⁴⁷¹ Mehmed Hulûsi Paşa'nın bu isteği dönemin ordu mensuplarının hadis ilmine ilgisi ve katkısı olarak da değerlendirilebilecek bir nitelik taşımaktadır.

Ezher kütüphanesinin kurucularından Mısırlı âlim Muhammed Haseneyn Mahlûf el-Adevî'nin⁴⁷² (1861-1936) *et-Talîk 'alâ Nuhbeti'l-fiker* adlı on varaktan

⁴⁶⁴ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 9460, DVD nr. 1799.

⁴⁶⁵ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 6359/3, DVD nr. 384. Arapça'dır.

⁴⁶⁶ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 8383/3, DVD nr. 553.

⁴⁶⁷ Ziriklî, **el-A'lâm**, IV, 81; Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, VI, 45. Eserin müellifin vefatından daha sonraki yıllarda yapılan bir baskısı için bkz. Abdullah b. Hüseyin Hâtır Semîn Adevî, **Hâşiyetü lakti'd-dürer bi şerhi metni Nuhbeti'l-fiker ve Fihrisi mustalahi'l-hadîs**, Kahire, 1356/1938.

⁴⁶⁸ Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, VIII, 213, X, 77.

⁴⁶⁹ Fevzi Efendi, **Taksîm-i hadîs-i şerîf**, Dersââdet : Asır Kütüphanesi, 1310.

⁴⁷⁰ Akdağ, Eyyup, "Rüştiye Okulları ve Kazancızâde Emin Edîb'in Tuhfe-i Hulûsiyye fî Usûli'l-Ehâdisi'n-Nebeviyye Adlı Hadis Usûlü Ders Kitabı," **Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2016, c. X, sy: 10, s. 60, Altuntaş, Celil, **Osmanlı İlim Geleneğinde Hadis (Sahn-ı Seman'dan Dâru'l-Fünûn'a Osmanlı'da Hadis Öğretimi)**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018, s. 331.

⁴⁷¹ Akdağ, Eyyup, "a.g.m", s. 60-61, Eserin 1319/1901 tarihini taşıyan yazma bir nüshası Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesinin genel koleksiyonunda 297.301 KAZt V.1 C.1 numara da bulunmaktadır.

⁴⁷² Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin** IX, 231; Ziriklî, **el-A'lâm**, VI, 96.

oluşan bir çalışması⁴⁷³ bulunmaktadır. Her ne kadar müellif ileri bir tarihte vefat etmiş olsa da, Sultan Abdülhamid dönemini idrak ettiği için, ilk baskı tarihine ulaşamadığımız bu çalışmanın burada zikredilmesi uygun görülmektedir. Bu dönemde yazılan bir başka hadis usûlü çalışması da Hakkı Efendi'ye (v.?) aittir. *Risâle fî usûl-i hadîs*⁴⁷⁴ adlı yazma eser 158 varaktan oluşmakta ve Süleymaniye kütüphânesinde bulunmaktadır. Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınmıştır.⁴⁷⁵

Ramazanoğulları ailesine mensup olduğu için Ramazanzâde ismiyle de anılan, eski Adana müftüsünün torunu Abdunnâfi İffet Efendi'nin de (v. 1308/1890) *Terceme-i Nuhbetü'l-fiker* adlı bir usul çalışması vardır. Eser 1301/1883 yılında Elazığ Vilâyet matbaasında basılmıştır. Müellif Anadolu, Halep, Saraybosna, Hersek, Bağdat, Musul gibi çeşitli bölgelerde mutasarrıflık, valilik gibi devlet görevlerinde bulunmuş, hac dönüşü Tâif'te vefat etmiştir.⁴⁷⁶ Ramazanzâde'nin *Nuhbetü'l-fiker* üzerine kaleme aldığı bu çalışması,⁴⁷⁷ II. Abdülhamid döneminde yazılan hadis usûlü kitaplarının hangi kaynaklara dayanılarak oluşturulduğu konusunda da fikir vermektedir. Söz gelimi, usul konuları ele alınırken mütekaddimûn ve müteahhirûn dönemine ait hadis usûlü kitapları, *Sahîh-i Buhârî* şerhleri ve bu şerhlerin mukaddimleri, *Sahîhayn* ve *el-Câmi'u's-sağîr* gibi bazı hadis kitapları, Kadı İyâz'ın *eş-Şifâ'sı*, İbn-i Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't- Tâ'dil* adlı eseri kaynak olarak kullanılmıştır.⁴⁷⁸

Hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşamayan Mehmed Salâhî bu dönemde yaşamış bir diğer usul müellifidir. Kendisinin 1309/1891 yılından

⁴⁷³ Mahluf, Macide, "Muhammed Haseneyn el-Adevî, **DİA**, I, 373-374.

⁴⁷⁴ Altuntaş, Celil, **a.g.e**, s. 332.

⁴⁷⁵ Hakkı Efendi, **Risâle fî usûl-i hadîs**, [y.y.], [t.y.], Süleymaniye, Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu, nr.752.

⁴⁷⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, I, 280; Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, VI, 199. Durmuş, İsmail, "Abdunnâfi İffet Efendi", **DİA**, I, 288. İmamoğlu, Abdullah, "Anadolu'da Usul Çalışmaları: Ramazanzade Abdünnafi İffet Efendi'nin Nuhbetü'l-Fiker, Şerhi: "El-Eserü'l-Muteber fi Tercemeti Nuhbeti'l-Fiker", **Uluslararası Katılımlı Sempozyum: Anadolu'da Hadis Gelenegi ve Daru'l-Hadisler**, 30 Nisan-1 Mayıs 2011 s. 325-336.

⁴⁷⁷ Abdullah İmamoğlu konuyla ilgili makalesinde eserin ilk olarak **Terceme-i Nuhbetü'l-fiker** adıyla basıldığını daha sonra müellifin eser üzerinde çalışmaya devam ederek şerhi tamamladığını ve bu iki eserin aslında birbinden farklı çalışmalar olmadığını, eserin iç kapağındaki isminin "el-Eserü'l Mu'teber fi tercümeti Nuhbeti'l-fiker" şeklinde kayıtlı olduğunu ifade etmektedir. Bkz. İmamoğlu, Abdullah, "a.g.m", s. 328-329. Eser Süleymaniye Kütüphanesi Kasıdecizâde Koleksiyonu nr. 47'de Ramazanzade Abdünnafi İffet, **el-Eserü'l-mu'teber fi tercümeti Nuhbeti'l-fiker**, y.y, Mamuretü'l-Aziz Matbaası, 1301 baskısıyla bulunmaktadır.

⁴⁷⁸ İmamoğlu, Abdullah, "a.g.m", s. 328-330.

sonra vefat ettiği düşünülmektedir. *el-Mecmûa es-Salâhiyye* adlı eserin, Birgivî'nin *Usûl-i Hadis*'i ile Mustafa Şevket Efendi'nin (v. 1292/1875) *Hâşiye 'alâ Davud el-Karsî Şerhi Usûl'l-Hadîs li'l-Birgivî* adlı eserinden oluştuğu 1310/1892'de basıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁷⁹

Bu dönemde Muhammed Şükrü adlı bir müellifin de Arapça bir hadis usûlü eseri kaleme aldığı bilinmektedir. Müellifin hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi geçmemekle beraber, 1316/1898 yılında hayatta olduğu bilinmektedir.⁴⁸⁰ Kütüphane kayıtlarında incelendiğinde bu çalışmanın 1326/1908 tarihinde Osmaniye Matbaasında basıldığı, 1326/1908 baskısının halen Âtîf Efendi Kütüphanesi'nde bulunduğu, 31 sayfadan oluştuğu ve Arapça olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸¹ Mutasavvîf ve fakih kişiliğiyle de tanınan Muhammed Râsim Malatyâvî'nin de (v. 1316/1899) usul alanında “*Nuhbetü'l-belâğa fî şerhi Nuhbeti'l-fiker li'İbni'l-Hacer*” adlı bir çalışması bulunmaktadır.⁴⁸²

Beyrut âlimlerinden Kâsım el-Kâdirî'nin (v. 1320/1902) *İthâfu ehli'd-dirâye bi mâ li mine'l esânîd-i ve'r-rivâye*⁴⁸³ adlı bir eseri, Ahmed el-Mahmesânî el-Beyrûtî'nin (v. 1320/1902' den sonra) *Muhtasarü Câmii beyânî'l 'ilmi ve fazlihi ve mâ yenbagî fî rivâyetihî ve hamlih* adlı bir çalışması bulunmaktadır. Müellifin vefat tarihiyle ilgili net bir bilgi bulunmamakla beraber, zikrettiğimiz eserin 1902'de basıldığı ve müellifin bu tarihte hayatta olduğu kaynaklarda geçmektedir.⁴⁸⁴ Bu çalışma Endülüslü muhaddis İbn Abdülber en-Nemerî'nin (v. 463/1071) ilim konusundaki rivayetleri bir araya getirdiği *Câmi'u beyânî'l 'ilmi ve fazlihi ve mâ yenbagî fî rivâyetihî ve hamlih* adlı eserin muhtasarı niteliğindedir.⁴⁸⁵

⁴⁷⁹ Yıldırım, Selahattin, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, 2004, sy. 13, s. 299-300.

⁴⁸⁰ Cihan, Sadık, "Osmanlı Devrinde Türk Hadiscileri tarafından Yazılan Usul-ü Hadis Eserleri, Risaleleri ve Nuhbeti'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümelere", **Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi**, 1975, sy. 1, s. 131.

⁴⁸¹ Muhammed Şükrü, **Usûl'l-hadîs**, y.y., Matbaa-i Osmaniye, 1326. Atîf Efendi Kütüphanesi, Atîf Efendi Eki, nr. 1347.

⁴⁸² Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, IX, 304. Eserin yazma yahut matbu bir nüshasına herhangi bir kütüphanede ulaşamadık.

⁴⁸³ Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, VIII, 111.

⁴⁸⁴ Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin** II, 34-35.

⁴⁸⁵ Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Yardım, Ali, “Câmiu beyânî'l-'ilmi” **DİA**, VII, 107.

Hadis âlimi Abbas b. Muhammed eş-Şâfiî'nin (v. 1321/1903)⁴⁸⁶ *İthâfu'l ihvân bi şerhi kasîdeti's-sıbyân fî mustalahi'l-hadîs*⁴⁸⁷ adlı bir eseri, Halepli âlim Ebü'l-Hüdâ es- Sayyâdî'nin (v. 1334/1909) *Risâle fî hakki'l hadîsi'l-mütevâtir* adlı, mütevâtir hadisler üzerine yazdığı 12 sayfalık bir risâlesi bulunmaktadır. Matbudur.⁴⁸⁸ Şam fukahâsından Emin Halil es-Sefercelânî'nin (v. 1335/1910) *el-Kevkebü'l-hasîs şerhu Dürreti'l-hadîs*'i⁴⁸⁹ ve Medineli muhaddis Ebu'n-Necâh Muhammed b. Fâlih ez-Zâhirî'nin (v. 1328/1910) hadis ıstılahlarına dair *Istılâhü'l-hadîs* adlı bir çalışması bulunmaktadır.⁴⁹⁰

Trablusgarp âlimlerinden Abdurrahman b. Muhammed el-Busîrî'nin (v. 1842-1935) baskı tarihini bilmediğimiz *el-Cevâhiru'z-zekiyye* adlı bir hadis usûlü çalışması bulunmaktadır.⁴⁹¹ Eser, Zeynüddin el-İrâkî'nin (v. 806/1404) İbnü's-Salâh'ın (v. 643/1245)'*Ulûmü'l-hadîs*'i'nin özeti mahiyetindeki *el-Elfiyye* adlı 1002 beyitlik hadis usûlü çalışmasının⁴⁹² şerhi niteliğindedir. *Kavâi'dü't-tahdîs min fûnûni mustalahi'l-hadîs* ise Cemâleddin el-Kâsımî'nin⁴⁹³ (v. 1332/1914) hadis usûlüne dair bir diğer eseridir. Eser ülkemizde de tanınmakta, matbu bir şekilde kütüphanelerde bulunmaktadır. Yaşadığı dönemde sünnete bazı eleştiriler yöneltilmesine karşılık, müellifin eserinde hadis ilminin fazileti, sünnete sarılmanın önemi, geçmiş âlimlerin hadis ilmine olan iştıyakı gibi konulara da hadislerden örnekler zikrederek değindiği görülmektedir.⁴⁹⁴ Diğer bölümlerde ise hadis ilminin mâhiyeti, hadis çeşitleri, cerh ve ta'dil, fıkhu'l-hadîs, hadisle iştigal etmenin âdâbı gibi çeşitli hadis usûlü konularına

⁴⁸⁶ Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifîn**, V, 64.

⁴⁸⁷ Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifîn**, V, 64.

⁴⁸⁸ Es-Sayyâdî, Muhammed, Ebü'l-Hüdâ, **Risale fî Hakki Hadîsi'l-Mütevâtir**, Beyrut, 1301. Eserin bu baskısı Süleymaniye Kütüphanesi'nde Hasib Efendi Koleksiyonunda nr. 35'de bulunmaktadır. Arapçadır.

⁴⁸⁹ Ziriklî, **el-A'lâm**, II, 20.

⁴⁹⁰ Ziriklî, **el-A'lâm**, VI, 326, Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifîn**, VIII, 46.

⁴⁹¹ Ziriklî, **el-A'lâm**, III, 334.

⁴⁹² İrâkî'nin eseri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Kandemir, Yaşar, "İrâkî" **DİA**, XIX, 119.

⁴⁹³ Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifîn**, III, 158, Ziriklî, **el-A'lâm**, II, 135.

⁴⁹⁴ el-Kâsımî, Cemâleddin, **Kavâi'dü't-tahdîs min fûnûni mustalahi'l-hadîs**, Beyrut, Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, t.y, s. 43-59.

değinilmektedir.⁴⁹⁵ Ayrıca müellifin *el-Cerh ve't-ta'dîl* adlı bir çalışması da bulunmaktadır.⁴⁹⁶

Akşehirizâde Ali Haydar Efendi'nin (v. 1333/1914) "*Minhâcu'n-necât ila mi'racı'l-felâh*" adlı Arapça bir hadis usûlü çalışması bulunmaktadır.⁴⁹⁷ Akşehirizâde'nin bu eserinin 1303/1886'da Bursa'da basıldığı bilinmektedir.⁴⁹⁸ Eser İmâdüddin Tarsûsî (v.?) tarafından *Minhâcü's-sabâh tercemetü Minhâcü'n-necâh* adı verilerek Osmanlıca'ya tercüme edilmiştir.⁴⁹⁹

Seydişehirli Mahmud Esad Efendi'nin de⁵⁰⁰ (v. 1335/1917) Türkçe yazılmış bir hadis usûlü çalışması bulunmaktadır. Müellifin hadis hocası Elbasanlı Abdülkerim Efendi'nin vefatına çok üzüldüğü, bunun üzerine hadis usûlünün ana kaidelerini toplamak amacıyla bu eseri kaleme aldığı anlaşılmaktadır.⁵⁰¹ *Usûlu'l-hadis* adını taşıyan çalışmanın 1307/1889'da İzmir'de 163 sayfa olarak, 1316/1898'de İstanbul'da Cemal Efendi Matbaasında 120 sayfa halinde basıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁰² Bu baskı Süleymaniye Kütüphanesi İd Mehmet Efendi koleksiyonunda halen mevcuttur.⁵⁰³ Hüseyin b. Muhsin el-Ensârî es-Sübey'î'nin ise (v. 1327/1909) *et-Tuhfetü'l-mardiyye fî halli ba'zı 'l-müşkilâti'l-hadîsiyye* adlı küçük bir risâlesi vardır. Aynı müellifin *el-Beyânü'l mükemmel fî tahkîki's-şâzi ve'l ilel* adlı eseri de bir hadis usûlü çalışmasıdır. Müellif bu risâlesini 1306/1889 yılında kaleme almıştır. Aslen Yemenli olan müellif

⁴⁹⁵ el-Kâsimî, Cemâleddin, *Kavâi'dü't-tahdîs min fûnûni mustalahi'l-hadîs*, s. 79-372.

⁴⁹⁶ el-Kâsimî, Cemâleddin, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, (thk. Muhammed Abdülhakim Kadi), Kahire: Dârü'l-Hadis, t.y.

⁴⁹⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 244-245.

⁴⁹⁸ Cihan, Sadık, "Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri tarafından Yazılan Usul-ü Hadis Eserleri, Risaleleri ve Nuhbeti'l-fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeleri", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 1975, sy. 1, s. 132.

⁴⁹⁹ Eser Süleymaniye Kütüphanesi Zühdü Bey Koleksiyonunda nr. 41'de İmadeddin Tarsusi, *Minhâcü's-sabâh tercemetü Minhâcü'n-necâh*, Bursa : Feraizcizade Matbaası, 1307/1889 kaydıyla bulunmaktadır.

⁵⁰⁰ Müellif ve eseri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Kahraman, Hüseyin, "Osmanlı Son Dönemi Müelliflerinden Mahmud Es'ad'ın Usûl'i Hadis'i", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, c. VIII, sy. 8, s. 287-304.

⁵⁰¹ Kahraman, Hüseyin, "Osmanlı Son Dönemi Müelliflerinden Mahmud Es'ad'ın Usûl-i Hadis'i", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, c. VIII, sy. 8, s. 288.

⁵⁰² Cihan, Sadık, "a.g.m", s. 132.

⁵⁰³ Seydişehirli Mahmud Esad b. Mehmed Emin, *Usul-i Hadis*, İstanbul, Cemal Efendi Matbaası, 1316. Eser Süleymaniye Kütüphanesi'nde İd Mehmed Efendi Koleksiyonunda nr. 29'da bulunmaktadır.

Hindistan’da da bulunmuş, hadis âlimi Sıddîk Hasan Han’la da görüşmüş, Bombay’da vefat etmiştir.⁵⁰⁴

Ebu’n-Necâh Muhammed b. Fâlih ez-Zâhirî’nin (v.1328/1910) *Manzûme fî istilâhî’l-hadis*’i,⁵⁰⁵ Abdullah b. Dervîş er-Rikâbi ed-Dımaşkî es-Sükkerî’nin (v. 1329/1911) *el-Cevâhiru ve’l-leâlî fî mustalahi ehli’l-hadis ve merâtibi’r-ricâl*’i,⁵⁰⁶ Ömer Ziyâeddin Dağîstânî’nin (v. 1850-1920) *Es’ile ve ecvibe fî ‘ilmi usûl-i hadisi’l mürettebe* adlı çalışmaları da hadis usûlü üzerinedir. Dağîstânî’nin bu eserinin 1307/1889’da Bursa Hüdâvendigar Vilâyet Matbaasında basıldığı bilinmektedir. Eser 16 sayfadan oluşmaktadır. Bugün bu eser de Dâğîstânî’nin diğer eserleri gibi matbu bir şekilde kütüphanelerimizde bulunmaktadır. Eserin dili Arapça’dır.⁵⁰⁷

Bu dönemde hadis usûlü üzerine yazılmış bir diğer eser de Bağdatlı Ebü’l-Meâlî Mahmûd Şükri el-Âlûsî’nin (1857-1924) *‘Ikdu’d-dürer fî şerhi muhtasar-ı Nuhbetü’l-fiker* adlı çalışmasıdır.⁵⁰⁸ Eserin ilk baskısının tarihine ulaşamamış olmakla beraber, müellifin yaşadığı dönem aralığı hasebiyle bu çalışmanın Sultan Abdühamid döneminde yazılmış olması muhtemeldir. Eserin müellifi, Sultan Abdühamid’e şikayet edilmesi üzerine sürgüne gönderilmiş, daha sonra meselenin iç yüzünün sultana anlatılmasıyla Bağdat’a dönmesine izin verilmiştir. Osmanlı Devleti adına diplomatik aracılık görevlerinde de bulunan Âlûsî’nin, dönemin selefî âlimleri arasında olduğu öne sürülmektedir.⁵⁰⁹

Sultan Abdülhamid’in emriyle gerçekleştirilen *Sahîh-i Buhârî* neşrinin ulemâ heyetinden⁵¹⁰ Kahireli hadis âlimi ve fakih Muhammed el-Cizâvî el-Verrâkî’nin (1847-1927) *et-Tirâzu’l-hadis fî mustalahi’l-hadis*’i,⁵¹¹ Ezher ulemâsından Abdülganî

⁵⁰⁴ Ziriklî, **el-A’lâm**, II, 253.

⁵⁰⁵ Ziriklî, **el-A’lâm**, VI, 326, Kehhâle, **Mu’cemü’l-mü’ellifin**, XI, 115.

⁵⁰⁶ Kehhâle, **Mu’cemü’l-mü’ellifin**, VI, 53.

⁵⁰⁷ Dâğîstânî, Ömer Ziyâeddin, **Es’ile ve ecvibe fî ilmi usulî’l-hadisi’l-mürettebe**, Bursa: Hüdâvendigâr Vilâyet Matbaası, 1307.

⁵⁰⁸ Kehhâle, **Mu’cemü’l-mü’ellifin**, XII, 169, Ziriklî, **el-A’lâm**, Eserin matbu bir nüshası için bkz. Ebü’l-Meâlî Cemâlüddin Mahmûd Şükri b. Abdullah b. Mahmûd Âlûsî, **‘Ikdu’d-dürer fî şerhi muhtasar-ı Nuhbetü’l-fiker**, Riyad, Mektebetü’r-Rüşd, 2000.

⁵⁰⁹ Yavuz, Yusuf Şevki, “Mahmûd Şükri Âlûsî”, **DİA**, II, 548-549.

⁵¹⁰ Buhârî, **Sahîh-i Buhârî**, (nşr.Sultâniyye neşri.) Heyet, I, 4.

⁵¹¹ Kehhâle, **Mu’cemü’l-müellifin** IX, 167.

Mahmud'un (d.?- 1928) *Mustalahu'l-hadis*'i,⁵¹² müelliflerinin Sultan Abdülhamid dönemini idrak etmiş olmaları hasebiyle bu dönem usul çalışmaları arasında zikredilebilir.

1. Senedler ile ilgili Çalışmalar

Sultan Abdülhamid döneminde senedleri inceleyen eserlerin yazımı da ihmal edilmemiştir. Şam âlimlerinden Mahmud b. Muhammed Nesib el-Hamzâvî'nin (v. 1305/1887) *el-Kevâkibü'z-zâhira fî'l-ehâdîsi'l-mütevâtira*⁵¹³ ve *Unvânü'l-esânîd*⁵¹⁴ adlı çalışmaları, Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Halîl b. İbrâhîm et-Trablusî el-Kavukcî'nin (v. 1305/1888) *el-Esânîdü'l-'aliyyeti'l-muttasila bi-erba'ine kitâben min eşhûri'l-kütübi'l-hadîsiyye* adlı çalışması da senedle ilgili eserler arasında zikredilebilir.⁵¹⁵ Yemen muhaddislerinden Abdülkerim b. Abdullah el-Yemenî er-Ravdî'nin (v. 1309/1891) *el-'Ikdu'n-nazîd fî'l-esânîd*'i,⁵¹⁶ Muhammed Said b. Ahmed el-Hadrâvî'nin (v.1326/1908) *Nüzhetü'l-muhaddisîn fî beyâni ittisâli's-senedi ile'l-müellifîn*'i,⁵¹⁷ Emin Halil es-Sefercelânî'nin (v.1335/1910) *'Ukûdu'l-esânîd fî mustalahi'l-hadis*⁵¹⁸ adlı çalışması bu dönem de sened üzerine yapılan çalışmalar arasındadır.

Şam bölgesindeki hadis âlimlerinden Muhammed b. Yusuf Bedreddin el-Hasenî'nin (1851-1935) *Risâle fî senedihi li Sahîhi'l-Buhârî*⁵¹⁹ adlı *Sahîh-i Buhârî*'nin senedleri üzerine yazılmış baskı tarihine ulaşamadığımız bir çalışması bulunmaktadır. el-Hasenî, yaşadığı devrin sorunlarına çözüm arayan hadis dersleri vermiş, bu derslere çok sayıda insan katılmış, yaşadığı bölgede hadis ilmini yeniden ihyâ için önemli çalışmalarda bulunmuş bir ilim adamıdır. Bununla birlikte, I. Dünya savaşı esnasında kendisine ittihatçılar şikâyet edilerek halife olması teklif edilmiş o bu tekliflere karşı çıkmıştır. Fransızlar Suriye'yi işgal etmeye başladıklarında ise köy köy dolaşıp vaazlar

⁵¹² Ziriklî, **el-A'lâm**, IV, 35.

⁵¹³ Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifîn**, XII, 200.

⁵¹⁴ Ziriklî, **el-A'lâm**, VII, 185.

⁵¹⁵ Müellifin hadis alanındaki bazı eserleri ülkemiz kütüphanelerinde bulunmakla birlikte, biz burada zikrettiğimiz çalışmalarına kütüphanelerimizde rastlayamadık.

⁵¹⁶ Ziriklî, **el-A'lâm**, IV, 52-53.

⁵¹⁷ Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifîn**, X, 27.

⁵¹⁸ Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifîn**, III, 13, Ziriklî, **el-A'lâm**, II, 20.

⁵¹⁹ Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifîn**, XII, 139. Müellifin çeşitli eserlerinin baskı tarihleri verilmekle birlikte bu eserin basımı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Eserle ilgili ayrıca bkz. Kandemir, Yaşar, "Bedreddin el- Hasenî", **DİA**, V, 331.

vererek müslüman askerleri desteklemiştir.⁵²⁰ Muhammed b. Yusuf Bedreddin el-Hasenî, siyasi bir yönü de olması hasebiyle, Sultan Abdülhamid dönemi muhaddisleri arasında farklı bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mısırlı Hanefî fakihi Ahmed Râfi b. Muhammed et-Tahtâvî'nin (1859-1936) *İrşâdü'l-müstefid ilâ beyâni ve tahrîri'l esânîd* adlı çalışması da sened alanında yazılmış bir çalışmadır. İki büyük ciltten oluşmaktadır ve matbudur.⁵²¹ Tahtâvî'nin diğer alanlarda kaleme aldığı çeşitli eserleri Türkiye kütüphanelerinde bulunmakla beraber biz hadis alanında herhangi bir eserine ülkemiz kütüphanelerinde ulaşamadık. Tahtâvî'nin talebeleri arasında son devir Osmanlı âlimlerinden Zâhid el-Kevserî (1879-1952) gibi önemli âlimler de vardır. Kendisi de daha önce zikrettiğimiz, Şirbinî, Ebyârî, gibi âlimlerden ders almıştır.⁵²²

Bu dönemde müselsel hadisler alanında da çeşitli çalışmalar kaleme alınmıştır. Müselsel hadis, Resûlullâh'ın (s.a.v) bir hadisi söylerken kullandığı söz ve hareketleri hadisin senedindeki bütün râvilerin tekrarlayarak naklettiği hadis türüne verilen isimdir.⁵²³ Ebû'l-Mehâsin Muhammed b. Halîl b. İbrâhîm et-Trablusî el-Kavukcî'nin (v. 1305/1888) *Raf'ul estâri'l meseddele fî ehâdisi'l müselsele*⁵²⁴ adlı eseri bu alanda yazılmış bir çalışmadır. Ayrıca müellifin müselsel hadisleri bir araya getirmek amacıyla kaleme aldığı *Müselselât* adlı bir çalışmasının da olduğu bilinmektedir.⁵²⁵ Medineli hadis âlimi Muhammed Ali b. Zâhir el-Veterî en-Necefî el-Medenî'nin (v. 1322/1904) *et-Tuhfetü'l-medeniyye fî'l-müselselâti'l-Veteriyye* adlı elli adet müselsel hadis içeren çalışması da bir diğer müselsel hadis çalışması olarak zikredilebilir.⁵²⁶ Mısırlı Ezher hocalarından Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Biblâvî'nin (v. 1323/1906) *el-Envâru'l-Hüseyniyye 'alâ risâleti'l-Emîriyye* adlı bir çalışması bulunmaktadır.⁵²⁷ Nakîbüleşraflık görevinde de bulunmuş olan müellif, bu eserini Muhammed el-Emîr es-

⁵²⁰Kandemir, Yaşar, "Bedreddin el-Hasenî", **DİA**, V, 331.

⁵²¹Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, II, 119, Eserin ilk baskısının tarihi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

⁵²²Sadgrove, Philip Charles, "Ahmed Râfi Tahtâvî", **DİA**, XXXIX, 439.

⁵²³Efendioğlu, Mehmed, "Müselsel", **DİA**, XXXII, 85. Konuyla ilgili ayrıca bkz, Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Hasenî el-Kettânî, **Hadis Literatürü**, (trc. Yusuf Özbek), İstanbul, 1994, s. 122.

⁵²⁴Ziriklî, **el-A'lâm**, VI, 118.

⁵²⁵Şenel, Abdülkadir, "Kavukcî" **DİA**, XXV, 73.

⁵²⁶Ziriklî, **el-A'lâm**, VI, 301.

⁵²⁷Ziriklî, **el-A'lâm**, V, 18.

Sagîr'in (v. 1246/1830) *Müselselü 'âşûra* adlı eserine şerh olarak kaleme almıştır. Eserin Kahire'de 1305/1887'de basıldığı bilinmektedir.⁵²⁸

Mısırlı Mâlikî fakihi Hasan el- İdvî el-Hamzâvî'nin (v. 1303/1886) Muhammed el-Emîr es-Sagîr'in yukarıda zikrettiğimiz eseri üzerine yazılmış *en-Nefehâtu'n-nebeviyye fi'l-fada'ili'l-Âşûriyye* (Bulak, 1272/1856, Kahire, 1297/1879) adlı eseri⁵²⁹ ise, her ne kadar eserin ilk baskısı II. Abdülhamid döneminden önce yapılmış olsa da, müellifin Sultan Abdülhamid döneminde yaşamış olması ve bu dönemde eserinin ikinci baskısını gerçekleştirmiş olması hasebiyle bu dönem hadis çalışmaları arasında zikredilmeye değer görülmüştür.

2. Mevzû Hadisler Üzerine Yapılan Çalışmalar

Sultan Abdülhamid döneminde halk arasında hadis olarak tanındığı halde aslı olmayan yahut senedi bulunmayan rivayetlerle ilgili de çalışmalar yapılmıştır.⁵³⁰ Hadis âlimi Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Halîl b. İbrâhîm et-Trablusî el-Kavukcî'nin (v. 1305/1888) *el-Lü'lü'ü'l-mersû' fî-mâ lâ asle lehû ev bi-aslihî mevzû'* adlı eseri⁵³¹ bu alanda yazılmış çalışmalar arasındadır. Kahire'de 1305/1888'de basıldığı bilinmektedir.⁵³² Kazasker Şerîf Mehmed Molla Efendi'nin de (v. 1308/1890) konuyla ilgili el-Müntehab mine'l-Mevzûât⁵³³ adlı bir çalışması bulunmaktadır.

D. Derleme, Tercüme ve Şerh Çalışmaları

Bu dönemde hadis literatüründe en çok eser verilen alanlardan biri de derleme, tercüme ve şerh çalışmalarıdır. Bu çalışmaların bir kısmının aynı zamanda hem derleme, hem tercüme, hem de şerh kapsamında değerlendirilmesi mümkündür. Ayrıca bu eserlerin bir kısmı da birbirleriyle bağlantılı olarak kaleme alınmış çalışmalardır. Bu

⁵²⁸ Kallek, Cengiz, "Biblâvî", *DİA*, VI, 127.

⁵²⁹ Kettânî, *Hadis Literatürü*, (trc. Yusuf Özbek), s. 126.

⁵³⁰ Sultan Abdülhamid döneminden önce bu alanda yazılıp onun döneminde baskısı yapılan bazı eserler için bkz. Kandemir, Yaşar, "Mevzû" *DİA*, XXIX, 495.

⁵³¹ Zirikli, *el-A'lâm*, VI, 118.

⁵³² Şenel, Abdülkadir, "Kavukcî" *DİA*, XXV, 73.

⁵³³ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 4966, DVD nr. 285. Arapça'dır.

gibi sebeplerden ötürü derleme, tercüme ve şerh alanında yazılan eserlerin çalışmada aynı başlık altında ele alınması uygun görülmüştür.

II. Abdülhamid döneminde hadisler dönemin ihtiyaçlarına göre yeniden yorumlanmış, dönemsel ve toplumsal şartlar hadis çalışmalarına da yansımıştır. Dünya müslümanlarının içinde bulunduğu buhranlı süreç, muhaddislerin, devlet adamlarının, yazar ve şairlerin sünneti yeniden anlama çabası içerisine girmelerine sebep olmuştur. Bu açıdan bakıldığında, Gümüşhânevî (v. 1310/1893), Kemahlı İbrâhim Hakkı (1859-1924), Mehmed Ârif Bey (v. 1315/1897) ve onun *Binbir Hadîs-i Şerîf Şerhi*⁵³⁴ adlı eserini tercüme eden Abdürreşid İbrâhim⁵³⁵ (1857-1944) Said Halim Paşa (1864-1921), Tunuslu Hayreddin Paşa (v. 1308/1890), Mehmed Âkif (1873-1936) gibi isimlerin eser ve konuşmalarının sünneti yeniden anlama çabasına dair yansımalar taşıdığı görülmektedir.

Sultan Abdülhamid döneminde bu alanda yapılan çalışmalar arasında Hasan b. Esedullah el-Kâzîmî'nin (v. 1298/1881) *Envâru'l-meşâriki'l-akmâr min ahkâmî'n-nebiyyi'l-muhtâr*⁵³⁶ adlı bir derleme çalışması bulunmaktadır. Mekke fukahasından İbni Bîrî diye tanınan İbrâhim b. Hüseyin b. Muhammed'in ise (v. 1299/1882) iki ciltlik bir *el-Muvatta'* şerhi kaleme aldığı bilinmekte, ancak kaynaklarda eserin ismi zikredilmemektedir.⁵³⁷ Hüseyin b. Abbas b. Muhammed el-Hâkânî'nin (v. 1300/1883) *el-Fevâidü'l-Hüseyniyye fî şerhi'l ehâdisi'l müşkile*⁵³⁸ adlı çalışması bu dönemde yazılan şerhler arasındadır.

Kemahlı Hacı Feyzullah Efendi'nin (1805-1876), Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî'nin (v. 1242/1827) *Şerhu'l-hadisi'l-mervi bienne Cebrâile ahbarenî* adlı eserini *Ferâidü'l-fevâid*⁵³⁹ adıyla Farsça'ya tercüme etmiş olması da dönemin tercüme çalışmaları arasında zikredilebilir. Şam'a giderek Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî en-Nakşibendî'nin kabrini ziyaret eden Feyzullah Efendi, burada türbenin seccâde-nişini

⁵³⁴ Eser Selim Ağa Kütüphanesi'nde Mısır Maarif Basımevi 1319 baskısıyla 470 sayfa olarak bulunmaktadır. Osmanlıcadır.

⁵³⁵ İbrahim, Abdürreşid, *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi*, Petesburg, 1907.

⁵³⁶ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, III, 206.

⁵³⁷ Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 37.

⁵³⁸ Yeşil, Mahmut, *Hadis Bibliyografyası ve Gelişimi:1101-1411/1689-1990*, s. 21.

⁵³⁹ Ebû'l-Behâ Ziyâüddîn Hâlid b. Ahmed el-Kürdî el- Bağdâdî, *Feraidü'l-fevaid*, (trc. Kemahlı Fazıl Hacı Feyzullah Efendi), Kahire, Matbaatü'l-İlmiye, 1313/1895.

Esad Efendi ile birlikte İmam Nevevî'nin *el-Erba'ûn* adlı eserini okumuş, Cibrîl hadisine geldiklerinde Mevlana Halid el-Bağdâdî'nin bu hadisle ilgili eserinin kıymetine vâkıf olarak yukarıda zikrettiğimiz tercüme çalışmasına karar vermiştir. Feyzullah Efendi'nin tercümesi 62 sayfadan oluşmaktadır. Bu örnek, Sultan Abdülhamid döneminde hadis-tasavvuf ilişkisinin boyutlarını göstermektedir.⁵⁴⁰ Ayrıca, bu dönemde bölgeler arası etkileşimin hadis çalışmalarına yansımaları açısından da önem arz etmektedir.

Kütüphane kayıtlarından anlaşıldığı üzere Kazasker Şerîf Mehmed Molla Efendi'nin (v. 1308/1890) *Ehâdîs-i Ehl-i beyt-i resûl tercemesi*⁵⁴¹ adlı bir tercüme çalışması bulunmaktadır. Müellifin *el-Ehâdîsü'l-makbûle li's-salât*⁵⁴² ve *el-Ehâdîsü'n-nebeviyye*⁵⁴³ adlı derleme çalışmaları da bulunmaktadır. Yazarın *el-Ehâdîsü's-seb'in*⁵⁴⁴ adlı derleme çalışması, *Ehâdîs-i şerîfe tercemesi*⁵⁴⁵ adlı tercüme çalışması ve *Fazîlet-i Cihad*⁵⁴⁶ adlı derlemesi ise Türkçe olarak kaleme alınmıştır. Ayrıca müellifin *el-Ehâdîsü'l-müfîdetü'n-nebeviyye*,⁵⁴⁷ *Avretler Hâlin Beyânî İder Hadîsler*,⁵⁴⁸ *Mecmû'atu'l-ehâdîs*,⁵⁴⁹ *Müntehab min ehâdîsü'n-nebeviyye*,⁵⁵⁰ *Tevârih-i sahi ve ehâdîs-i İlâhî*,⁵⁵¹

⁵⁴⁰ Hâlid el- Bağdâdî, **Feraidü'l-fevaid**, (trc. Kemahlı Fazıl Hacı Feyzullah Efendi), s. 4, Ayrıca bkz. Altuntaş, Celil, **Osmanlı İlim Geleneğinde Hadis (Sahn-ı Seman'dan Dâru'l-Fünûn'a Osmanlı'da Hadis Öğretimi)** s. 361.

⁵⁴¹ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 2597/2, DVD nr. 136. Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınmıştır.

⁵⁴² Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 2490/2, DVD nr. 131. Arapça'dır.

⁵⁴³ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 5512/1, DVD nr. 322. Arapça'dır.

⁵⁴⁴ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 2403/2, DVD nr. 125. Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınmıştır.

⁵⁴⁵ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz B 5, DVD nr. 584. Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınmıştır.

⁵⁴⁶ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 5899, DVD nr. 351. Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınmıştır.

⁵⁴⁷ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 4899/3, DVD nr. 279. Arapça'dır.

⁵⁴⁸ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 1251/7, DVD nr. 50. Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınmıştır.

⁵⁴⁹ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 4894/2, DVD nr. 278. Arapça'dır.

⁵⁵⁰ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 3158/12, DVD nr. 168. Arapça'dır.

⁵⁵¹ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz FB 405, DVD nr. 1748. Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınmıştır.

*Zübdetü'l-Ahbâr el-ehâdis-i Ahmed-i Muhtâr,*⁵⁵² *Manzume-i ehâdis,*⁵⁵³ *Kitâbu'l-hadîs,*⁵⁵⁴ *Fezâ'ilü Ehl-i beyt fî'l-ehâdis,*⁵⁵⁵ *Kütübü'l-ahbâr min hadîsi'n-nebi,*⁵⁵⁶ *Risâle fî ehâdisi'l-muhtelif,*⁵⁵⁷ *Câmi'u'l-ehâdis,*⁵⁵⁸ *Ehâdis-i Şerîfe,*⁵⁵⁹ *Ehâdisu mine'l-Meşârik,*⁵⁶⁰ *Ehâdisu ahvâli nisâ,*⁵⁶¹ *Risâle-i ed'îye ve esmâü'l-hüsnâ ve sıfatü'l-'ulyâ bi'l-hadîsi's-şerîf,*⁵⁶² *Dekâ'iku'l-ahbâr fî'l-ehâdis,*⁵⁶³ adlı derleme çalışmaları da bulunmaktadır. *Şerhü ehâdisü'n-nebeviyye*⁵⁶⁴ ve *Şerhu ehâdis,*⁵⁶⁵ adlı şerh çalışmaları da mevcuttur.

Nakşibendî tarikatı müntesiplerinden İstanbullu Raif Efendi'nin de (v. 1309/1891) bazı hadislerle şerh yazdığı bilinmektedir.⁵⁶⁶ Dönemin önemli devlet adamlarından âlim kişiliğiyle de dikkat çeken Ahmed Cevdet Paşa'nın (v. 1313 /1895) İmam Münzirî'nin (v. 656/1258) *et-Tergîb ve't-terhîb* adlı eseri üzerine bir tercüme çalışması olduğu bilinmektedir. Bursalı Mehmed Tâhir'in eserinde zikrettiği bu tercüme herhangi bir kütüphane kataloğunda bulunmamaktadır.⁵⁶⁷ *el-Hakâik mimma fî'l-*

⁵⁵² Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 2596/8, DVD nr. 136. Farsça'dır.

⁵⁵³ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 8565/2, DVD nr. 571. Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınmıştır.

⁵⁵⁴ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz B 551, DVD nr. 755.754. Arapça'dır.

⁵⁵⁵ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz 8462/2, DVD nr. 558. Arapça'dır.

⁵⁵⁶ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 7600/3, DVD nr. 494. Arapça'dır.

⁵⁵⁷ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 6949, DVD nr. 435. Arapça'dır.

⁵⁵⁸ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 6612/1, DVD nr. 406. Arapça'dır.

⁵⁵⁹ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 4243/7, DVD nr. 232. Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınmıştır.

⁵⁶⁰ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 1722/5, DVD nr. 86. Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınmıştır.

⁵⁶¹ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 4654/3, DVD nr. 259. Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınmıştır.

⁵⁶² Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 1696/3, DVD nr. 84. Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınmıştır.

⁵⁶³ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 4078/4, DVD nr. 221. Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınmıştır.

⁵⁶⁴ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz FB 4, DVD nr. 1741. Arapça'dır.

⁵⁶⁵ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 3210/3, DVD nr. 172. Arapça'dır.

⁵⁶⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, (nşr. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen), I, 429-430.

⁵⁶⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, II, 77, Yıldırım, Selahattin, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, 2004, sy. 13, s. 304.

*Câmi 'i's-sağîr ve'l meşârik min hadîs-i hayri'l-Halâik*⁵⁶⁸ ise Mehmed Zihni Efendi'nin (1846-1913) Suyûtî'nin (v. 911/1505) *el-Câmi'u's-sağîr*'i ile İmam Radiyyüddin es-Sâğânî'nin (v. 650/1252) *Meşâriku'l-envârî'n-Nebeviyye* adlı eserlerinden derlediği bazı hadisleri kendine göre bir tertip içinde biraraya getirerek tercüme etmesiyle oluşmuş bir çalışmadır.⁵⁶⁹ Mehmed Zihni Efendi eserinin giriş kısmında çok kısa bir şekilde hadislerin tedvini gibi konulara da değinmiştir.⁵⁷⁰ Bununla birlikte eserin önemli bir kısmı sahâbilerin ve hadis ravilerinin hal tercümelerinden oluşmaktadır.

Müellif, sahâbilerin hal tercümelerini açıklarken, isimlerini, künyelerini Hz. Peygamberle beraber katıldıkları savaşları, ne kadar hadis rivayet ettiklerini, eğer varsa *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'de geçen rivayetlerinin sayısını da zikretmektedir.⁵⁷¹ Ancak eserin hal tercümelerinden oluşan bölümünün tamamlanamadığı, “ض” harfinden sonrasının neşredilemediği bilinmektedir.⁵⁷² Bazı sahaf dükkanlarında da rastladığımız bu eser, matbu bir şekilde kütüphanelerde bulunmaktadır.

Sultan Abdülhamid dönemi hadis şerhleri arasında, modernleşmenin Batı taklitçiliği olarak algılanmasını eleştiren, dönemin toplumsal sorunlarının ve tartışmalarının gözlemlenebildiği çalışmalar da bulunmaktadır. Bu dönemde yaşayan bazı müelliflerin hadisleri değişik şekillerde yorumlayarak Batı özentisini eleştirmeleri, hadislerin önceki asırlardan daha farklı bir bakış açısıyla ele alınmasına yol açmıştır. Bu eserler arasında Erzurumlu Mehmed Ârif Bey'in⁵⁷³ (v. 1315/1897) *Binbir Hadîs-i Şerîf Şerhi* adlı çalışması ayrı bir öneme sahiptir. Müellif, İstanbul ve Mısır'da devletin çeşitli kademelerinde başkâtiplik, adliye müfettişliği gibi çeşitli görevlerde bulunmuş,

⁵⁶⁸Eser Süleymaniye Kütüphanesi'nde A. Tekelioğlu Koleksiyonunda nr. 951'de Mehmed Zihni Efendi, **el-Hakâik mimmâ fi'l-Câmi'i's-sağîr ve'l-Meşârik min hadîs-i hayri'l-halâik**, İstanbul, 1311/1893 kaydıyla bulunmaktadır. 240 sayfadan oluşan eser Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınmıştır.

⁵⁶⁹Altuntaş, Mustafa Celil, “Suyûtî'nin el-Câmi'u's-sağîr'inin Osmanlı Hadis Eğitimindeki Yeri”, *Sahn-ı Semân'dan Dârulfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII.Yüzyıl*, 2017, s. 363.

⁵⁷⁰Mehmed Zihni Efendi, **el-Hakâik mimmâ fi'l-Câmi'i's-sağîr ve'l-Meşârik min hadîs-i hayri'l-halâik**, İstanbul, Bab-ı Ali Caddesinde 25 Numaralı Matbaa, 1310/1892, s. 3.

⁵⁷¹Mehmed Zihni Efendi, **el-Hakâik mimmâ fi'l-Câmi'i's-sağîr ve'l Meşârik min hadîs-i hayri'l-halâik**, s.169. Eserdeki sahâbe biyografileri hakkında daha detaylı bilgi için örnek olarak bkz. Mehmed Zihni Efendi, **a.g.e**, s. 78-240.

⁵⁷²Uğur, Mücteba, “el-Câmi'u's-sağîr”, *DİA*, VII, 113..

⁵⁷³Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, II, 40

Avrupa'ya ziyaretler gerçekleştirmiş⁵⁷⁴ ve bu çalışmasında bir devlet adamı gözüyle hadisleri yorumlamıştır.

Hadisleri yaşadığı dönemin sorunlarını da göz önünde bulundurarak yorumlayan Mehmed Ârif Bey, Batılı yazarların Hz. Peygamberin ve İslâm âlimlerinin bazı sözlerini kendilerine aitmiş gibi naklettiğine, Osmanlı müelliflerinin de son zamanlarda Batı'dan yaptıkları tercümelerde bu hatayı sürdürdüklerine, böylelikle Batı kültürünün ve Batılı müelliflerin genç nesillere abartılarak tanıtıldığına dikkat çekmekte, kendi kültürümüzde de çok değerli yazarların ve çalışmaların olduğuna değinmektedir. Mehmed Ârif Bey eserinin önsözünde bu duruma bir örnek olarak, Hz. Peygamberin “Bulunduğunuz hale göre idare edilirsiniz” hadisinin⁵⁷⁵ Fransız düşünür Montesquie'nin (1689-1755) *Kavimlerin Ruhu* adlı eserinde “Her kavim layık olduğu hükümeti bulur” sözüyle ifade edilmesini ve bu sözün Montesquie'ye isnad edilmesini eleştirmektedir.⁵⁷⁶

Eserine selef âlimlerinin geleneğine uyarak “Ameller niyetlere göredir” hadisiyle⁵⁷⁷ başladığını ifade eden Mehmed Ârif Bey,⁵⁷⁸ eserinin ilerleyen bölümlerinde “Mü'min, güzel ahlakı sebebiyle, gündüzleri oruçla geceleri ibadetle geçiren kimselerin derecesine erişir” hadisini,⁵⁷⁹ “Hz.Peygamberin güzel ahlakla ilgili bu kadar hadisi varken biz bu devrin müslümanları hangi kabahatimizden ve günahımızdansa bir basiret körlüğü yaşıyoruz, gözlerimize mânevî bir perde iniyor da hadislerdeki bu güzelliği görüp mucibince amel edemiyoruz” diyerek⁵⁸⁰ yorumlamakta ve Osmanlı toplumunun yaşadığı ahlâkî yozlaşmaya dikkat çekmektedir. Eser 1319 /1902'de

⁵⁷⁴ Akyıldız, Ali, “Mehmed Ârif Bey”, *DİA*, XXVIII, 443.

⁵⁷⁵ *hadisin bu lafzıyla rivayet edilen tariki için bkz. Beyhaki, Şu'abü'l-îmân*, VI, 22. Hadis Deylemî'nin eserinde ise *şeklinde iki lafızla da rivayet edilmektedir. Bkz. Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye ed-Deylemî, el-Firdevs bi-me'sûri'l-hitâb*, (thk. Saîd b. Besyûnî Zağlûl), Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986, III, 305. Hadis hakkındaki değerlendirmeler için ayrıca bkz. Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdülhâdî el-Cerrâhî el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs 'amme'stehere mine'l-ehâdis'alâ elsineti'n-nâs*, (thk. Abdülhamid b. Ahmed b. Yusuf b. Hindâvî), Mektebetü'l- Asriyye, 2000, 2, 149-150.

⁵⁷⁶ Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi*, İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1959, s. 5-8

⁵⁷⁷ Buhârî, *Bed'ü'l-vahy* 1, İman 41. *فَمَنْ كَانَتْ هَجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ وَإِلَى رَسُولِهِ، وَلِكُلِّ أَمْرٍ مَا نَوَى، فَمَنْ كَانَتْ هَجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ وَإِلَى رَسُولِهِ، وَمَنْ كَانَتْ هَجْرَتُهُ لِدُنْيَا يُصِيبُهَا، أَوْ أَمْرًا يَنْتَزِعُهَا، فَهَجْرَتُهُ إِلَى مَا هَاجَرَ إِلَيْهِ*

⁵⁷⁸ Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi*, s. 12.

⁵⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XLI, 145, Ebû Dâvud, *Edeb* 7, *«إِنَّ الْمُؤْمِنَ لَيُتْرَكُ بِحُسْنِ خُلُقِهِ دَرَجَاتٍ قَائِمِ اللَّيْلِ صَائِمِ النَّهَارِ»*

⁵⁸⁰ Mehmed Ârif Bey, *Binbir Hadis-i Şerif Şerhi*, s. 94.

Mısır'da basılmıştır.⁵⁸¹ Ayrıca Abdürreşid İbrâhim (1857-1944) tarafından *Binbir Hadis-i şerif Şerhi* adıyla Kazan Türkçesine tercüme edilerek 1907'de Petesburg'da basılmıştır. Bu baskı bugün matbu olarak kütüphanelerimizde mevcuttur. Tercüme 388 sayfadan oluşmaktadır.⁵⁸²

Sultan Abdülhamid dönemi derleme ve şerh çalışmaları arasında Hayreddin Filibeli Halil Efendizâde'nin iki adet derleme ve şerh çalışması bulunmaktadır. Bunlardan ilki *Âsâr-ı Hamîdî* adlı eserdir. Eserin 1301/1884 tarihli yazma nüshası bugün halen İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler koleksiyonunda bulunmaktadır. 102 sayfa olup Arap harfleriyle yazılmış Osmanlıca metinden oluşmaktadır.⁵⁸³ Müellif bu eserinde genel olarak ahlak ve ibadetle ilgili çoğunluğu sahih hadislerden oluşan 121 hadisi derlemiş ve şerhetmiştir.⁵⁸⁴ Filibeli Halil Efendizâde'nin hadis alanındaki bir diğer çalışması da *Hadîka-i Hamîdî'dir*.⁵⁸⁵ Bu eser 203 hadisin tercüme ve şerhini içermektedir. Türkçe olarak kaleme alınmıştır. Filibeli Halil Efendizâde Hz. Peygamberin şefaatine nail olmak için bu eseri yazdığını belirtmiştir. Eser daha çok *el-Câmi 'u's-sağîr* hadislerinden oluşmakta, bununla birlikte *Sahîh-i Buhârî* ve *Şifâ-i Şerîf* gibi kitaplardan da hadisler yer almaktadır. 1305/1887 yılında tamamlandığı bilinmektedir. Müellif hadis alanında yazdığı bu iki eseri Sultan Abdülhamid'e ithaf etmiştir. Müellifin vefat tarihi tam bilinmemekle beraber 1305/1887 tarihinde hayatta olduğu bilinmektedir.⁵⁸⁶

Abdüsselam Abdulkerim et-Tirmânî'nin de (v. 1305/1887) *Tezkiratü'l-vu'âz li cemîlil meâni ve'l elfâz* adlı iki büyük ciltten oluşan bir *el-Câmi 'u's-sağîr* şerhi bulunmaktadır.⁵⁸⁷ *ez-Zehebü'l-ibrîz şerhu'l-Mu'cemi'l-vecîz min ehâdisi'r-resûli'l-azîz* ise meşhur mutasavvıf ve muhaddis Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Halîl b. İbrâhîm et-Trablusî el-Kavukcî'nin (v. 1305/1888), mutasavvıf bir âlim olan Mîrgânî'nin (v.1207/1792) daha çok Suyûtî'nin *el-Câmi 'u's-sağîr*'i üzerine yazdığı eserinin

⁵⁸¹ Eser Selim Ağa Kütüphanesi'nde Mısır Maarif Basımevi 1319 /1902 baskısıyla 470 sayfa olarak bulunmaktadır. Osmanlıca Türkçesiyle kaleme alınmıştır.

⁵⁸² Mehmed Ârif Bey, **Binbir Hadis-i Şerif Şerhi**, (trc. Abdürreşid İbrahim), Petersburg, 1907.

⁵⁸³ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler koleksiyonu, nr. 4654. Yazma nüshadır.

⁵⁸⁴ Yıldırım, Selahattin, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", s. 296-297.

⁵⁸⁵ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler koleksiyonu, nr. 7345. Yazma nüshadır.

⁵⁸⁶ Yıldırım, Selahattin, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", s. 296-297.

⁵⁸⁷ Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, V, 227; Zirikî, **el-A'lâm**, IV, 8.

şerhinden oluşmaktadır.⁵⁸⁸ Ayrıca Kavukcî'nin, *Tenvîrû'l-kulûb ve'l-ebşâr min ehâdisi'l-Mustafa'l-muhtâr* isminde bir derleme çalışması bulunmaktadır.⁵⁸⁹ Müellifin bu çalışmasından 1000 kadar hadisi seçerek, buna 1000 kadar sahâbinin, bazı peygamberlerin, âlimlerin ve evliyanın biyografilerini de ekleyip oluşturduğu *Cevâmi'u'l-kelim*⁵⁹⁰ adlı bir çalışmasının da bulunduğu bilinmektedir. Müellifin ailesinden kavuk yapımıyla uğraşan bir zâtın Osmanlı Sultanı Sultan Mustafa'ya (v. ?) bir kavuk hediye etmesi üzerine ailenin bu lakapla anılmaya başladığı da öne sürülmektedir.⁵⁹¹ Kavukcî eserlerini Arapça olarak kaleme almıştır.

Behlûl adlı bir müellif tarafından kaleme alındığı bilinmekle beraber, yazarı ve yazım tarihi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadığımız *Tercüme-i manzum mieti ehâdis* adlı eserde bu dönem çalışmaları arasında zikredilmektedir. Ateşzâde Mehmed Bedrettin tarafından neşredilmiştir ve Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınmıştır.⁵⁹²

Sultan Abdülhamid döneminde yazılan en önemli derleme çalışmalarından birisi de daha çok tasavvufî bir içeriğe sahip olan Gümüşhânevî'nin (v. 1310/1893) *Râmûzü'l-ehâdis*⁵⁹³ adlı eseridir. Her ne kadar eserin ilk baskısı II. Abdülhamid döneminden önceye tekabül etse de,⁵⁹⁴ çalışmanın II. Abdülhamid döneminde pek çok defa basılmış olması,⁵⁹⁵ bu çalışmayı II. Abdülhamid dönemi hadis çalışmaları arasında zikretmeyi gerekli kılmaktadır. Eser yazıldığı dönemden günümüze kadar en çok ilgi

⁵⁸⁸Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, IX, 288; Kavas, Ahmet, Abdullah b. İbrâhim Mîrgânî, **DİA**, XXX, 151-152.

⁵⁸⁹Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, IX, 287.

⁵⁹⁰Derleme çalışmaları arasında zikrettiğimiz bu eserin sahâbe biyografileri içermesi hasebiyle rical çalışmaları arasında zikredilmesi de mümkündür.

⁵⁹¹Şenel, Abdülkadir, "Kavukcî" **DİA**, XXV, 72-73.

⁵⁹²Eser H. Selim Ağa Kütüphanesi Hüdai Efendi Koleksiyonunda nr. 175'de Behlûl, **Tercüme-i Manzum Mieti Ehadis**, İstanbul, 1311/1893 kaydıyla bulunmaktadır. 28 sayfadır. Ayrıca bkz. Çakan, İsmail Lütfi. "1876-1976 Arası Türkiye'de Hadîs Çalışmaları Bibliyografyası (Kitaplar)", **İslâm Medeniyeti Mecmuası**, c. 4 sy. 3, 1980, s. 35.

⁵⁹³Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, I, 102. Eserin ilk nüshasının 1275/1858 yılında neşredildiği bilinmektedir. Konuyla ilgili bkz. Selahattin Yıldırım, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", s. 302.

⁵⁹⁴Eser Süleymaniye Kütüphanesi Abdülğani Ağa Koleksiyonu nr. 69'da, İstanbul, 1275/1859 kaydıyla Arapça olarak bulunmaktadır.

⁵⁹⁵Eser Süleymaniye Kütüphanesi Tırnovalı Koleksiyonu nr. 331'de, İstanbul, Matbaatü'l-Alem 1312/1894 kaydıyla Arapça olarak bulunmaktadır. Ayrıca H. Selim Ağa Kütüphanesi Hüdai Efendi Koleksiyonu nr. 190'da da eserin 1326/1908 tarihli farklı bir baskısı mevcuttur. Bu baskı da eserin diğer baskıları gibi Arapça'dır.

gören hadis derlemelerinden biri olmuş, özellikle tasavvuf câmiası içerisinde haklı bir şöhrete sahip olmuştur.

Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî, *Râmûzü'l-ehâdis*'i sadece İstanbul'da değil İslâm coğrafyasının çeşitli bölgelerinde de okutmuş ve icâzet vermiştir. Onun hadis okuttuğu bölgeler arasında Mekke, Medine ve Mısır da bulunmaktadır. Mısır'da *Râmûzü'l-ehâdis*'i yedi kere hatmettirdiği ve son hatminde iki yüzü aşkın öğrencinin hazır bulunduğu, ayrıca kendisinin seyahatleri esnasında bazı kimselere bu eserini ve onun şerhi olan *Levâmi'u'l-'ukûl*'ü hediye ettiği de bilinmektedir. İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden pek çok âlim *Râmûzü'l-ehâdis*'e takriz yazmıştır.⁵⁹⁶ Bu bilgiler Sultan Abdülhamid döneminde İslâm coğrafyasında hadis ilminin hareketliliğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Müellif, 7107 hadisten oluşturduğu *Râmûzü'l-ehâdis*'i içerisinde Kütüb-i sitte'nin de bulunduğu 125 farklı kaynaktan on yıl gibi bir sürede bir araya getirmiş ve alfabetik bir tasnife tâbi tutmuştur. Eser iki bölümden oluşmakta, birinci bölüm kavli hadisleri, çok daha kısa olan ikinci bölüm ise Hz. Peygamberin şemâili ve hilyesi ile ilgili rivayetleri içermektedir. Hadisleri naklederken genellikle birden fazla kaynak göstermeye gayret eden Gümüşhânevî, yer yer dua, tabakat, tasavvuf, tarih kitapları gibi hadis ilminin ana kaynakları dışında kalan eserleri de referans göstermiştir. Bazı araştırmacılar onun bu tutumunun mutasavvıf kişiliğinin eserine yansımaları olarak da değerlendirmişlerdir.⁵⁹⁷

Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'nin *Râmûzü'l-ehâdis* üzerine yazmış olduğu *Levâmi'u'l-'ukûl fî şerhi Râmûzü'l-ehâdis* adlı bir çalışması da bulunmaktadır.⁵⁹⁸ Kütüphane kayıtlarında eserin baskı tarihi 1292/1875 olarak görünmekle beraber,⁵⁹⁹ Macit Demirer eser üzerinde yaptığı inceleme sonucunda eserin bazı ciltlerinin önce

⁵⁹⁶ Aydoğdu, Rukiye, 19. Yy. Osmanlı Toplumunda Tasavvuf-Hadis İlişkisi-Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî Özelinde-, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008, s. 40-41, 86-87.

⁵⁹⁷ Bilgen, Osman, "Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'nin (1813/1893) *Râmûzü'l-Ehâdis* İsimli Eserinin Kaynakları (101-200. Hadisler)", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, c. XVII, sy. 2, s. 507-510. Eser hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Aydoğdu, Rukiye, a.g.e, s. 77-87.

⁵⁹⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 102, Zirikli, el-A'lâm, I, 258.

⁵⁹⁹ Eser Süleymaniye Kütüphanesi İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu nr. 438'de İstanbul, 1292/1875 kaydıyla Arapça olarak bulunmaktadır.

basıldığını, eserin Mektebetü's-Sanayi'de basılan son cildinin ise 1294/1877 tarihini taşıdığını kaydetmektedir.⁶⁰⁰

*Garâ'ibü'l-ehâdîs*⁶⁰¹ adlı eser de yine Gümüşhânevî'nin kaleme almış olduğu bir çalışmadır. Kütüphane kayıtlarında eserin ilk baskı tarihi hakkında bir bilgi bulunmamakla beraber, eserin şerhi olan *Letâifü'l-hikem*'in 1285/1868'de basılmasından⁶⁰² hareketle, *Garâ'ibü'l-ehâdîs*'in bu tarihten önce basıldığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte, *Garâ'ibü'l-ehâdîs*'in II. Abdülhamid döneminde tekrar basıldığı bilinmekte,⁶⁰³ bu bilgi eserin II. Abdülhamid dönemi çalışmaları arasında zikredilmesini mümkün kılmaktadır. Eserin şerhi olan *Letâifü'l-hikem*'in ise bu dönemde tekrar basıldığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Garâ'ibü'l-ehâdîs daha çok *Kütüb-i sitte*'den alınmış kısa hadislerden oluşmaktadır. 1229 hadis içermektedir. Eserde bazı hadis usûlü konularına da yer verilmiştir.⁶⁰⁴ Gümüşhânevî çalışmalarını Arapça olarak kaleme almıştır. Gümüşhânevî'nin eserleri, dönemin hadis anlayışını yansıtmayı, bu eserlerin hangi kaynaklardan yola çıkılarak oluşturulduğu gibi soruları cevaplandırması açısından da önem arz etmektedir.⁶⁰⁵

Dönemin hadis çalışmaları arasında aslen Irak Süleymaniye bölgesinden olan Osmanlı ediplerinden Abdurrahman Efendi'nin (v. 1312/1894), derlediği bazı hadisleri Farsça şerh ettiği manzum bir eseri olduğu bilinmekte, ancak eserin adı ve baskı tarihi kaynaklarda zikredilmemektedir. Müellifin Nakşibendî olduğu ve Harput'da vefat ettiği bilinmektedir.⁶⁰⁶ Bu dönemde yazılan bir diğer şerh çalışması da, devrinin meşhur şairlerinden Manastîrî Faik Salih Bey'in (v. 1317/1899) *Elfiye-i-seniyye fi'l âdâbi'l-*

⁶⁰⁰Demirer, Macit, "Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevî'nin Levâmiu'l-ukûl Adlı Eseri", **I. Uluslararası Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevî Sempozyumu Bildiriler Kitabı (03-05 Ekim 2013 Gümüşhane)**, 2014, s. 524.

⁶⁰¹Eser Süleymaniye Kütüphanesi H.Hayri-Abd Efendi Koleksiyonunda nr. 98'de Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddin, *Garâ'ibü'l-ehâdîs*, y.y., t.y. kaydıyla bulunmaktadır.

⁶⁰²Eser Süleymaniye Kütüphanesi İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu nr. 411'de İstanbul, 1285/1868 kaydıyla bulunmaktadır.

⁶⁰³Yüksel, Emrullah, "Birgivi", **DİA**, VI, 194.

⁶⁰⁴Yıldırım, Selahattin, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, 2004, sy. 13, s. 303, Aydoğdu, Rukiye, **a.g.e**, s. 92.

⁶⁰⁵Bilgen, Osman, "a.g.m", s. 271-283.

⁶⁰⁶Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, II, 287.

*Muhammediyye*⁶⁰⁷ adlı bin bir hadis-i şerif şerhi çalışmasıdır. Güzel ahlak, İslâm kardeşliği, ilmin önemi, adâlet, edep, ulu'l emre itaat gibi konulardan seçilmiş hadislerin tercümelerinden oluşan eser, 1300/1883 yılında yazılmıştır.⁶⁰⁸

Beyrut Müftüsü Abdülbasit b. Ali el-Fâhûrî'nin de (v. 1324/1906) *Nebzetün yesîratün min akvâlihi sallallahü aleyhi ve sellem* adlı bir çalışması bulunmaktadır.⁶⁰⁹ Sultanın danışmanlarından olan Halepli âlim Ebü'l-Hüdâ es- Sayyâdî'nin (v.1909) kalplerin huzuru ile ilgili hadislerden oluşan *Şifâu'l-kulûb bi kelâmi'n-nebiyyi'l-mahbûb* adlı bir eseri vardır.⁶¹⁰ Çorûmî Ahmed Feyzi Efendi'nin de (v. 1327/1909) hadis alanında yazdığı *Feyzü'l-'alî fî şerhi Hizbi'n- Nevevî* adlı bir çalışması bulunmaktadır.⁶¹¹ Bu eser, İmam Nevevî'nin talebeleri tarafından kaleme alınan, hadislerde geçen bazı dualarla ilgili *Hizbü'l-İmâmi'n-Nevevî*⁶¹² adlı çalışmanın şerhi niteliğindedir.

Vefat tarihi bilinmemekle beraber Ali Ruscukî'nin de bu dönemde *Sırr-ı Mâyeyi Necât fî şerhi ba'zı'l-ehâdis* adlı bir kitabı olduğu bilinmektedir.⁶¹³ Mısır fakihlerinden Muhammed b. Abdullah b. Abdülatif Cürdânî'nin de (d.?-1913) *Neylû'l-merâm min ehâdisi hayri'l-enâm* adlı bir derleme çalışması ve *el-Behcetü's-seniyye fî sahîhi hadîsi hayri'l-beriyye* adlı bir çalışması vardır. Ayrıca müellifin *Neylû'l-merâm* adlı eserini şerh ettiği, *Misbâhü'z-zalâm ve behcetü'l-enâm fî şerhi neyli'l-merâm min ehâdisi hayrû'l-enâm* adlı bir şerh çalışması da mevcuttur.⁶¹⁴ İlk baskısına ulaşamadığımız bu

⁶⁰⁷İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler koleksiyonu nr. 5054'de eserin 1317/1900 tarihli kadife ciltli bir yazma nüshası bulunmaktadır.

⁶⁰⁸Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, II, 122.

⁶⁰⁹Ziriklî, **el-A'lâm**, III, 271.

⁶¹⁰Eser Süleymaniye Kütüphanesi Hasib Efendi Koleksiyonunda nr. 61'de, Mısır Ceride-i Felah Matbaası 1313 baskısıyla 55 sayfa olarak bulunmaktadır.

⁶¹¹Bursalı Mehmed Tâhir, **a.g.e**, I, 251, Altuntaş, Celil, **Osmanlı İlim Geleneğinde Hadis (Sahn-ı Seman'dan Dâru'l-Fünûn'a Osmanlı'da Hadis Öğretimi)**, s. 351. Ahmed Feyzi Efendi'nin çeşitli eserleri kütüphane kayıtlarında bulunmakla beraber biz bu çalışmasına herhangi bir kütüphanede ulaşamadık.

⁶¹²**Hizbü'l-İmâmi'n- Nevevî** adlı çalışmanın Sultan Abdülhamid döneminde çeşitli baskıları yapılmıştır. 1298/1880 İstanbul, 1299/1881 Bombay, 1303/1885 Bulak baskıları buna örnek olarak gösterilebilir. Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Kandemir, Yaşar, "Nevevî", **DİA**, XXXIII, 49.

⁶¹³Altuntaş, Celil, **Osmanlı İlim Geleneğinde Hadis (Sahn-ı Seman'dan Dâru'l-Fünûn'a Osmanlı'da Hadis Öğretimi)** s. 351.

⁶¹⁴Ziriklî, **el-A'lâm**, VI, 244.

eserin ikinci baskısı 1317/1899 tarihinde Sultan Abdülhamid döneminde müellif hayattayken gerçekleştirilmiştir.⁶¹⁵

Bu dönemde yazılan bir başka derleme çalışması da Şam âlimlerinden Cemâleddin el-Kâsımî'nin⁶¹⁶ *Mecmû'atü hutab* adlı eseridir. Kâsımî bu çalışmasında Hz. Peygamberin, sahâbîlerin ve bazı âlimlerin hutbelerinden örnekler seçerek oluşturmuştur. Eser 1325/1907'de Şam'da basılmıştır.⁶¹⁷ Trablusgarp âlimlerinden Abdurrahman b. Muhammed el-Busîrî'nin (v. 1842-1935) *ed-Dürerü'l-mecniyye* adlı Suyûtî'nin *el-Câmi'u's-sağîr*'i üzerine yazılmış dört ciltlik bir şerh çalışması olduğu bilinmektedir.⁶¹⁸

Kemahlı İbrâhim Hakkı'nın (1859-1924) 1329/1911'de basılan *Şemsü'l-irşâd li Sultan Reşad*⁶¹⁹ adlı çalışması baskı tarihi dolayısıyla II. Abdülhamid çalışmaları arasında sayılması mümkün olmamakla beraber, müellifi Sultan Abdülhamid dönemini idrak ettiği ve o dönemde II. Abdülhamid'in saray vâizliği görevinde bulunduğu⁶²⁰ için zikredilmeye değerdir.⁶²¹ Eser ayet ve hadisler kapsamında Sultan Reşad'a bazı uyarılar içermektedir.⁶²²

Osmanlı Müellifleri'nin yazarı Bursalı Mehmed Tâhir'in de (1861-1925) "*Nazar-ı İslâm'da Fakr*" adlı fakirlikle ilgili hadisler arasında, ihtilaflı gibi görünen noktaları açıklamak amacıyla kaleme aldığı bir risâlesi bulunmaktadır. Risâlenin ilk sayfasında baskı tarihi 1330/1912 olarak belirtilmekte, ancak iç sayfada 1313/1895 kaydı bulunmaktadır.⁶²³ Ömer Faruk Akün'ün bu kitapçığın yazılışından 17 yıl sonra

⁶¹⁵Muhammed b. Abdullah b. Abdüllatif Cürdânî, *Misbâhü'z-zalâm ve behcetü'l-enâm fî şerhi neyli'l-merâm min ehâdîsi hayrî'l-enâm*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1317/1889.

⁶¹⁶Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, III, 158, Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 135.

⁶¹⁷Turgut, Ali, "Cemâleddin el-Kâsımî", *DİA*, VII, 312. Eser Ziriklî'nin kitabında "*Dîvânu'l-hutab*" olarak geçmektedir. Bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 135.

⁶¹⁸Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 334.

⁶¹⁹Eser Kemahlı İbrâhim Hakkı, *Şemsü'l-irşâd li Sultan Reşad*, y.y., Matbaa-i Osmaniye, 1329 kaydıyla Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonunda nr. 626'da bulunmaktadır. Osmanlıca Türkçesiyle kaleme alınmıştır.

⁶²⁰Kaya, Erol, *Erzincanlı Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, Erzincan Üniversitesi Yayınları, 2017, s. 11, <http://www.erzincan.edu.tr/wp-content/uploads/2017/12/ErzincanUlemasi.pdf> Erişim: 04.03.2019.

⁶²¹Eser Faruk Tuncer tarafından günümüz Türkçesine çevrilmiştir. Bkz. Tuncer, Faruk, *Kemahlı İbrahim Hakkı Efendi - Hayatı ve Eserleri*, Basın Yayın Matbaacılık, İstanbul, 1999, s. 57-107 Eserin aslı ise Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınmıştır.

⁶²²Tuncer, Faruk, *a.g.e*, s. 57-107.

⁶²³Bursalı Mehmed Tâhir, *Nazar-ı İslâm'da Fakr*, İstanbul, 1330, Müşterekü'l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, s. 3.

yayınlanmış olduğuna dair beyanı,⁶²⁴ buradaki karışıklığı gidermekte, eserin Sultan Abdülhamid Han dönemi'nde yazıldığı ancak daha sonra basıldığı anlaşılmaktadır. Kitapçıkta fakirlikle ilgili bazı hadisler sıralanmış, daha sonra âlimlerin ve mutasavvıfların konuyla ilgili görüşleri çerçevesinde bu hadisler şerh edilmiştir.⁶²⁵ Eser bu açıdan ele alındığında daha çok şerh niteliği taşımaktadır.

Şam âlimlerinden Abdülkâdir Bedrân'ın (1848-1927) *Şerhü Süneni Nesâî* adlı bir çalışması bulunmakla birlikte eserin tamamlanmadığı bilinmektedir.⁶²⁶ Ayrıca müellifin *Nevâdirü'l efhâm min selsebîl-i 'Umdetü'l ahkâm* adlı bir şerh çalışması da vardır ve iki cilttir.⁶²⁷ Eser Filistinli hadis âlimi Abdülganî el-Cemmâî'nin (v. 600/1203) *Sahîhayn*'da ittifakla nakledilen ahkâm hadislerini derlediği *'Umdetü'l ahkâm* adlı çalışmasının şerhi niteliğindedir.⁶²⁸ Mısır'lı Mâlikî fakîhi Abdülmecid eş-Şurnûbî'nin (d.?-1929) *Şerhu Muhtasari İbnü Ebî Cemre* adlı bir şerh çalışması bulunmaktadır.⁶²⁹ Mâlikî fukahâsından Ezherli âlim Mahmud b. Muhammed es-Subkî'nin (1857-1933) ise sadece bazı cüzleri basılmış olan *Şerhu Sünen-i Ebî Dâvud* adlı bir çalışması bulunmaktadır.⁶³⁰

Ünlü bir mutasavvıf olan Muhammed Esad Erbilî'nin de (1847 – 1931) 1001 hadisi tercüme ve şerh ederek kaleme aldığı *Kenzü'l-irfân* adlı bir çalışması bulunmaktadır. İlk olarak İstanbul'da 1317/1900'de yayınlanan eser günümüze kadar çeşitli tarihlerde tekrar basılmıştır ve bu baskılar kütüphanelerimizde mevcuttur. Ayrıca eserin ilk baskısı Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁶³¹ Eserin 1989 yılında yapılan baskısında hadislerin kaynakları da verilmektedir.⁶³²

⁶²⁴ Akün, Ömer Faruk, “Bursalı Mehmed Tâhir” *DİA*, VI, 457.

⁶²⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Nazar-ı İslâm'da Fakr*, s. 4-14. Eser Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmıştır ve 14 sayfadan oluşmaktadır. İsa Çelik tarafından günümüz Türkçesine'de çevrilmiştir. Bkz. Çelik, İsa, “Bursalı Mehmed Tahir'in Yorumuyla 'Nazar-ı İslâm'da Fakr'”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2003, c. X, sy. 22, s. 192-206.

⁶²⁶ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, V, 283.

⁶²⁷ Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 37 Eserin baskı tarihi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

⁶²⁸ Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Efendioğlu, Mehmet, “Umdetü'l ahkâm” *DİA*, XLII, 147-148.

⁶²⁹ Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 149.

⁶³⁰ Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 186.

⁶³¹ el-Erbili, Muhammed Esad, *Kenzü'l-irfan fi ehâdisi nebiyyi'r-Rahman*, İstanbul, 1317/1899, Mahmud Bey Matbaası. Eser, Süleymaniye Kütüphanesi'nde, Hasib Efendi nr. 77, H. Hayri-Abd Efendi nr. 134 Tırnovalı nr. 485 gibi farklı koleksiyonlarda mevcuttur.

⁶³² el-Erbili, Muhammed Esad, *1001 hadis : İbadet ve ahlakla ilgili*. Erkam yay. İstanbul, 1989.

Burdurlu âlim Nu'man b. Muhammed el-Gölhisari'nin (v.?), *Latîfe-i hamîdiyye fî şerhi ehâdis-i kudsiyye* adlı kudsî hadisler üzerine bir şerh çalışması olduğu bilinmekte ancak müellif hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Eserin İstanbul 1324-1326/1904-1906 tarihli yazma nüshasının müellif hattı olduğu tahmin edilmektedir.⁶³³ Vefat tarihi bilinmemekle beraber, Osman Hayri Tarsûsî (v.?) adlı bir müellifin *Faziletü'l-cihad*⁶³⁴ adlı bir eser kaleme aldığı bilinmektedir. Müellif bu eserde cihad konusundaki ayet ve hadisleri derlemiş daha sonra hadisleri tercüme ederek bazı izahlarda bulunmuş, konuyla ilgili bazı menkıbeleri de eserine almıştır. Hayatı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadığımız müellifin muallim olduğu, eserini II. Abdülhamid'e ithaf ettiği ve eserin 1297/1879'da istinsah edildiği bilinmektedir.⁶³⁵

E. Hâşiye Çalışmaları

Sultan II. Abdülhamid döneminde pek çok hâşiye çalışması kaleme alınmıştır. Bunların önemli bir kısmını çalışmanın önceki bölümlerinde ele alınan *Sahihayn* üzerine yazılan hâşiye çalışmaları ile hadis usûlü ile ilgili kaleme alınan hâşiye çalışmaları oluşturmaktadır. Bununla birlikte bu alanların dışında da hâşiye çalışmaları yapılmıştır. Ummanlı âlim, Abdullah b. Hamîd es-Sâlimî'nin (v. 1332/1914) "*Hâşiyetü'l-Câmîi's-sahîh li'r-Rebi' b. Habîb*" adıyla, Rebi' b. Habib'in (v. 180/796) *el-Câmiu's-sahîh* isimli müsnedi üzerine kaleme aldığı çalışması bu dönem hâşiye çalışmalarına örnek olarak zikredilebilir. Sâlimî'nin bu eseri 1326/1909'da Kahire'de basılmıştır.⁶³⁶ Bununla birlikte Gümüşhânevi'nin öğrencilerinden Trabzonlu Yusuf Şevki Efendi'nin (v. 1321/1904) *Râmûzü'l-ehâdis*'e bir hâşiye yazdığı bilinmekte,⁶³⁷

⁶³³ Çakan, İsmail Lütfi. "1876-1976 Arası Türkiye'de Hadis Çalışmaları Bibliyografyası (Kitaplar)", **İslâm Medeniyeti Mecmuası**, 1980, c. 4 sy. 3, s. 37. Kütüphane kayıtlarına bakıldığında müellifin hadis alanında Sâğânî'nin Mevzûâtını da istinsah etmiş olduğu, ancak bu istinsah çalışmasının Sultan Abdülhamid döneminden önceye (1870) tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Bkz. Elmalı Halk Kütüphanesi, nr. 2979. Eser Arapça olarak kaleme alınmıştır.

⁶³⁴ Selahattin Yıldırım eserin adının *Tuhfetü'l-mürşid* olduğunu belirtmiş ve İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde eserin nr. 4357'de bulunduğunu zikretmiştir. Bkz. Yıldırım, Selahattin, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", s. 313-314. Kütüphane kayıtlarında yaptığımız araştırmada İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Nadir eserler koleksiyonunda eserin **Faziletü'l-cihad** olarak zikredildiği ve 1297/1879 kaydıyla yazma olarak nr.4357'de kayıtlı olduğu görülmektedir.

⁶³⁵ Yıldırım, Selahattin, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri", s. 313-314.

⁶³⁶ Zirikli, **el-A'lâm**, IV, 84, Öz, Mustafa, "Sâlimî", **DİA**, XXXVI, 50.

⁶³⁷ Gür, Süleyman, "Osmanlı Döneminde Yetişen Trabzonlu Müellifler ve Eserleri: Bir Literatür Tespiti Denemesi" **Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 5, sy.1, Bahar 2018, s. 220.

kaynaklarda eserin ismine yahut matbu olup olmadığına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.

F. Kırk Hadis Çalışmaları

Osmanlı hadis geleneğinde kırk hadis çalışmalarının her zaman önemli bir yere sahip olduğu ve bu çalışmaların her devirde çok rağbet gördüğü bilinmektedir. Özellikle tasavvuf ehli kimseler bu alanda çok fazla eser kaleme almışlardır. Bununla beraber farklı meslek dallarından gelen kalem erbâbı da kırk hadis çalışmalarını peygamber sevgilerinin bir tezahürü olarak meydana getirmişlerdir. Hz. Peygamberin konuyla ilgili

" مَنْ حَفِظَ عَلَى أُمَّتِي حَدِيثًا مِنْ أَمْرِ دِينِهَا بَعَثَهُ اللَّهُ فِيهَا، وَكُنْتُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ شَافِعًا وَشَهِيدًا "

“Ümmetimden her kim din emirlerine dair kırk hadis ezberlerse, Allahu Teâla onu fakihlerle beraber haşreder, bende onun şahidi ve şefaâtçisi olurum”⁶³⁸ hadisi ve peygamberin şefaatine nail olma umudu bu alandaki çalışmaların sayısının artmasına yol açmıştır. Hatta bazı müellifler eserlerinde Hz. Peygamberin şefaatine nail olmak için kırk hadis telif ettiklerini ifade etmişlerdir. Bununla birlikte, kırk hadis yazma geleneğini sürdürmek, okuyanların duasına nail olmak, hastalıklardan şifa bulmak, padişahların yahut dostların ricalarını yerine getirmek gibi gayeler Osmanlı müelliflerini kırk hadis yazmaya teşvik eden sebepler arasında zikredilebilir.⁶³⁹ Nevevî’nin *Erba‘üne’n-Neveviyye* adlı kırk hadis çalışması da Osmanlı kırk hadis çalışmalarına ilham vermiş ve kaynaklık etmiştir.⁶⁴⁰ Ayrıca İmam Nevevî’nin bu çalışmasının Sultan Abdülhamid döneminde İslâm coğrafyasının çeşitli yerlerinde pek çok defa basıldığı da bilinmektedir. 1294/1878 Bulak, 1300/1882 Kahire,⁶⁴¹ 1313/1896 Delhi baskıları⁶⁴² bu baskılara örnek olarak zikredilebilir. Bazı araştırmacılar tarafından Osmanlı dönemi

⁶³⁸Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali Beyhaki, *Şu‘abü’l-îmân*, thk. Abdülali Abdulhamid Hamid, Mektebetü’r-rüşd, Bombay, 2003, III, 240.

⁶³⁹Yıldırım, Selahattin, “Osmanlı Muhaddisleri’nin Eserleri ve Bunlar Arasında Kırk Hadis Çalışmalarının Yeri”, *Uluslararası Katılımlı Sempozyum: Anadolu’da Hadis Geleneği ve Daru’l-Hadisler*, Çankırı 30 Nisan-1 Mayıs 2011, s. 147- 152.

⁶⁴⁰Karahan, Abdülkadir, “Tercüme Edebiyatından Nümuneler Üzerinde Çalışmalar 2: Türk Edebiyatında Arapçadan Nakledilmiş Kırk Hadis Tercüme ve Şerhleri” *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1953, c. 5, s. 83; Altuntaş, Celil, *Osmanlı İlim Geleneğinde Hadis (Sahn-ı Seman’dan Dâru’l-Fünûn’a Osmanlı’da Hadis Öğretimi)*, s. 377.

⁶⁴¹Kandemir, Yaşar, “Kırk Hadis”, *DİA*, XXV, 468.

⁶⁴²Kandemir, Yaşar, “Nevevî”, *DİA*, XXXIII, 47.

kırk hadis çalışmalarının divan edebiyatıyla da ilişkili olduğu, kırk hadis çalışmaları ele alınırken bu hususunda dikkate alınması gerektiği ifade edilmektedir.⁶⁴³ Bununla birlikte bu dönemde Osmanlı coğrafyasında yapılan kırk hadis çalışmalarını derleme, şerh ve tercüme çalışmaları olarak gruplandırmak mümkündür.

1. Kırk Hadis Derleme Çalışmaları

Sultan Abdülhamid döneminde pek çok kırk hadis derleme çalışması kaleme alınmıştır. Nakşibendî şeyhlerinden İstanbullu Mustafa Vahyî Efendi'nin (v. 1295/1878) *Hezzü'z-zâkirîn*⁶⁴⁴ adlı kırk hadis çalışması baskı tarihi hasebiyle daha önceki bir döneme denk gelse de, müellifinin Sultan Abdülhamid dönemini idrak etmiş olması hasebiyle zikredilmeye değerdir. Mustafa Vahyî Efendi'nin bu çalışması zikrin faziletine dair hadislerden oluşmaktadır. Bu zatın Medine'de vefat ettiği ve Şeyh Şâmil'in yanına defn edildiği bilinmektedir.⁶⁴⁵

Kütüphane kayıtlarından anladığımız kadarıyla Kazasker Şerîf Mehmed Molla Efendi'nin (v. 1308/1890) *Erba'üne Hadîsen*⁶⁴⁶ adlı bir eseri ve *el-Hadisul-erbâ'ini'l-kudsî* adlı bir çalışması vardır. Eserin niteliği hakkında herhangi bir kaynaktan daha geniş bilgi zikredilmemektedir. Beyrut Müftüsü Abdülbasit b. Ali el-Fâhûrî 'nin de (v. 1324/1906) *el-Erba'iniyyât* adlı tamamlanmamış bir kırk hadis çalışması bulunmaktadır.⁶⁴⁷ Ebü'l-Hüdâ es-Sayyâdî'nin (v. 1326/1909) Hz. Peygamber'in kırk hadisini derlediği "*en-Nefahâtul Muhammediye fî erba'ine'l ehâdisi'l-Ahmediyye*" adlı bir eseri vardır.⁶⁴⁸ Muhammed el-Azîmî'nin (v. 1334/1915) *el-Erba'un hadis*⁶⁴⁹ adlı bir eseri, Edib b. Muhammed Cerrah'ın (v. 1336/1918) *el-Ehâdisü'l erba'ini'l kudsiyye*

⁶⁴³Yıldız, Fahreddin, "İslâmî İlimler, Divan Edebiyatı ve Tasavvuf Geleneğindeki Yeriyle Tarihten Günümüze Popüler Hadis Kitapları: Kırk Hadisler", **TALİD**, Mayıs, 2013, s. 416-417.

⁶⁴⁴Eserin 1279/1862 İstanbul baskısı Süleymaniye Kütüphanesinde Mihrişah Sultan koleksiyonunda nr. 61'de bulunmaktadır. Osmanlıca'dır ve 45 sayfadır.

⁶⁴⁵Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, I, 219; Yılmaz, H. Kamil, **Tasavvûfî Hadis Şerhleri**, s. 97.

⁶⁴⁶Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 3910/2, DVD nr. 213.

⁶⁴⁷Zirikî, **el-A'lâm**, III, 271.

⁶⁴⁸Eserin 1313/1895 Mısır, Matbaatü'l-Âliye baskısı Süleymaniye Kütüphanesi Hasib Efendi Koleksiyonunda nr. 86'da bulunmaktadır. Arapça'dır. 48 sayfadan oluşmaktadır.

⁶⁴⁹Yeşil, Mahmut, **Hadis Bibliyografyası ve Gelişimi:1101-1411/1689-1990**, s. 45.

min suhufi İbrâhimiyye ve'l Müseviyye adlı bir çalışması bulunmaktadır. Şam'da doğup Şam'da vefat ettiği bilinen müellif, Hanefî ve Nakşibendî'dir.⁶⁵⁰

Sultan Abdülhamid döneminin hadis-siyaset ilişkisini yansıtmaları bakımından önemli olan bir diğer eser türü de hilâfet risâleleridir. Bunların tamamı kırk hadis türünde yazılmış olmayıp sadece bir kısmı kırk hadis türünde yazılmış eserlerdir. Bunlar arasında Gümüşhânevî'nin halifelerinden Ömer Ziyâeddin Dağıstânî'nin (v. 1339/1920) *Hadîs-i erbain fî hukûkî's-selâtin* adlı eseri Sultan Abdülhamid'e arzedilmiş olması ve onun kütüphanesi'ndeki kitaplar arasında bulunması hasebiyle önemlidir. Abdülkadir Karahan eserin yazma nüshasının 1893 tarihini taşıdığını, 1908'de ise basıldığını ifade etmektedir.⁶⁵¹

Dağıstânî eserinin giriş kısmında Kânûn-ı Esâsiye⁶⁵² değinmekte, sultana dua ve itaat etmek gerektiğini, eserini dönemin müslümanlarının şer'an sultana itaatle mükellef olduklarını hadislerle açıklamak ve Hz. Peygamberin şefaatine nail olmak gayesiyle yazdığını belirtmektedir.⁶⁵³ Kendisi eserinde *Kütüb-i sitte*'den, Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (v. 405/1014) *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn* adlı eserinden,⁶⁵⁴ Suyûtî'nin *Cem'ul-cevâmi* adlı eserinden ve çeşitli hadis kitaplarından nakillerde bulunmaktadır.⁶⁵⁵ Dağıstânî'nin Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra 1909'da Medine'ye sürgüne gönderilmesinde, bu eserin de etkisinin olduğu öne sürülmektedir.⁶⁵⁶

⁶⁵⁰Zirikli, *el-A'lâm*, I, 286.

⁶⁵¹Karahan, Abdülkadir, **İslam Türk Edebiyatında Kırk hadis : Toplama, Tercüme ve Şerhleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1954, s. 266-268. Eserle ilgili daha detaylı bilgi için ayrıca bkz. Demirel, Harun Reşid, Dağıstânî ve "Hadis-i erbaîn fî hukûkî selâtîn" İsimli Risâlesi. **Dini Araştırmalar**, c. 7, sy. 21, 265-276.

⁶⁵²Kânûn-ı Esâsi, 1876 yılında Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışından kısa bir süre sonra kabul edilen anayasaya verilen isimdir. Konuyla ilgili bkz. Aydın, Mehmed Akif, "Kânûn-ı Esâsi", **DİA**, XXIV, 328-330.

⁶⁵³Dağıstânî, Ömer Ziyâeddin, "Hadîs-i Erbaîn fî hukûkî's-Selâtîn", İstanbul, 1326/1908, yayına hazırlayan: Dücane Cündioğlu, (nşr. İsmail Kara), **İslam Siyâsi Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilafet Risâleleri**, III, 47-49.

⁶⁵⁴**el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn**, muhaddis Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin Buhârî ve Müslim'in yahut ikisinden birinin şartlarına uyduğu halde **Sahîhayn**'da yer vermedikleri rivayetleri derlediği eseridir.

⁶⁵⁵Dağıstânî, Ömer Ziyâeddin, **Hadîs-i Erbaîn fî hukûkî's-Selâtîn**, İstanbul, 1326/1908, yayına hazırlayan: Dücane Cündioğlu, (nşr. İsmail Kara), **İslam Siyâsi Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilafet Risâleleri**, II, 51-56.

⁶⁵⁶Demirel, Harun Reşid, Dağıstânî ve "Hadis-i Erbaîn fî Hukûkî Selâtîn" İsimli Risâlesi. **Dini Araştırmalar**, c. 7, sy. 21, s. 269.

Dağıstânî'nin bu eseri bir tercüme çalışması olarak nitelendirilmekle beraber, bir kırk hadis şerhi niteliği de taşıdığı dile getirilmektedir.⁶⁵⁷

Bu dönemde kaleme alınan ve hilâfet risâleleri kapsamında da değerlendirilmesi mümkün olan bir diğer kırk hadis çalışması da eski Yemen müftüsü Ahmed el-Hafzî b. Abdulhâlık'ın (v.?) “*Hilâfet ve Cihâda Dair Kırk Hadis*” adlı risâlesidir.⁶⁵⁸ Eserin Araplar arasında çıkan isyanları bastırmak amacıyla Sultan Abdülhamid tarafından yazdırıldığına dair görüşler de bulunmaktadır.⁶⁵⁹ Müellif, sultana itaatin sağlanması için yeterince irşad faaliyetinde bulunulmadığını ve âlimlerin bu hususta çekingen davrandıklarını farkettiği için bu risâlesini kaleme aldığını, eserini sahih hadislerden meydana getirdiğini belirtmektedir. Risâlenin kaynaklarını daha çok *Kütüb-i sitte*'den alınan hadisler oluşturmakta, bununla birlikte *el-Muvatta'*, *Keşfü'l-hafâ*, *Hilyetü'l-evliyâ* gibi eserlerden alınmış hadisler de bulunmaktadır.⁶⁶⁰

Kırk hadis derlemeleri arasında Kemahlı İbrâhim Hakkı'nın (1859-1924) “*Tâcu'l-mücâhidîn mine'l ehâdisi'l-erbaîn*”⁶⁶¹ adlı bir derleme çalışması bulunmaktadır. Ancak biz eserin matbu yahut yazma bir nüshasına ve baskı tarihine ulaşamadık. Gümüşhânevî'nin *Hadîs-i Erbaîn* adlı çalışması da⁶⁶² dönemin kırk hadis derlemelerine örnek olarak gösterilebilir. Gümüşhânevî'nin bu risâlesini Hz. Peygamberin müjdesine nail olmak gayesiyle yazdığı ve risâlenin 42 hadisten oluştuğu bilinmektedir.⁶⁶³ Beyrutlu hadis âlimi Ahmed b. Hüseyin b. Bedran el-Beyrûtî'nin de (v. 1300/1883'den sonra) *el-İşrâk fî mekârimi'l ahlâk* adlı bir kırk hadis derleme çalışması bulunmaktadır. Müellifin vefat tarihi tam olarak bilinmemekle beraber bu eseri 1883'de

⁶⁵⁷ Karahan, Abdülkadir, **a.g.e.**, s. 268.

⁶⁵⁸ Ahmed el-Hafzî b. Abdulhâlık, “*Hilâfet ve Cihâda Dair Kırk Hadis*”, (trc. İhsan Süreyya Sırma), Kara, İsmail, **İslam Siyâsi Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilafet Risâleleri** içinde, I, 285-294.

⁶⁵⁹ Sırma, İhsan Süreyya, “II. Abdülhamid'in Hilâfeti Hakkında Yazılmış Bir Risâle ve Bununla İlgili Kırk Hadis”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 1980 / 1981, sy. 33, s. 378.

⁶⁶⁰ Ahmed el-Hafzî b. Abdulhâlık, *Hilâfet ve Cihâda Dair Kırk Hadis*, (trc. İhsan Süreyya Sırma), Kara, İsmail, **İslam Siyâsi Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilafet Risâleleri** içinde, I, 285-290.

⁶⁶¹ Faruk Tuncer, **Kemahlı İbrahim Hakkı Efendi - Hayatı Ve Eserleri**, s. 44.

⁶⁶² Gümüşhânevî Ahmed Ziyâeddin, **Erbaüne Hadîsen**, y.y., t.y., eser Süleymaniye Kütüphanesi Düğümlü Baba Koleksiyonunda nr. 268'de bulunmaktadır. Arapça'dır. Ayrıca bkz. Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, (nşr. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen), I, 102.

⁶⁶³ Aydoğdu, Rukiye, **19. Yy. Osmanlı Toplumunda Tasavvuf-Hadis İlişkisi-Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî Özelinde-**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008, s.95-97.

kaleme aldığı bilinmektedir.⁶⁶⁴ 111 sayfadan oluşan ve Arapça olarak yazılan bu çalışma Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁶⁶⁵

Sultan Abdülhamid döneminde yaşayan hadis âlimlerinden Yusuf en-Nebhânî'nin de (1849-1932) *el-Erba'îne erba'in min ehâdîsi seyyidi'l-mürselîn* adını verdiği bir kırk hadis çalışması bulunmaktadır. Allah'a övgü, ibadetler, Kur'an-ı Kerîm, iman, İslâm, zikir, dua, Hz. Peygamber'in sevgisi, şefaati, mucizeleri, ahlâkı, Medine'nin fazileti vb. konulardaki hadisleri içermektedir.⁶⁶⁶

Nebhânî'nin hilâfet ile ilgili risâleler kapsamında da değerlendirilmesi mümkün olan *el-Ehâdîsü'l-erba'in fî vücûbi tâ'ati emîri'l-mü'minîn* adlı bir kırk hadis çalışması da bulunmaktadır.⁶⁶⁷ Nebhânî bu risâlesinin sonunda bu eserindeki kırk hadisi, el-Hatib et-Tebrîzî'nin *Miškâtü'l-Mesâbih*'i, Hâfız el-Münzirî'nin *et-Terğib ve't-terhib*'i ve Celâleddin es-Suyûtî'nin *el-Câmi'u's-sağîr* adlı çalışmasını esas alarak oluşturduğunu, bununla birlikte kendilerinden rivayet edilen hadisler için *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'e müracaat ettiğini beyan etmektedir.⁶⁶⁸

Eseri incelediğimizde Nebhânî'nin bu eserinde daha çok *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'den rivayetlere yer verdiğini, bu rivayetlerin sonunda da “Buhârî rivayet etmiştir, Müslim rivayet etmiştir” gibi beyanlarda bulunduğunu görmekteyiz.⁶⁶⁹ Ayrıca hadislerde geçen Arap olmayan kişiler için anlaşılması güç kelimeler hakkında “Bu ifade şu manaya gelmektedir, Araplar bu kelimeyi şu anlamda kullanırlar” gibi

⁶⁶⁴ Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, I, 201.

⁶⁶⁵ Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hayri Abd. Efendi Koleksiyonu, nr. 65, Beyrut, Matbaatü'l-Edebiyye, 1303/1885.

⁶⁶⁶ Kahire 1372/1952, 2. Baskı. Bkz. Özervarlı, Sait, “Nebhânî”, **DİA**, XXXI, 472.

⁶⁶⁷ Eser Süleymaniye Kütüphanesi İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonunda nr. 621'de Nebhânî, Yusuf b. İsmail, “**el-Ehâdîsü'l-erba'in fî vücûbi tâ'ati emîri'l-mü'minîn, Hulasatü'l-beyân fî ba'zı meâsiri Mevlana es-Sultan Abdülhamid es-sânî ve ecdâduhu Al-i Osmân**” Beyrut, Matbaatü'l-Edebiyye 1312/1894 kaydıyla bulunmaktadır. Eserin Beyrut 1312/1894 baskısında, müellif tarafından kendisinin Osmanlı Devleti'ne duyduğu muhabbetten ötürü Ümmet-i Muhammed'e nasihat olsun amacıyla meccanen dağıtılmak üzere on bin adet basıldığı bilgisi bulunmaktadır. Bu bilgi, dönemin hadis çalışmalarının yazılış gerekçeleri ve meccânen dağıtılma sebepleri konusunda bize göre önem arz etmektedir. Bkz. (Tercüme ve tahrir: Özşenel, Mehmet), Kara, İsmail, **İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, I, 323.

⁶⁶⁸ Nebhânî, Yusuf b. İsmail, “**el-Ehâdîsü'l-erba'in fî vücûbi tâ'ati emîri'l-mü'minîn**”, (Tercüme ve tahrir: Özşenel, Mehmet), Kara, İsmail, **İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, I, s. 341.

⁶⁶⁹ Nebhânî, Yusuf b. İsmail, “**el-Ehâdîsü'l-erba'in fî vücûbi tâ'ati emîri'l-mü'minîn**”, (Tercüme ve tahrir: Özşenel, Mehmet), Kara, İsmail, **a.g.e**, I, 323-341.

açıklamalarda bulunduğunu, bu açıklamalar hususunda *en- Nihâye fî garîbi 'l-hadîs* ve çeşitli *Sahîhayn* şerhlerinden yararlandığını dile getirmiştir.⁶⁷⁰ Nebhânî daha sonra bu çalışmasına ek olarak, bazı hadisleri yorumlayıp Osmanlı'yı ve Sultan Abdülhamid'i överek yaptıkları hizmetleri anlattığı *Hulâsatü'l-beyân fî ba'zi me'âsiri's-Sultân Abdilhamîd Hân* adlı eserini yazma gereği duymuştur.⁶⁷¹ Nebhânî'nin *el-Ehâdisü'l-erba'in fî vücûbi tâ'ati emîri 'l-mü'minîn* adlı eserinin devamı niteliğinde olduğu için burada zikrettiğimiz *Hulâsatü'l-beyân* adlı çalışması kırk hadis derlemesi niteliği taşımamaktadır. Bu eserin hilâfet ile ilgili risâleler içerisinde değerlendirilmesi mümkündür. Eser ayrı olarak da basılmıştır.⁶⁷²

Müellifin “Allahın senin vesîlenle bir kişiyi hidâyete eriştirmesi senin için kırmızı deve sürülerinden daha hayırlıdır” hadisini zikrederek,⁶⁷³ Osmanlı padişahlarının fetih hareketleriyle pek çok beldenin hidâyete ermesine vesîle olduklarını dile getirmesi,⁶⁷⁴ bu risâledeki hadis yorumlarına örnek olarak zikredilebilir. Nebhânî'nin kırk hadis alanında *el-Ehâdisü'l-erba'in fî fezâ'ili seyyidi 'l-mürselîn*,⁶⁷⁵ *el-Ehâdisü'l-erba'in min emsâli efsahi 'l-âlemîn*,⁶⁷⁶ *el-Ehâdisü'l-erba'in fî fazli 'l-cihâd ve 'l-mücâhidîn*⁶⁷⁷ isimli risâleleri de vardır.

2. Kırk Hadis Şerhleri

Sultan Abdülhamid döneminde pek çok kırk hadis şerhi kaleme alınmıştır. Iraklı muhaddislerden Ahmed b. Abdulcelîl b. Yasin et-Tabatâbâî'nin (v. 1295/1878) *Şerhu erba'ine hadîsen* adlı iki cüzden oluşan kırk hadis şerhi⁶⁷⁸ bunlardan biridir. Harîrîzâde M. Kemaleddin Efendi'nin (v. 1299/1881) *Esrârü'l-muîn fî Şerhi'l-erba'in*

⁶⁷⁰ Nebhânî, Yusuf b. İsmail, “a.g.e” (nşr. İsmail Kara), I, s. 326, 336-337.

⁶⁷¹ Nebhânî, Yusuf b. İsmail, “Hulâsatü'l-beyân fî ba'zi me'âsiri's-Sultân Abdülhamîd Hân”, (Tercüme ve tahrir: Özşenel, Mehmet), Kara, İsmail, a.g.e, I, 343-352.

⁶⁷² Eser Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonunda nr. 637'de Nebhânî, Yusuf b. İsmail, *Hulâsatü'l-beyân fî ba'zi me'âsiri's-Sultân Abdülhamîd Hân*, y.y. 1312/1894 kaydıyla bulunmaktadır.

⁶⁷³ Buhârî, Cihad, 143; Müslim, Fedâilü's-sahâbe, 4.

⁶⁷⁴ Nebhânî, Yusuf b. İsmail, “Hulâsatü'l-beyân”, I, 349-350.

⁶⁷⁵ Eser Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonunda nr. 630'da Nebhânî, Yusuf b. İsmail, *el-Ehâdisü'l-erba'in fî fezâ'ili seyyidi 'l-mürselîn*, Beyrut, 1315/1897 kaydıyla bulunmaktadır. Arapça'dır.

⁶⁷⁶ Nebhânî, Yusuf b. İsmail, *el-Ehâdisü'l-erba'in min emsâli efsahi 'l-âlemîn*, Kuveyt, 1408/1988.

⁶⁷⁷ Nebhânî, Yusuf b. İsmail, *el-Ehâdisü'l-erba'in fî fazli 'l-cihâd ve 'l-mücâhidîn* Beyrut, 1404/1984.

⁶⁷⁸ Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 143.

adlı baskı tarihine ulaşamadığımız bir kırk hadis şerhi bulunmaktadır.⁶⁷⁹ Kazasker Şerîf Mehmed Molla Efendi'nin de (v. 1308/1890) *Şerhu erba'îne hadîsen*⁶⁸⁰ adlı bir kırk hadis şerhi bulunmaktadır. Devrinin fıkıh ve kelam âlimlerinden olup pek çok ilim dalında bilgi sahibi olduğu ileri sürülen Muhammed Abbas b. Ali el-Cezâirî el-Müftî'nin (v.1306/1889) *Rûhu'l-imân fî şerhi erba'îne hadîsen fî usûli'd-dîn* adlı bir kırk hadis şerhi bulunmaktadır.⁶⁸¹ Ali Hüseyin Zencufirî'nin de (v. 1310/1892) *Lisânü's sâdikîn fî şerhi erba'in* adlı bir şerh çalışması vardır.⁶⁸²

Ahlakının güzelliğinden dolayı “Evliyâ tabip” olarak da anılan Hüseyin Remzi Bey'in (v. 1314/1898) *Tıbbı-Nebevî* adlı çalışması⁶⁸³ dönemin kırk hadis şerhlerinin çeşitliliği açısından fikir vermektedir. Tıp alanında 58 adet eser telif etmiş olan Hüseyin Remzi Bey, 1886 yılında Sultan Abdülhamid tarafından, kuduz hastalığının tedavisini öğrenmesi için kuduz aşısını bulan mikrobiyolog Louis Pasteur'un (v. 1313/1895) yanına Paris'e gönderilmiştir.⁶⁸⁴ Osmanlıca olarak kaleme alınan eser, günümüz Türkçesine'de kazandırılmıştır.⁶⁸⁵

Tıbbı-Nebevî'nin 1309/1892'de Hüseyin Remzi Bey'in Paris ziyaretinden sonraki bir dönemde basılmış olması da onun bu çalışmayı hem Osmanlı hem de Batı tıbbını görmüş bir müslüman doktor olarak kaleme almış olması hasebiyle ilgi çekicidir. Müellifin, eserinin girişinde, çalışmasında tıp konusunda Hz. Peygamberin bildirdiği bilgilerin akla ve tıba uygunluğuna da değineceğini belirtmesi, Hz. Peygamberden gelen bilgilerin hikmetinin daha açık bir şekilde ortaya çıkması için Batılı hekimlerin tıbbî bilgilerine de yer vereceğini açıklaması, bu durumun bir yansıması gibidir.⁶⁸⁶

Hüseyin Remzi Bey, kitabında hastalık sebepleri ve alâmetleri, tedavinin önemi, yiyeceklerin, suyun ve havanın insan sağlığına etkisi gibi konuları tıbbî bilgiler

⁶⁷⁹ Eser Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonunda nr. 3034'de Arapça olarak bulunmaktadır.

⁶⁸⁰ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 4300/2, DVD nr. 234.

⁶⁸¹ Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, X, 120.

⁶⁸² Yeşil, Mahmut, **Hadis Bibliyografyası ve Gelişimi:1101-1411/1689-1990**, s. 44.

⁶⁸³ Eser Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonunda, Hüseyin Remzi Bey, **Tıbbı-Nebevî**, İstanbul, Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1309/1891 kaydıyla, nr. 610'da Osmanlı Türkçesi'yle bulunmaktadır.

⁶⁸⁴ Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, **Osmanlı Müellifleri**, nşr. İsmail Özen, 3, 212.

⁶⁸⁵ Hüseyin Remzi Bey, **Tıbbı nebevî : Hz. Muhammed ve tatabet**, (trc. Selahaddin Alpay), İstanbul, Sümer Kitabevi, 1995.

⁶⁸⁶ Hüseyin Remzi Bey, **a.g.e**, (trc. Selahaddin Alpay), s. 13.

ve hadisler çerçevesinde ele almaktadır.⁶⁸⁷ Onun suyu tek nefeste soluk almadan içmeyi yasaklayan hadisi⁶⁸⁸ suyu tek solukta içmenin karaciğere hastalık getirdiği şeklinde yorumlaması, kendisinin hadisleri yorumlama şekline örnek olarak gösterilebilir.

Müellif herhangi bir hadis metni zikretmeden Hz. Peygamberin hadislerinden anlaşıldığı üzere ifadesini kullanarak, yemekten sonra ve yemek esnasında az su içilmesinde sakınca olmadığını, ancak fazlaca içildiğinde hazım sisteminin bozularak hastalıklara sebep olacağını anlatmaktadır.⁶⁸⁹ Kendisi, hadisleri naklederken bazen sahâbe râvileri zikretmekte, yer yer “Sahîh-i Müslim’den rivayetle, Beyhâkî’nin efendimizden rivayet ettiği hadislerde” gibi çeşitli kaynaklara atıfta bulunmaktadır.⁶⁹⁰ Hadisleri tıbbî gelişmeler bağlamında yorumlamaya çalışan Hüseyin Remzi Bey’in tıp alanında yazdığı “Tıbbî İlmihâl” gibi diğer bazı eserlerinde de hadislerden yararlandığı görülmektedir.⁶⁹¹

Mısır fakihlerinden Muhammed b. Abdullah b. Abdülatif Cürdânî’nin (v. 1331/1913) *el-Cevâhiru’l lü’lûyye fî şerhi erbaîn en Neveviyye*⁶⁹² adlı bir çalışması bulunmaktadır. Ayrıca Cemâleddin el-Kâsımî,⁶⁹³ (v.1332/1914) Şamlı âlim İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî’nin (1162/1749) *İkdü’l-cevheri’s-semîn fî erbaîne hadîsen min ehâdisi Seyyidi’l-mürselîn* adlı kırk ayrı kitaptan seçerek oluşturduğu kırk hadis çalışmasına dair bir şerh çalışması kaleme almıştır. *el-Fazlû’l-mübîn ‘alâ İkdü’l-cevheri’s-semîn* adını taşıyan bu çalışma bugün matbu bir şekilde kütüphanelerde bulunmaktadır.⁶⁹⁴ Ali b. Hasan Hâcî el-Bilâdî ‘nin (1853-1922) *Riyâdu’l-etkiyâi ve’l-verâiyyîn fî Şerhi’l-Erba’în* adlı bir çalışması vardır.⁶⁹⁵ Şam âlimlerinden Abdülkadir Bedrân’ın da (1848-1927) *Şerhu erbaîne hadîsen* adlı bir kırk hadis şerhi⁶⁹⁶ ve Mısırlı Mâlikî fakihi Abdülmecid eş-Şurnûbî’nin (d.?-1929) *Şerhu’l-erbaîn en-Neveviyye* adlı

⁶⁸⁷ Hüseyin Remzi Bey, **a.g.e** (trc. Selahaddin Alpay), s. 13-53.

⁶⁸⁸ لا تَشْرَبُوا نَفْسًا وَاحِدًا hadisin bu lafızla rivayet edilen tariki için bkz. Beyhaki, **Şu‘abü’l-îmân**, VIII, 142.

⁶⁸⁹ Hüseyin Remzi Bey, **a.g.e**, (trc. Selahaddin Alpay), s. 33.

⁶⁹⁰ Hüseyin Remzi Bey, **a.g.e**, (trc. Selahaddin Alpay), s.19, 33.

⁶⁹¹ Konuyla ilgili bkz. Hüseyin Remzi Bey, **Tıbbî İlmihâl**, (nşr. Ali Çelik), İstanbul, 2016, s. 92.

⁶⁹² Ziriklî, **el-A‘lâm**, VI, 244.

⁶⁹³ Kehhâle, **Mu‘cemü’l-mü‘ellifîn**, III, 158, Ziriklî, **el-A‘lâm**, II, 135.

⁶⁹⁴ Yardım, Ali, “Aclûnî” **DİA**, I, 327, Kâsımî, Cemâleddin, **el-Fazlû’l-mübîn ‘alâ İkdü’l-cevheri’s-semîn**, (thk: Behcet el-Baytar), Beyrut, Dârü’n-nefâis, 1983.

⁶⁹⁵ Kehhâle, **Mu‘cemü’l-mü‘ellifîn**, VII, 65.

⁶⁹⁶ Özel, Ahmet, “Abdülkadir Bedrân”, **DİA**, I, 231.

kırk hadis şerhi bulunmaktadır.⁶⁹⁷ Şurnûbî'nin 56 sayfadan oluşan bu çalışmasının Kahire 1321/1903 baskısı Süleymâniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁶⁹⁸ Müellif eserlerini Arapça olarak kaleme almıştır.

3. Kırk Hadis Tercümeleri

XVIII. yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren Türkçe kırk hadis tercümelerinde duraklama evresine girildiği, aynı şekilde XIX. Yüzyıl'da da kırk hadis türünde genel olarak bu duraklamanın sürdüğü, bununla beraber kırk hadis geleneğinin devam ettiği bazı araştırmacılar tarafından öne sürülmektedir.⁶⁹⁹ Sultan Abdülhamid döneminde şerh ve derleme çalışmaları sayıca daha fazla olmasına rağmen, tercüme kırk hadisler sayıca daha azdır. Bununla birlikte matbaanın yaygınlaşmasıyla daha önce yazılan bazı eserlerin bu dönemde basıldığı ve kıymetli neşirlerin yapıldığı görülmektedir. Osmanlı âlimi İbn Kemâl Paşazâde'nin (v. 940/1534) Arapça olarak kaleme aldığı *Şerh-i hadîs-i erbaîn* adlı eseri üzerine, Aşık Nîâtî (v. 979/1572) tarafından yapılan *Hadis-i erbain tercümesi* adlı Türkçe tercüme bu dönemde basılan tercüme kırk hadisler arasındadır. İstanbul'da 1316/1898'de basılmıştır.⁷⁰⁰ İsmâil Hakkı Bursevî'nin (v. 1137/1725) *Şerhu'l-Erbaîne hadîsen* adlı Nevevî tercümesi de yine daha önce yazılmış olup Abdülhamid döneminde basılan eserlerdendir. Eserin İstanbul'da 1313/1895'de ve 1317/1900'de çeşitli baskıları yapılmıştır.⁷⁰¹

Mustafa Cem'î (v. 1298/1880)⁷⁰² Birgivî ile Akkirmânî'nin kırk hadis şerhini *Burhânü'l müttakîn Tercüme-i Hadis-i erbaîn* ismiyle Arapça'dan Türkçe'ye çevirmiştir. Eser bugün kütüphanelerimizde matbu olarak bulunmaktadır.⁷⁰³ Ayrıca

⁶⁹⁷ Zirikli, *el-A'lâm*, IV, 149, Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, VI, 167.

⁶⁹⁸ Süleymâniye kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı Koleksiyonu, nr. 4044, Kahire, 1321/1903.

⁶⁹⁹ Karahan, Abdülkadir, *a.g.e.*, s. 253, 265.

⁷⁰⁰ Çakan, İsmail Lütfi. "1876-1976 Arası Türkiye'de Hadîs Çalışmaları Bibliyografyası (Kitaplar)", *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, 1980, c. 4 sy. 3, s. 35; Karahan, Abdülkadir, "Tercüme Edebiyatından Nümuneler Üzerinde Çalışmalar 2: Türk Edebiyatında Arapçadan Nakledilmiş Kırk Hadis Tercüme ve Şerhleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi [TDED]*, 1953, c.5, s. 68.

⁷⁰¹ Namî, Ali, "İsmail Hakkı Bursevî", *DİA*, XXIII, 106.

⁷⁰² Altuntaş, Celil, *Osmanlı İlim Geleneğinde Hadis (Sahn-ı Seman'dan Dâru'l-Fünûn'a Osmanlı'da Hadis Öğretimi)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 389.

⁷⁰³ Eser Birgivi Muhammed Efendi, *Burhânü'l-müttakîn Terceme-i Hadîs-i Erbaîn*. (trc. Mustafa Cem'î), İstanbul, Şeyh Yahya Efendi Matbaası, 1290/1874 kaydıyla, Millet Kütüphanesi Ali Emîri koleksiyonunda nr. 66'da Osmanlıca olarak bulunmaktadır. Eserle ilgili daha detaylı bilgi için bkz.

günümüz Türkçesine de kazandırılmıştır.⁷⁰⁴ Eserin ilk baskısı Sultan Abdülhamid döneminden önceye tekabül etse de müellifinin dönemi idrak etmiş olması hasebiyle zikretmeye değerdir.

Hamdullah Rafet Efendizâde Ahmed Ataullah (v.?), Beyrutlu muhaddis Ahmed b. Hüseyin b. Bedran el-Beyrûtî'nin (v.1300/1883'den sonra) *el-İşrâk fî mekârimi'l ahlâk* adlı kırk hadis çalışmasını Osmanlı Türkçesi'ne çevirmiştir.⁷⁰⁵ Mütercimnin vefat tarihinin bilgisine ulaşamamış olmakla birlikte, *Tercümetü'l-işrak fî mekârimi'l-ahlâk* adını taşıyan tercümenin 1313/1896 yılında basıldığı bilinmektedir. Eserin sade ve anlaşılır bir dille tercüme edildiği, 90 sayfadan oluştuğu,⁷⁰⁶ müellifin yer yer kısa açıklamalarda bulunduğu, hadislerin sadece sahâbe râvilerini zikretmekle beraber, “Buhârî, Müslim, Tirmizî rivayet etmişlerdir, rahmetullahi aleyhim” vb. ifadeler kullanarak hadislerin kaynaklarına da işaret ettiği anlaşılmaktadır.⁷⁰⁷ Kanaatimizce bu eser Sultan Abdülhamid döneminde farklı bölgelerde yaşayan Osmanlı ulemâsının hadis alanındaki etkileşimini göstermesi açısından da örneklik teşkil etmektedir.

Kazasker Şerîf Mehmed Molla Efendi'nin (v. 1308/1890) Terceme-i *erba'üne hadîsen*⁷⁰⁸ ve *Manzûme-i tercüme-i çihl hadîs*⁷⁰⁹ adlı iki adet kırk hadis tercümesi olduğu bilinmektedir. Hayatı ve vefatı hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmamakla beraber, Şeyh Mehmed b. Mehmed el-Bursavî (v.?) adlı müellifin de İstanbul Mahmud Bey Matbaası'nda 1318/1900 yılında basılan *Manzum hadîs-i erba'în* adlı bir kırk hadis tercümesi kaleme aldığı bilinmektedir. Şeyh Mehmed tercümesini yaptığı

Karahan, Abdülkadir, **İslam Türk edebiyatında kırk hadis : Toplama, tercüme ve şerhleri**, s. 260-264.

⁷⁰⁴ Birgivi Muhammed Efendi, **Burhânü'l-müttakîn Tercümesi**, (trc. Mustafa Cem'i), İstanbul, Hız Yay., 1976.

⁷⁰⁵ Altuntaş, Celil, **Osmanlı İlim Geleneğinde Hadis (Sahn-ı Seman'dan Dâru'l-Fünûn'a Osmanlı'da Hadis Öğretimi)**, s. 389.

⁷⁰⁶ Ahmed b. es-Seyyid Hüseyin el-Beyrûtî İbn Bedran, **Tercümetü'l-işrak fî mekârimi'l-ahlak**, (trc. Hamdullah Rafet Efendizâde Ahmed Ataullah), İstanbul, Alem Matbaası, 1313/1895.

⁷⁰⁷ Ahmed b. es-Seyyid Hüseyin el-Beyrûtî İbn Bedran, **a.g.e**, s. 14-15.

⁷⁰⁸ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 1327/7, DVD nr. 53. Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınmıştır.

⁷⁰⁹ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A A 9392/1, DVD nr.1798. Farsça'dır.

hadisleri Arapça metinleriyle beraber kitabına almıştır.⁷¹⁰ Nakşibendî tarikatına mensup âlimlerden Refî Efendi Yanyavî'nin de (v. 1320/1902) *Âyât ve ehâdîs-i erbaîn tercümesi* adlı bir çalışması bulunmaktadır. Eserin matbu yahut yazma herhangi bir nüshasına ulaşamadık. Bursalı Mehmed Tâhir bu çalışmanın padişaha itaat hakkındaki hadislerden oluştuğunu bildirmektedir.⁷¹¹

G. Sahâbe ve Ricâl Edebiyatı Alanında Yapılan Çalışmalar

Sultan Abdülhamid devri hadis çalışmaları arasında sahâbe biyografilerinin ve çeşitli ricâl kitaplarının bulunduğu bilinmektedir. Bu dönemde yeni çalışmalar kaleme alınmakla beraber, az sayıda da olsa bazı önemli tabakat kitaplarının basıldığı görülmektedir. Bunlar arasında İbn Hacer el-Askalânî'nin (v. 852/1449) *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe* adlı sahâbe biyografisi önem arz etmektedir. Eser 1323,1325/1905, 1907 tarihlerinde Kahire'de, 1327/1909'da Bağdat'da kenarında İbn Abdülber'in (v. 463/1071) sahâbe biyografisi alanında yazdığı *el-İstî'ab fî ma'rifeti'l-ashâb* adlı eseriyle beraber basılmıştır.⁷¹² Ayrıca Safiyyüddin Ahmed b. Abdullah el-Hazrecî'nin (v. 923/1517)⁷¹³ *Hulâsatü Tezhîbi Tehzîbi'l-Kemâl* adlı çalışması da ilk defa 1301/1883'de Bulak'da, daha sonra 1323/1905'de Kahire'de basılmıştır.⁷¹⁴ Tek ciltlik bu çalışma, Zehebî'nin *Kütüb-i sitte* ricâli üzerine yaptığı çalışmalardan biri olan *Tehzîbü't-Tehzîb*⁷¹⁵ adlı eserinin muhtasarı mâhiyetindedir.⁷¹⁶

Sultan Abdülhamid devrine ait ricâl çalışmaları arasında, Necid bölgesindeki Hanbelî âlimlerinden İbni Humeyd olarak tanınan Muhammed b. Abdullah bin Humeyd el-Âmirî'nin (v. 1295/1878) *en-Na'tü'l-ekmel bi terâcimi ashâbi'l-İmam Ahmed b. Hanbel* adlı bir eseri de bulunmaktadır.⁷¹⁷ Yemenli âlim Muhammed b. Ehd el-

⁷¹⁰Özege, M. Seyfettin, **Eski harflerle basılmış Türkçe eserler kataloğu: L-P**, İstanbul, Fatih Yayınevi Matbaası, 1975, c. III, s. 1021.

⁷¹¹Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, **Osmanlı Müellifleri**, (nşr. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen), I, 430.

⁷¹²Kandemir, Yaşar, "el-İsâbe", **DİA**, XXII, 487.

⁷¹³Özşenel, Mehmet, Bir Kemalin Hikayesi - Makdisi'nin "el-Kemal fi Esmâ'r-Rical"inin Dört Asırlık Serüveni, **Dîvân: İlmî Araştırmalar**, 2001, c. VI, sy. 11, s. 159.

⁷¹⁴Kandemir, Yaşar, "el-Kemâl", **DİA**, XXV, 223.

⁷¹⁵Zehebî bu eserini, hocası Mizzî'nin (v.742/1341) **Tehzîbü'l-kemâl** adlı **Kütüb-i sitte** ricâli hakkındaki eseri üzerine kaleme almıştır. Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Özşenel, Mehmet, "Bir Kemalin Hikayesi - Makdisi'nin "el-Kemal fi Esmâ'r-Rical"inin Dört Asırlık Serüveni", **Dîvân: İlmî Araştırmalar**, s. 155-161; Kandemir, Yaşar, "el-Kemâl", **DİA**, XXV, 222-224.

⁷¹⁶Çakan, İsmail Lütfî, **Hadis Edebiyatı**, s. 288.

⁷¹⁷Ziriklî, **el-A'lâm**, VI, 243.

Tihâmî'nin (v. 1298/1880) *Buğyetü ehli'l-eser fî men ittefeka lehu ve li ebîhi sohbeti seyyidi'l-beşer* adlı baba-oğul sahâbîlerin hal tercümelerini anlattığı risâlesi,⁷¹⁸ Halep müftüsü Abdüsselam b. Muhammed Abdulkerim et-Tirmânî'nin (v. 1305/1887) *Zehâiru'l-âsâr fî terâcimi ruvâti'l-hadisi ve'l-âsâr* adlı hadis râvilerini tanıttığı eseri,⁷¹⁹ dönemin ricâl çalışmaları arasında zikredilebilir.

Sultan Abdülhamid devri hadis âlimlerinden Konyalı Topbaşzâde Ahmed Kudsi Efendi'nin (v. 1307/1889) *Hidâyetü'l-mürtâb fî fezâili'l-ashab*⁷²⁰ adlı yirmi fasıldan oluşan Arapça bir çalışması da bulunmaktadır. Müellif memleketindeki tahsilinin ardından Hicaz'a gitmiş, burada Mekke müftüsü Seyyid Muhammed b. Hüseyin el-Kutbî (v. ?), Seyyid Muhammed b. Ali es-Senûsî (v. 1276/1859) gibi âlimlerden hadis ve çeşitli ilimler tahsil etmiştir. Kendisinin Hâlidîyye tarikatının şeyhlerinden biri olduğu ve fazilet sahibi bir zat olarak tanındığı bilinmektedir.⁷²¹ Eser günümüz Türkçesine de kazandırılmıştır.⁷²² Eserin ilk baskısı Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışından çok kısa süre önceye 1292/1875'e tekabül etse de müellifinin bu dönemi idrak etmiş olması hasebiyle eseri zikretmeyi daha uygun gördük.

Ayrıca tarih âlimi olan Ahmed et-Tefrîşî et-Tâdî'nin (v.1313/1895) *Manzumetu nuhbeti'l-mekâl fî ilmi'r-ricâl* adlı bir eseri bulunmaktadır. Eserin 1313/1895'de basıldığı zikredilmektedir.⁷²³ Muhammed b. Hüseyin Mürtezâ Yezdî el-Hâirî et-Tabatabâî'nin (v. 1313/1895) *Letâifu'l-akvâl fî ma'rifeti'r-ricâl* ve *Nücûmu'l-arz fî muhaddisi'l-asr* adlı çalışmaları mevcuttur.⁷²⁴

Mısırlı âlim Abdülhâdî Necâ b. Rıdvân b. Muhammed el- Ebyârî (v. 1305/1888) *el-Arâ'isü'l-vâzihatü'l-gurer* adıyla, Bedir ve Uhud savaşlarına katılan sahâbîlerin fazileti hakkında bir eser yazarak, Ca'fer b. Hasan b. Abdulkerim b.

⁷¹⁸Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 19.

⁷¹⁹Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 8.

⁷²⁰Eserin ilk baskısı 1292/1875'de yapılmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi Düğümlü Baba Koleksiyonunda nr. 95'de Topbaşzade Ahmed Kudsi Efendi, "Hidâyetü'l-mürtâb fî fezâili'l-ashab, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1292" kaydıyla bulunmaktadır.

⁷²¹Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I, 250, Çakan, İsmail Lütfi, "Ahmed Kudsi Efendi", *DİA*, II, 97.

⁷²²Ahmed Kudsi Efendi, *Peygamberimiz ve Ashabı*, (trc. Erol Ayyıldız), İstanbul: Erkam Yayınları, 1985.

⁷²³Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, I, 201.

⁷²⁴Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, IX, 260, Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 138.

Muhammed el-Berzencî'nin (v. 1179/1764) *Câliyetü'l-keder* ismiyle de tanınan⁷²⁵ *el-Manzûmetü'l-Bedriyye* adlı Bedir ve Uhud savaşlarına katılan sahabilerin fazileti hakkındaki eserini şerhetmiştir. Bu çalışmanın Kahire'de 1299/1882'de basıldığı bilinmektedir.⁷²⁶ Ebyârî'nin *Devraku'l-endâd fî esmâi'l-ezdâd*⁷²⁷ adlı bir eseri de vardır.

II. Abdülhamid'in saray kâtiplerinden, padişahın Madrid'deki müsteşrikler kongresine Osmanlı'yı temsilen görevli olarak gönderdiği⁷²⁸ Hersekli Mehmed Kâmil Bey'in de (v. 1317/1900) *Metâli'u'n-nücûm*⁷²⁹ adlı bir eseri bulunmaktadır. Oryantalistlerin sahâbe etrafında çeşitli iddialar ve eleştiriler ileri sürdükleri bir dönemde Sultanın müsteşrikler kongresine sahâbe biyografisi alanında eser vermiş bir zatı görevlendirmiş olması dikkate şayandır. Mehmed Kâmil Bey aslen Bosnalı olmakla beraber İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Kendisi sahâbe biyografilerinden oluşan bu eserini beş cilt olarak yazmak istemiş, ancak sadece iki cildini tamamlayabilmiştir. 1307/1890'da basıldığı bilinen eserini oluştururken, daha çok İbnü'l-Esîr'in (v.630/1233) *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe* adlı çalışmasından yararlanmış,⁷³⁰ eser Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınmıştır.⁷³¹

Çeşitli devlet görevlerinde bulunmuş olan Çerkeşizâde Mehmed Tevfik Efendi'nin de (1319/1901)⁷³² *Ta'zîmu's-sahâbe* adlı bir eseri olduğu bilinmektedir. Dedesi Halvetiyye-Şâbaniyye tarikatının bir kolu olan Çerkeşiyye'nin kurucusu Mustafa Efendi'dir. Mutasavvıf bir aileden gelen Çerkeşizâde Mehmed Tevfik Efendi eserinde sahâbeye hürmet göstermenin gerekliliği, sahâbenin fazileti gibi konuları ele

⁷²⁵Eser Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonunda nr. 3848'de Ca'fer b. Hasan b. Abdülkerim b. Muhammed el-Berzencî, *Câliyetü'l-Kader bi-ashabi seyyidi'l-melaik ve'l-beşer*, yazma, t.y. kaydıyla Arapça olarak bulunmaktadır. Müellif hakkında bilgi için bkz. Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, III, 137.

⁷²⁶Tüccar, Zülfikar, "Ebyârî", *DİA*, X, 379, Biz bu eserin *Şerhu'l-Manzumeti'l-Bedriyye* adlı baskısına ulaşabildik. Eserin iç kapağında çalışmanın Ebyârî'ye ait olduğu zikredilmektedir. Bkz. Berzencî, Cafer, *Şerhu'l-Manzumeti'l-Bedriyye*, Kahire, el-Matbaatü'l-Behiyye, 1882.

⁷²⁷Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, VI, 203.

⁷²⁸Aruçi, Muhammed, "Hersekli Mehmed Kâmil Bey", *DİA*, XVII, 235.

⁷²⁹Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, XI, 159, Çakan, İsmail Lütfi. "1876-1976 Arası Türkiye'de Hadîs Çalışmaları Bibliyografyası (Kitaplar)", *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, 1980, c. 4, sy. 3, s. 36.

⁷³⁰Aruçi, Muhammed, "Hersekli Mehmed Kâmil Bey", *DİA*, XVII, 235.

⁷³¹Bu çalışma, Hersekli Mehmed Kâmil, *Metâli' u'n-nücûm*, İstanbul, 1307/1890 kaydıyla Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonunda nr. 4705'de iki cilt olarak bulunmaktadır.

⁷³²Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, *a.g.e*, I, 296.

almakta, sahâbe arasında geçen bazı olaylara açıklık getirmektedir.⁷³³ Eserin üzerinde tarih bulunmayan yazma bir nüshası Âtîf Efendi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Arapçadır.⁷³⁴

Hilmizâde İbrâhim Rifat Efendi'nin (v.?) *Meşâhiri ashâb-ı güzîn ve terâcim-i ahvâl-i fukahâ* adlı 1319/1901 yılında basılmış 221 sayfalık bir çalışması bulunmaktadır.⁷³⁵ Eser günümüz Türkçesine de kazandırılmıştır.⁷³⁶ Hilmizâde İbrâhim Rifat Efendi'nin sahâbîlerin hayatlarına dair başka eserleri de bulunmaktadır. *H. Osman Şehadeti*⁷³⁷ adlı 15 sayfalık risâlesi, *Sa'd b. Ebî Vakkas*⁷³⁸ adlı 64 sahîfeli eser, *Tarih-i İslâmdan Parlak Bir Sahîfe -Hâlid b. Velîd Yahut Seyf* adlı 334 sayfalık bir kitabı bulunmaktadır.⁷³⁹ Hilmizâde'nin *Hazret-i Ömer ve Adâleti*,⁷⁴⁰ *Hazret-i Ali ve Muâviye: Sıffin Vak'ası*,⁷⁴¹ *Hazret-i Ali ve Cemel Vak'ası*,⁷⁴² *Hazret-i Hüseyin Radıyallahü Anh : Vak'a-i Dilsuz-ı Kerbelâ*,⁷⁴³ adlı risâleleri de vardır. Müellifin İmam Şâfiî (v. 204/820) hakkında da *İmam Şâfiî Yahut Bir Hatıra*⁷⁴⁴ adlı bir çalışması bulunmaktadır. Hilmizâde eserlerini Osmanlı Türkçesi'yle kaleme almıştır.

Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'nin öğrencilerinden İslâm coğrafyasının çeşitli bölgelerine yaptığı ziyaretlerle de tanınan Trabzonlu Yusuf Şevki Efendi'nin (v.

⁷³³Selahattin Yıldırım, XIX.Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, 2004, sy.13, s. 309.

⁷³⁴Çerkeşizâde Muhammed Tevfik, **Risâle fi ta'zîmi's-sahâbe**, y.y. Yazma, t.y., Âtîf Efendi Kütüphanesi Âtîf Efendi Eki, nr. 1722.

⁷³⁵Hilmizâde İbrâhim Rifat Efendi, **Meşâhiri ashâb-ı güzîn ve terâcim-i ahvâl-i fukahâ**, Dârülhilâfetilaliyye: Kütübhan-e Cihan, 1319/1901. Dârülhilâfetilaliyye: Bâbîâli Caddesi'nde 13 Numaralı Matbaa, Ayrıca bkz. Çakan, İsmail Lütfi, **Hadis Edebiyatı**, s. 318.

⁷³⁶Hilmizâde İbrâhim Rifat Efendi, **Ashab fukaha müctehidler: Hal Tercümeleri**, (Sadeleştiren: Vahdettin Arvas), İstanbul, Akabe Yayınları, 1985.

⁷³⁷Hilmizâde İbrâhim Rifat Efendi, **H. Osman Şehadeti**, Dersaadet: Bâbîâli Caddesi'nde 38 Numaralı Matbaa, 1326/1908.

⁷³⁸Hilmizâde İbrâhim Rifat Efendi, **Sa'd b. Ebî Vakkas**, İstanbul, Tercüman-ı Hakikat, 1311/1893, H. Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdâi Efendi Koleksiyonu, nr. 1145.

⁷³⁹Hilmizâde İbrâhim Rifat Efendi, *Tarih-i İslâmdan Parlak Bir Sahîfe -Hâlid b. Velîd Yahut Seyf*, İstanbul, Artin Asaduryan Basımevi, 1317/1899, Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî Trh, nr. 250.

⁷⁴⁰Hilmizâde İbrâhim Rifat Efendi, **Hazreti Ömer ve Adâleti**, Dersaadet: Bâbîâli Caddesi'nde 33 Numaralı Matbaa, 1326/1908, İsam Kütüphanesi, Osmanlıca risâleler veri tabanı.

⁷⁴¹Hilmizâde İbrâhim Rifat Efendi, **Hazret-i Ali ve Muâviye: Sıffin Vak'ası**, Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1326/1908, İsam Kütüphanesi, Osmanlıca risâleler veri tabanı.

⁷⁴²Hilmizâde İbrâhim Rifat Efendi, **Hazret-i Ali ve Vak'ası**, Dersaadet: 1327/1909.

⁷⁴³Hilmizâde İbrâhim Rifat Efendi, **Hazret-i Hüseyin Radıyallahü Anh: Vak'a-i Dilsuz-ı Kerbelâ**, Dersaadet: Vezir Hanında 48 Numaralı Matbaa, 1326/1908, İsam Kütüphanesi, Osmanlıca risâleler veri tabanı.

⁷⁴⁴Hilmizâde İbrâhim Rifat Efendi, **İmam Şâfiî Yahut Bir Hatıra**, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1316/1898.

1321/1904) *Râmûzü'l-ehâdis*'in sahâbe ravilerini tanıttığı *Levâmi'u'l-envâr ve menâzilü'l-ibrâr* adlı bir eseri bulunmaktadır. Eserin 1296/1878'de tamamlandığı bilinmektedir.⁷⁴⁵ Bu çalışmaların yanı sıra Iraklı âlim Muhammed Taha b. Mehdî en-Necefi'nin (v. 1323/1905) *İtkânü'l-makâl fî ahvâli'r-ricâl*⁷⁴⁶ adlı bir ricâl çalışması vardır.

Bosna Hersekli olup İstanbul'a göç etmiş olan Mostar Müftüsü Cabizâde Ali Fehmi b. Şâkir el-Mostârî'nin (v.1336/1918), *Hüsnü's-sihâbe fî şerhi eş'ârî's-sahâbe*⁷⁴⁷ adlı eseri de Sultan Abdülhamid dönemi çalışmaları arasındadır. 1324/1906'da İstanbul'da basılmıştır ve Arapça'dır.⁷⁴⁸ Sahâbî şiirlerinin şerhlerinden oluşan bu eserin mukaddimesinde, sahâbînin tarifi, bir kişinin sahâbî olup olmadığını tespit etme yöntemleri, ashabi kirâmın adalet sıfatına haiz olması ve Hz. Peygamber'in şiire duyduğu ilgi gibi çeşitli konulara değinilmiştir.⁷⁴⁹ Eserde şiiri şerh edilen sahâbilerin kısa biyografilerine de yer verilmektedir. Mısırlı âlim Muhammed Said b. Ahmed el-Hadrâvî'nin de (v.1326/1908) *Nüzhetü'l-muhaddisîn fî beyâni ittisâli's-senedi ile'l-müellifîn* adlı bir eseri vardır.⁷⁵⁰

Abdullah b. Derviş er-Rikâbî ed-Dimaşkî es-Sükkerî'nin (v. 1329/1911) *el-Cevâhiru ve'l-leâlî fî mustalahi ehli'l-hadis ve merâtibi'r-ricâl* adlı bir eseri⁷⁵¹ ve Abdülhâdî el-Bağdâdî en-Necefi Şelîle'nin (1860-1913) ricâl alanında tamamlanmamış bir çalışması bulunmaktadır.⁷⁵² Lübnanlı tarihçi Zeynep bint Ali b. Huseyn el-Âmilî'nin (1861-1914) *Medâriku'l-kemâl fî terâcimi'r-ricâl* adlı bir eseri vardır.⁷⁵³ II. Abdülhamid tarafından Dârülfünun'a muallim olarak tayin edildiği bilinen Tunuslu âlim Muhammed

⁷⁴⁵Gür, Süleyman, "Osmanlı Döneminde Yetişen Trabzonlu Müellifler ve Eserleri: Bir Literatür Tespiti Denemesi" **Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 5, sy.1, Bahar 2018, s. 220.

⁷⁴⁶Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifîn**, X,107; Ziriklî, **el-A'lâm**, VI, 176.

⁷⁴⁷Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifîn**, VII, 167, 107, Mu'cemü'l-müellifîn'de müellifin 1908'de hayatta olduğu zikredilmekte, Diyanet İslam Ansiklopedisinde ise müellifin 1918'de vefat ettiği belirtilmektedir. Bkz. Sadak, Bekir, "Ali Fehmi Câbiç" **DİA**, II, 393.

⁷⁴⁸Eser Süleymaniye Kütüphanesi Bağdatlı Vehbi Koleksiyonunda nr. 2208'da Cabizâde Ali Fehmi b. Şâkir el-Mostârî, **Hüsnü's-sihâbe fî şerh-i eş'ârî's-sahâbe**, İstanbul, Ruşen Matbaası, 1324/1906 kaydıyla bulunmaktadır.

⁷⁴⁹Sadak, Bekir, "Ali Fehmi Câbiç" **DİA**, II, 394.

⁷⁵⁰Ziriklî, **el-A'lâm**, VI, 142.

⁷⁵¹Ziriklî, **el-A'lâm**, IV, 85.

⁷⁵²Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifîn**, VI, 202.

⁷⁵³Ziriklî, **el-A'lâm**, III, 67.

Mekkî b. Mustafa b. Azzuz et-Tunûsî'nin de⁷⁵⁴ (1854-1916) *Umdetü'l-esbât*⁷⁵⁵ adlı bir eseri ve *Tabakâtü'l-muhaddisîn* adlı bir çalışması mevcuttur.⁷⁵⁶ Müelliflerinin yaşadıkları dönem dikkate alındığında, baskı tarihlerine ulaşamadığımız bu eserlerin II. Abdülhamid döneminde yazılmış olduklarını söylemek mümkündür.

Hint asıllı olduğu da ileri sürülmekle beraber Mekke'de dünyaya gelmiş ve Mekke'de yaşamış olan hadis âlimi Ebu'l-Hayr Ahmed b. Osman el-Attar el-Ahmedî'nin (1861-1916) Hasan el-Basrî'nin hadis dinlediği sahabîler ve onlardan aldığı rivayetler hakkında *Dürü's-sahâbe fî sıhhati semâi'l Hasan el-Basrî min cemâatin mine's-sahâbe* adlı bir eseri ve râvilerin künye ve lakaplarıyla ilgili *Husûlu'l-münâ bi usûli'l elkâb ve'l-künâ* adlı bir çalışması bulunmaktadır.⁷⁵⁷ Muhammed Ali b. Mirza Şâh en-Necefi'nin (1842-1916) *Müntehabü kütübi'r-ricâl*'i,⁷⁵⁸ Bağdatlı âlim Ebü'l-Meâlî Mahmûd Şükri el-Âlûsî'nin (1857-1924) *Sebbü'l-azab 'alâ men sebbe'l ashâb*⁷⁵⁹ adlı sahâbeyi kötölemenin azap gerektireceğine dair bir eseri,⁷⁶⁰ Iraklı âlim Abdullah b. Muhammed Hasan el-Mâmekânî'nin (1873-1933) *Tenkîhu'l-makâl fî ilmi'r-ricâl* adlı üç ciltlik eseri⁷⁶¹ ilk baskılarının tarihlerine ulaşamadığımız için müelliflerinin dönemi idrak etmiş olmaları dolayısıyla II. Abdülhamid döneminde yazılmış olması muhtemel çalışmalardır.

H. Şemâil ve Hasâisü'n-Nebî Alanındaki Eserler

Hiz. Peygamber'in karakteri, özel hayatı, ahlâkî ve fizikî özellikleri, yaşantısı ve giyim tarzı gibi konulardaki hadisleri bir araya getiren eserlere şemâil adı verilmektedir.⁷⁶² Hiz. Peygamber'e bahsedilen bir takım ayrıcalıklara ve mucizelere dair rivayetleri bir araya getiren eserlere ise, hasâisü'n-nebî, hasâisü'n-nübüvve, delâilü'n-

⁷⁵⁴ Bebek, Adil, "İbn Azzûz", *DİA*, XIX, 342.

⁷⁵⁵ Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 110.

⁷⁵⁶ Yeşil, Mahmut, *Hadis Bibliyografyası ve Gelişimi:1101-1411/1689-1990*, s. 101.

⁷⁵⁷ Zirikli, *el-A'lâm*, I, 168.

⁷⁵⁸ Zirikli, *el-A'lâm*, VI, 302.

⁷⁵⁹ Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 173.

⁷⁶⁰ Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 173.

⁷⁶¹ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, VI, 116; Zirikli, *el-A'lâm*, IV, 133.

⁷⁶² Aydınli, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul, 2006, s. 206.

nübüvve gibi isimler de verilmektedir.⁷⁶³ Hasâisü'n-nübüvve kavramı, Hz. Peygamber'i diğer insanlardan ayıran özellikleri ifade etmek için de kullanılmıştır.⁷⁶⁴

İslâm tarihinde Hz. Peygamber'in husûsiyetlerine dair pek çok eser kaleme alınmış olmakla beraber, şemâil alanında en çok tanınan ve üzerinde en fazla çalışma yapılan eser Tirmizî'nin (v. 279/892) *eş-Şemâilü'n-nebeviyye* adlı çalışmasıdır. *eş-Şemâilü'n-nebeviyye* Osmanlı'da yapılan şemâil çalışmalarına da kaynaklık etmiştir. Ayrıca Tirmizî'nin *eş-Şemâil'i* Sultan Abdülhamid döneminde 1309/1891 Lahor'da ve Kahire'de,⁷⁶⁵ 1317/1899'da Kahire'de⁷⁶⁶ basılmıştır. *eş-Şemâil*'in en önemli şerhi sayılan Heratlı hadis âlimi Ali el-Karî'nin (v. 1014/1605) *Cem'u'l-vesâ'il fî şerhi's-Şemâ'il* adlı şerh çalışması da Sultan Abdülhamid döneminde 1317/1899 ve 1318/1900'da Kahire'de iki cilt olarak basılmıştır.⁷⁶⁷

Osmanlı âlimleri şemâil alanında çok sayıda eser kaleme almışlardır.⁷⁶⁸ Bunların önemli bir kısmı da Tirmizî'nin *eş-Şemâ'il*'i etrafında şekillenmiştir. Sultan Abdülhamid döneminde de şemâil çalışmaları devam etmiş, hem Anadolu'da hem de Osmanlı hâkimiyetindeki İslâm coğrafyasında bu alanda tercüme, şerh ve derleme çalışmaları yapılmıştır. Osmanlı bahriye paşalarından tarihçi Eyüp Sabri Paşa'nın (v. 1308/1890)⁷⁶⁹ Hüsâmeddin Nakşibendî'nin (v. 1282/1865) *Tercüme-i Şemâil*⁷⁷⁰ çalışmasını esas alarak yazdığı⁷⁷¹ *Tercemetü's-Şemâil* adlı bir eseri bulunmaktadır.⁷⁷² Bu çalışmanın Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışının beşinci yıl dönümü dolayısıyla

⁷⁶³ Aydın, Abdullah, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, s. 129.

⁷⁶⁴ Yavuz, Yusuf Şevki, "Hasâisi'l-kübrâ", *DİA*, XVI, 276.

⁷⁶⁵ Keser, Fatma, *Tirmizî'nin (ö. 892) Şemâilü'l - Muhammediyye adlı eseri üzerine yazılmış Türkçe şerhlere Hüsâmeddin Nakşibendî'nin (ö. 1865) katkısı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015, s. 17.

⁷⁶⁶ Uğur, Mücteba, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 299.

⁷⁶⁷ Özel, Ahmet, "Ali el-Karî", *DİA*, II, 404.

⁷⁶⁸ Sultan Abdülhamid döneminden önce Osmanlı'da şemâil alanında yazılan eserler için bkz. Altuntaş, Celil, *Osmanlı İlim Geleneğinde Hadis (Sahn-ı Seman'dan Dâru'l-Fünûn'a Osmanlı'da Hadis Öğretimi)*, s. 404-407, İslam coğrafyasında yazılıp Osmanlı topraklarında Sultan Abdülhamid döneminde neşredilen bazı şemâil çalışmaları için bkz. Keser, Fatma, *a.g.e.*, s.18, Sultan Abdülhamid döneminden önce yazılıp bu dönemde Osmanlı'da basılan eserler için bkz. Keser, Fatma, *a.g.e.*, s. 19-20.

⁷⁶⁹ Özcan, Azmi, "Eyüp Sabri Paşa", *DİA*, XII, 9.

⁷⁷⁰ Hüsâmeddin Nakşibendî'nin Şemâil tercümesi II. Abdülhamid döneminde de bir kaç defa basılmıştır. Müellif, eseri ve eserin baskıları hakkında detaylı bilgi için bkz. Keser, Fatma, *a.g.e.*, s. 20, 39-62.

⁷⁷¹ Keser, Fatma, *a.g.e.*, s. 20.

⁷⁷² Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, III, 54-55. Eser hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Fidan, Mehmet Akif, *Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2011, s. 147-154.

İstanbul'da 1298/1880'de basıldığı bilinmektedir.⁷⁷³ Ayrıca Eyüp Sabri Paşa'nın Sultan Abdülmecid'in isteği üzere Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevî'nin maketlerini yaptığı, Mescid-i Nebevî'nin maketinin Sultan Abdülhamid'e takdim edildiği ve sultan tarafından beğenildiği de bilimektedir.⁷⁷⁴

Nakşibendî tarikatı müntesiplerinden İstanbullu Raif Efendi'nin (v. 1309/1891) Tirmizî'nin *eş-Şemâil'i* üzerine yazdığı *Muhtasar Şemâil-i Şerif Tercümesi* adlı çalışması bu dönemde yazılmış şemâil çalışmaları arasındadır. Müellifin kabri, Halvetî şeyhlerinden Ümmî Sinan'ın (v. 1067/1657) Eyüp semtindeki dergahı'nda bulunmaktadır.⁷⁷⁵ 365 sayfadan oluşan eser Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınmıştır. Eserin ilk defa 1304/1887 tarihinde Matbaa-i Âmire'de basıldığı bilinmektedir.⁷⁷⁶ Eserin 1311/1893⁷⁷⁷ ve 1335/1916⁷⁷⁸ baskıları kütüphanelerde mevcuttur. Mahmut Özakkaş tarafından günümüz Türkçesine de kazandırılmıştır.⁷⁷⁹

Şam âlimlerinden Mahmud b. Abdulmuhsin el-Muvakka'ın (v. 1321/1903) *Şerhu Şemâilü't-Tirmiziyye* adlı Tirmizî'nin Şemâil'i üzerine yazdığı bir şerh çalışması bulunmaktadır.⁷⁸⁰ Mısırlı Mâlikî fakîhi Abdülmecid eş-Şurnûbî de *Muhtasaru Kitâbi's-şemâ'ili'l-Muhammediyye* ismiyle Tirmizî'nin eserini özetlemiş *'Itrü's-şezî 'alâ muhtasari Şemâ'ili't-Tirmizî* adıyla da şerhetmiştir. Eser 1318/1900'de Bulak'da basılmıştır.⁷⁸¹ Meşhur hadis âlimi Muhammed b. Yusuf Bedreddin el-Hasenî'nin de (1851-1935) *Şerhu's-Şemâ'il* adlı bir çalışması olduğu bilinmektedir.⁷⁸²

Yusuf Nebhânî'nin de *Vesâ'ilü'l-vüsûl ilâ şemâ'ili'r-Resûl*⁷⁸³ adlı daha çok Tirmizî'nin eserinden yararlanarak kaleme aldığı bir şemâil çalışması bulunmaktadır.

⁷⁷³Özcan, Azmi, "Eyüp Sabri Paşa", *DİA*, XII, 9.

⁷⁷⁴Fidan, Mehmet Akif, *a.g.e.*, s. 162.

⁷⁷⁵Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 429-430.

⁷⁷⁶Keser, Fatma, *a.g.e.*, s. 59, Çakan, İsmail Lütfi. "1876-1976 Arası Türkiye'de Hadîs Çalışmaları Bibliyografyası (Kitaplar)", *İslâm Medeniyeti Mecmuası*, 1980, c. 4 sy. 3, s. 37.

⁷⁷⁷Süleymaniye Kütüphanesi, Zühdü Bey Koleksiyonu nr. 419, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1311/1893.

⁷⁷⁸H.Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdaî Efendi Koleksiyonu nr. 189, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye, 1335/1916.

⁷⁷⁹Özakkaş, Mahmut, *Hadislerle Peygamberimizin Güzel Ahlâkı (Şemâil-i Şerif)*, İstanbul, 1984.

⁷⁸⁰Ziriklî, *el-A'lâm* VII, 177; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, XII, 178.

⁷⁸¹Kandemir, Yaşar, "eş-Şemâ'ilü'n-nebeviyye", *DİA*, XXXVIII, 500. Ayrıca bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 149.

⁷⁸²Ziriklî, *el-A'lâm* VII, 158; Kandemir, Yaşar, "Bedreddin el- Hasenî", *DİA*, V, 331.

⁷⁸³Ziriklî, *el-A'lâm* VIII, 218.

Bu çalışmanın 1309/1891’de Beyrut’da basıldığı bilinmektedir.⁷⁸⁴ Müellifin *Resâilü’l-viüsûl ilâ şemâilî’r-resûl* adlı aynı tarihte basılmış bir eseri daha bulunmaktadır.⁷⁸⁵ Nebhânî’nin ayrıca Allah Resûlü’nün faziletleri hakkında yazılmış *el-Fezâ’ilü’l-Muhammediyye* adlı bir eseri de vardır.⁷⁸⁶ Nebhânî bu eserinde konuyla ilgili 782 eserin listesini vermiş ve bu hacimli çalışmasında çok sayıda hadisten yararlanmıştır. Eserde Allah Resûlü’nün faziletleri daha çok âyet ve hadisler çerçevesinde anlatılmıştır.⁷⁸⁷ Eser “*Hız. Muhammed’in Faziletleri*” adıyla Türkçe’ye çevrilmiştir.⁷⁸⁸

Konuyla ilgili *Cevâhirü’l-bihâr fî fezâ’ili’n-nebiyyi’l-muhtâr*⁷⁸⁹ adlı eser de yine Nebhânî’ye aittir. Hız. Peygamber’in özelliklerine dair bazı ifadelerin farklı kitaplardan derlenerek toplandığı bir çalışma olduğu ve 1327/1909’da Beyrut’da basıldığı bilinmektedir.⁷⁹⁰ Baskı izni verilen eserlere dair arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere Hacı Hafız İsmâil Hakkı Efendi’nin de (v.?) Sultan Abdülhamid döneminde basılmış *Şemâil-i Şems-i Cihân*⁷⁹¹ adlı bir eseri bulunmaktadır. Müellif Hız. Peygamberin şemâiline ve ahlâkına dair bazı hadisleri bir araya getirdiği bu eserin girişinde Sultan Abdülhamid’e dualar etmekte ve onu övmektedir. Ayrıca eserin kapağında gerekli izinler alınarak basıldığına dair bir beyanın bulunması da dikkat çekmektedir.⁷⁹²

⁷⁸⁴ Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu, nr. 3492, Beyrut, 1309, Eser 2002 yılında Beyrut’da İbrâhim Şemseddin’in tahririyle Dâru’l-kütübü’l-ilmiyye tarafından yeniden basılmıştır. Nebhânî’nin şemâil konularını da içeren çeşitli eserleri olmakla beraber, bu çalışmalar siyer niteliği de taşıdığı için çalışmamızda tamamını zikretmemeyi uygun gördük. Konuyla ilgili bkz. Özervarlı, Sait, “Nebhânî”, *DİA*, XXXI, 471-472.

⁷⁸⁵ Eser, Beyrut, 1309/1891 baskısıyla Arapça olarak Süleymaniye Kütüphanesi’nde Hacı Mahmud Efendi koleksiyonunda nr. 636’da bulunmaktadır.

⁷⁸⁶ Eser Mahmûd Fâhûrî tarafından Halep’de 1414/1994’de neşredilmiştir.

⁷⁸⁷ Özervarlı, Sait, “Nebhânî”, *DİA*, XXXI, 472.

⁷⁸⁸ Nebhânî, Yusuf, **Hız. Muhammed’in Faziletleri** (trc. Fethi Göngör, thk. Mahmud Fahûri) İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

⁷⁸⁹ Eser Beyrut’da 1327/1909 ve 1417/1997’de, Kahire ise 1379/1960 yılında basılmıştır.

⁷⁹⁰ Özervarlı, Sait, “Nebhânî”, *DİA*, XXXI, 472.

⁷⁹¹ Eser günümüz Türkçesine de çevrilmiştir. Bkz. Divriki, Hafız İsmail Hakkı, **Peygamber Efendimiz’in Özellikleri**, (trc. Tahir Galip Seratlı) İstanbul, Pamuk Yay., 2006.

⁷⁹² Divriki, Hafız İsmail Hakkı, **Şemâil-i şems-i cihan Aleyhi Salavât’ir-Rahman**, Dersaâdet : Mahmud Bey Matbaası, 1326. Pdf olarak ulaştığımız eser, 36 sayfadan oluşmaktadır ve Osmanlı Türkçesi’yle kaleme alınmıştır. Daha detaylı bilgi için bkz. <http://isamveri.org/pdf/frisaleosm/RE12081.pdf> Erişim: 29. 01.2019. Basım izni hakkındaki arşiv belgeleri için bkz. Dıġıroġlu, Filiz, “II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslâmî Metinleri Kim Üretir?-II”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2018, sy. 54, s. 16

Sultan Abdülhamid döneminde bu alanda yapılan çalışmalar arasında Yemenli fakih ve hadis âlimi Muhammed b. Ahmed b. Abdalbârî el-Ehdel'in (v. 1298/1880) *Şerhu'l-hasâ'isi's-suğrâ*⁷⁹³ adlı Suyûtî'nin (v. 911/1505) *el-Hasâ'isü'l-kübrâ*⁷⁹⁴ adlı eseri üzerine yazılmış çalışmasını zikretmek mümkündür. Ebu'l-Feth olarak da tanınan Muhammed b. Abdülkâdir b. Muhammed Sâlih el-Hatîb ed-Dimeşkî'nin de (v. 1315/1897) Suyûtî'nin aynı eseri üzerine yazılmış *Muhtasaru'l-Hasâisi'l-kübrâ li's-Suyûtî* adlı bir çalışması bulunmaktadır.⁷⁹⁵

İslâm coğrafyasında şemâil ve hasâis alanında yazılan eserler üzerinde etkili olan bir diğer eser de Kâdî İyâz'ın (v. 544/1149) *eş-Şifâ bi-(fi)ta'rîfi hukuki (fi şerefi) 'l-Mustafâ* adlı çalışmasıdır. Osmanlı âlimleri *eş-Şifâ* üzerine pek çok çalışma kaleme almışlardır.⁷⁹⁶ Haremeyn'de, sarayda, camilerde, bazı devlet kurumlarında, medreselerde, askerî birimlerde, Enderun gibi önemli eğitim kurumlarında ve türbelerde çeşitli gerekçelerle sistematik bir şekilde *Şifâ-i şerif* okunması,⁷⁹⁷ devlet bünyesinde Buhârîhanlık makamının yanı sıra Şifâhanlık gibi bir makam da ihdas edilmiş olması, *Şifâ-i şerif* okumakla görevlendirilmiş âlimlere maaş bağlanması, III. Mustafa (v. 1774) gibi bazı padişahların *eş-Şifâ* hatim merâsimlerine katılması⁷⁹⁸ Osmanlı devlet geleneğinde de *eş-Şifâ* 'nın önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Sultan Abdülhamid'in de *Şifâ* okuma geleneği ile bağını sürdürerek *Şifâ-i şerif* okuduğu⁷⁹⁹ ve dönemin ünlü hattatlarından Abdullah Hamdi Bey'e (v. 1317/1899) bir *Şifâ-i şerif* yazdırdığı⁸⁰⁰ bilinmektedir. Ayrıca daha önce İstanbul'da 1264/1848'de basılan *eş-Şifâ* 'nın, Sultan Abdülhamid döneminde Kahire'de 1295/1878, 1312/1894, 1322/1904 yıllarında,⁸⁰¹ İstanbul'da 1295/1878 yılında çeşitli baskılarının yapıldığı,⁸⁰²

⁷⁹³Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, VIII, 273.

⁷⁹⁴Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, "Hasâisi'l-kübrâ", **DİA**, XVI, 276-277.

⁷⁹⁵Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, X, 183.

⁷⁹⁶Sultan Abdülhamid döneminden önce yazılmış, Abdülhamid döneminde İstanbul, Kahire ve Beyrut'da çeşitli baskıları yapılan *eş-Şifâ* şerhleri için bkz. Kandemir, Yaşar, "eş-Şifâ", **DİA**, XXXIX, 136.

⁷⁹⁷Yılmaz, Ahmet, **Kâdî İyâz'ın Kitâbü's-Şifâ Adlı Eseri ve Osmanlı'da Şifâhanlık Geleneği**, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015, s. 183-265. Eser Yaşar Kandemir tarafından tercüme ve şerh edilerek de basılmıştır. Bkz. Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, (trc. Yaşar Kandemir), I-III, İstanbul: Tahlil Yayınları, 2012.

⁷⁹⁸Yılmaz, Ahmet, **a.g.e.**, s. 182, 185.

⁷⁹⁹Atıf Hüseyin Bey, **Sultan Abdülhamit'in Hatıra Defteri**, (nşr. Metin Hülâgu), s. 39.

⁸⁰⁰Ülker, Muammer, "Abdullah Hamdi Bey", **DİA**, I, 104.

⁸⁰¹Kandemir, Yaşar, "eş-Şifâ", **DİA**, XXXIX, 138, Yukarıda zikrettiğimiz baskılarla beraber, *Şifâ-i şerif* neşretmek için gerekli makamlardan izin talep edenlerin arşiv belgelerindeki beyanlarından

Kütüphâne-i Hümâyün'a çeşitli *eş-Şifâ* nüshaları hediye edildiği ve padişahın Kütüphanesi'nde muhtelif *eş-Şifâ* nüshaları bulunduğu anlaşılmaktadır.⁸⁰³ Bununla birlikte, *Şifâ* okuma geleneğinin Sultan Abdülhamid döneminde de Osmanlı coğrafyasının hemen her yerinde hem gönüllü âlimler tarafından hem de devlet eliyle sürdürüldüğü,⁸⁰⁴ sarayda düzenlenen huzur derslerine katılan âlimler arasında şifâhanların da bulunduğu bilinmektedir.⁸⁰⁵

II. Abdülhamid döneminde *Şifâ-i şerif* üzerine çeşitli çalışmalar kaleme alınmıştır. Kazasker Şerîf Mehmed Molla Efendi'nin (v. 1308/1890) *Şerhu's-Şifâ* adlı bir eseri olduğu kütüphane kayıtlarından anlaşılmaktadır. Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'nda bulunan eser Arapça olarak kaleme alınmıştır.⁸⁰⁶ Kayserili Sabit Muhammed Efendi'nin (v. 1311/1893) *Aynu'r-rahmeti ve 'n-nur* adlı bir çalışması bulunmaktadır. Sabit Efendi *Şifâ-i şerif*'teki şemâille ilgili konuları bir araya getirerek bu eseri oluşturmuştur.⁸⁰⁷

Oflu Mehmed Efendi de (v. 1320/1902) Şamlı hadis âlimi İbnü'l-Haydırî'nin⁸⁰⁸ (v. 894/1489) *eş-Şifâ* muhtasarı, *es-Safâ' bi-tahrîri's-Şifâ'* adlı eserini tercüme etmiş ve özetlemiştir. Mehmed Efendi'nin *Şifâü'l-mü'minîn Risâlesi* adlı eseri 1304/1886 ve

anlaşıldığına göre bu dönemde tedkikattan geçen çok sayıda *Şifâ-i şerif*'in neşredildiği, dolayısıyla eserin çok defa basıldığı anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili arşiv belgeleri çerçevesinde yapılan bir araştırma için bkz. Yılmaz, Ahmet, **a.g.e.**, s. 271-275.

⁸⁰² Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, (Tercüme ve şerh: Kandemir, M. Yaşar), İstanbul, Tahlil Yay. c. 1, s. 42.

⁸⁰³ Yılmaz, Ahmet, *Kâdî İyâz'ın Kitâbü's-Şifâ Adlı Eseri ve Osmanlı'da Şifâhanlık Geleneği*, s. 184. 1311/1893 tarihli bir arşiv belgesinden anlaşıldığı üzere Hanîfî Efendi'nin kaleme aldığı **Türkçe Şifâ-i Şerîf** adlı bir kitap, meşihat makamınca Kütüphâne-i Hümâyün'a hediye edilmiştir. (Yılmaz, Ahmet, **a.g.e.**, s. 184) Bu eser muhtemelen Hanîf İbrâhim Efendi'nin (ö. 1189/1775) **Hulâsatü'l-vefâ fi şerhi's-Şifâ** adlı tercüme ve şerh çalışmasıdır. Bu çalışma Sultan Abdülhamid döneminde de 1314-1317/1896-1899 yıllarında iki cilt olarak basılmıştır. Bkz. Akpınar, Cemil, "Hanîf İbrâhim Efendi", **DİA**, XVI, 41.

⁸⁰⁴ Ahmet Yılmaz, **a.g.e.**, s. 192,204, 212-228.

⁸⁰⁵ Ahmet Yılmaz, **a.g.e.**, s. 317-318.

⁸⁰⁶ Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz B 1123, DVD nr. 1808

⁸⁰⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, I, 431.

⁸⁰⁸ Müellif ve eseri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Ünal, İsmail Hakkı, "İbnü'l-Haydırî", **DİA**, XXI, 79.

1318/1900'de İstanbul'da basılmıştır.⁸⁰⁹ Muhammed b. Yusuf Bedreddin el-Hasenî'nin de (1851-1935) *Şerhu's-şifâ* adlı bir çalışması olduğu bilinmektedir.⁸¹⁰

I. Belirli Bir Hadis Üzerine Yapılan Çalışmalar

İslâm toplumunda erken dönemlerden itibaren tek hadis çalışmaları kaleme alınmaya başlanmıştır. Osmanlı âlimleri de çeşitli amaçlarla bu alanda eser yazmışlardır.⁸¹¹ Osmanlı müelliflerinin bu alanda yazdığı eserler incelendiğinde bu çalışmaların daha çok muhtevâsı tartışılan hadisleri kapsadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte lugavî açıdan garip kabul edilen kelimelerin bulunduğu hadisleri açıklamak ve bazı rivayetleri felsefî-tasavvufî açıdan şerh etmek üzere kaleme alınmış çalışmalar da bulunmaktadır. Tek hadis çalışmaları arasında, ayrı bir risâle olarak yayınlananlar olduğu gibi, müelliflerin farklı konulardaki çalışmaları içerisinde bir bölüm olarak yayınlananlar da olmuştur. Osmanlı'da yazılan tek hadis şerhlerinin daha çok Gazzâlî (v. 505/1111) ve İbnü'l-Arabî (v. 638/1240) gibi âlimlerin kitaplarından seçilmiş hadisler olduğu anlaşılmaktadır.⁸¹²

Osmanlı'da belirli bir hadis üzerine yapılan çalışmaların yer aldığı bir diğer yayın organı da dergilerdir. Osmanlı dergicilik faaliyetlerinin XIX. yy.'da başladığı bilinmektedir.⁸¹³ Sultan Abdülhamid Dönemine gelindiğinde matbanın yaygınlaşması, ilmî ve fikrî metinlerin yayınlandığı dergilerin sayısının artmasıyla tek hadis çalışmaları dergilerde de çıkmaya başlamıştır. Dergilerde yayınlanan tek hadis çalışmaları arasında Manastırlı İsmâil Hakkı (1846-1912), Babanzâde Ahmed Naim (1872-1934), Mehmed

⁸⁰⁹Elmalı, Hüseyin, "Mehmed Emin Efendi Oflu" **DİA**, ek. II, 221; Kandemir, Yaşar, "eş-Şifâ", **DİA**, XXXIX, 137.

⁸¹⁰Kandemir, Yaşar, "Bedreddin el- Hasenî", **DİA**, V, 331.

⁸¹¹Sultan Abdülhamid döneminden önce Osmanlı muhaddisleri tarafından yazılan tek hadis çalışmaları hakkında bkz. Altuntaş, Celil, **a.g.e.**, s. 351-361.

⁸¹²Altuntaş, Celil, **a.g.e.**, s. 351-352.

⁸¹³Yapar Gönenç, Aslı, "Türkiye'de Dergiciliğin Tarihsel Gelişimi" **İletişim Fakültesi Dergisi**, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/212194> s. 64. Osmanlı Devletinde yayınlanan ilk dergi Sultan Abdülmecid Dönemi'nde (1839-1861) 1849'da yayınlanan **Vaka-i Tıbbiye** adlı Tıp dergisidir. Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Yapar Gönenç, Aslı, "Türkiye'de Dergiciliğin Tarihsel Gelişimi" **İletişim Fakültesi Dergisi**, Erişim: 09.01.2019, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/212194>, s. 64-65.

Âkif (1873-1936) gibi önemli isimlerin hadis şerhleri de bulunmaktadır.⁸¹⁴ Bu çalışmalar genellikle bir hadisi başka bir hadisle yahut birden fazla hadisten yararlanarak açıklamakta, âyetlerden de örnekler getirerek hadisi şerhetmekte ve ictimâî meseleleri bu yöntemle ele almaktadır. Manastırlı İsmâil Hakkı'nın "Hased hadisi"⁸¹⁵ üzerine kaleme aldığı *Bir Hadis-i Şerif* adlı çalışması bu eserlere örnek olarak zikredilebilir.⁸¹⁶

Tibyânü vesâilî'l-hakâik adlı tasavvûfî eseriyle tanınan Harîrîzâde M. Kemaleddin Efendi'nin de (v. 1299/1881) *Feyzû 'l-muğni fî şerhi hadîsi kudsî men talebenî* adlı bir tek hadis çalışması bulunmaktadır.⁸¹⁷ Harîrîzâde eserinde bu sözden⁸¹⁸ yola çıkarak tasavvuf yoluna girmiş olan müridin "kemal" olarak adlandırılan mertebeye ulaşmak için katedeceği makamları izah etmekte, mertebeleri açıklarken daha çok mutasavvıfların kullandıkları hadis rivayetlerine yer verdiği görülmektedir.⁸¹⁹ Konuyla ilgili araştırma yapan diğer müellifler gibi⁸²⁰ biz de esere adını veren söze herhangi bir hadis kaynağında rastlayamadık. Halep'de Şeyh Abdüllatif Buhârî'den, İstanbul'da Şeyh Kâsım el-Mağribî'den hadis okuduğu ve bazı hocalardan *Sahîh-i Buhârî* dersleri aldığı bilinen⁸²¹ kıymetli bir müellifin, eserinde pek çok mevzû rivayete yer vermesi ve çalışmasını mevzû bir rivayet üzerine inşâ etmiş olması dönemin hadis anlayışının çeşitliliğini görmek açısından anlam taşımaktadır.

⁸¹⁴Müellifleri Sultan Abdülhamid Dönemini idrak etmiş olmakla beraber, tek hadis çalışmaları sonraki döneme tekabül ettiği için ana metinde zikretmediğimiz bu çalışmalar hakkında bkz. http://isamveri.org/pdfosm/D00125/1328_1-8/1328_1-8_23-205/1328_1-8_23-205_NAIMA.pdf http://isamveri.org/pdfosm/D00125/1328_2-9/1328_9_234/1328_9_234_ERSOYMA.pdf. Erişim: 09.01.2019.

⁸¹⁵«لَا تَخَاسِدُوا، وَلَا تَتَاجَسُوا، وَلَا تَبَاغُضُوا، وَلَا تَدَابَرُوا، وَلَا يَبِيعُ بَعْضُكُمْ عَلَى بَيْعِ بَعْضٍ، وَكُونُوا عِبَادَ اللَّهِ إِخْوَانًا الْمُسْلِمُ أَخُو الْمُسْلِمِ، لَا يَظْلِمُهُ وَلَا يَخْذُلُهُ، وَلَا يَحْفَرُهُ النَّفْقَى هَاهُنَا» وَيُشِيرُ إِلَى صَدْرِهِ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ «يَحْسَبُ امْرَأً مِنَ الشَّرِّ أَنْ يَحْقَرَ أَخَاهُ الْمُسْلِمَ، كُلُّ الْمُسْلِمِ عَلَى الْمُسْلِمِ حَرَامٌ، دَمُهُ، وَمَالُهُ، وَعَرْضُهُ» Buhârî, Edeb, 57; Müslim, Birr ve sıla, 10. Hasedle ilgili hadistir.

⁸¹⁶Manastırlı İsmâil Hakkı, "Bir Hadis-i Şerif", *Sırât-ı müstakim (Sebîlü'r-reşâd)*, 23 Nisan, c. II, sy. 35, s. 129-130. http://isamveri.org/pdfosm/D00125/1325_2/1325_2_35/1325_2_35_HAKKIMI.pdf, Erişim: 09.01.2019.

⁸¹⁷Eserin yazma bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi H. Selim Ağa Hüdaî Efendi Koleksiyonunda nr. 584'de Arapça olarak bulunmaktadır. Ayrıca Osman Türer tarafından günümüz Türkçesine de kazandırılmıştır. Bkz. Türer, Osman, "Harîrî-zâde'nin, Sülûkün Mertebelerine Dair Bir Risâlesi: Feyzû'l-Muğni Min Sırrî Hadîsi Men Talebenî", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2009, c. IX, sy. 23, "İbnü'l-Arabî" özel sayısı - II, s. 39-51.

⁸¹⁸Risâlede ve kaynaklarda "من طلبنى وجدنى" Beni talep eden beni bulur, şeklinde geçen bu söz sadece bazı tefsir, tarih ve tasavvuf kitaplarında geçmektedir. Örnek için bkz. Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberî, *Tarihü't-Taberî : Tarihü'l-ümem ve'l-müluk*, Beyrut, Dâru't-turâs, 1387, V, 354. Ebu Hamid Muhammed el-Gazali, *İhyau ulumi'd-din*, Beyrut, Dâru'l-mârifet, IV, 324.

⁸¹⁹Türer, Osman, "a.g.m", s. 39-50.

⁸²⁰Türer, Osman, "a.g.m", s. 39.

⁸²¹Çiçek, Yakup, "Harîrîzâde" *DİA*, XVI, 192.

Harîrîzâde'nin bu eserini, buraya kadar zikredilenlerden yola çıkarak, II. Abdülhamid döneminde hadis müelliflerinin tasavvuf ilişkisine ve mutasavvıfların delil olarak kullandıkları rivayetlerin dönemin hadis çalışmalarına etkisine örnek olarak zikretmek mümkündür. Müellifinin Sultan Abdülhamid dönemini idrak etmesinden dolayı burada zikretmeyi uygun gördüğümüz eser, 1872'de tamamlanmıştır.⁸²²

Kazasker Şerîf Mehmed Molla Efendi'nin de (v. 1308/1890) *Namaz hakkında bir hadîs-i şerîf* adlı bir çalışması,⁸²³ *Risâle fî şerh-i hadîs-i küntü kenzen mahfiyyen*⁸²⁴ adlı bir eseri,⁸²⁵ *Tefsîr-i hadîs-i inneme'l-â'mâlû bi-n-niyât*⁸²⁶ adlı bir çalışması⁸²⁷ ve *Şerhü hadîsi men arafe nefsehu fekad arafe rabbehu*⁸²⁸ adlı bir kitabı vardır. Meşhur müellif Bursalı Mehmed Tâhir (1861-1925) ise Harîrîzâde'nin müridleri arasındadır.⁸²⁹

Sultan Abdülhamid dönemi tek hadis çalışmaları arasında sûfî ve kelamcı Fâik Muhammed Bey'in (v. 1319/1901) *Şerhu hadîsi mûtû kable en temûtû* adlı eseri,⁸³⁰ Gelibolu ve Mısır gibi çeşitli bölgelerdeki Mevlevîhânelerde irşad faaliyetlerinde

⁸²²Yıldırım, Selahattin, “Osmanlı Muhaddisleri'nin Eserleri ve Bunlar Arasında Kırk Hadis Çalışmalarının Yeri”, *Uluslararası Katılımlı Sempozyum: Anadolu'da Hadis Geleneği ve Daru'l-Hadisler*, 30 Nisan-1 Mayıs 2011 /Çankırı, s. 295.

⁸²³Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz A 4546/5, DVD nr. 251

⁸²⁴Bu söz herhangi bir hadis kaynağında geçmemekle beraber, Sehâvî bu sözün hadis olmadığını aktarmaktadır. Bkz. Sehâvî, *el-Makâsîdü'l-hasene*, 1, 521. Aclûnî de, bu sözün hadis olmadığını ancak taşıdığı mânânın, “İns ve cinni bana ibadet etsin diye yarattım” (ez-Zâriyât 51/56) meâlindeki âyetin içeriğiyle uyuştuğunu, bu âyetteki “ibadet etsinler” ifadesini “beni tanısinler” şeklinde yorumlayan müfessirler olduğunu, sûfîlerin bu hadisi eserlerinde kullandıklarını ifade ettiğini aktarmaktadır. Bkz. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, 132.

⁸²⁵Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz 06 Mil Yz FB 408/1, DVD nr. 1748.

⁸²⁶Buhârî, *Bed'ü'l-vahy* 1, İman 41; Müslim, *İmâre*, 155.

⁸²⁷Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv nr. 06 Mil Yz 06 Mil Yz A 6160/3, DVD nr.365.

⁸²⁸Bu rivayet herhangi bir hadis kaynağında geçmemekle beraber, bazı tasavvufî kaynaklarda geçmektedir. Örnek olarak bkz. Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakatü'l-asfiyâ*, Kahire, Matbaatü's-saade, 1974, X, 208. Sehâvî bu sözün merfû bir rivayet olmadığını, Yahya b. Muaz'ın sözü olduğunu zikretmektedir. Bkz. Sehâvî, *el-Makâsîdü'l-hasene*, 1, 657,

⁸²⁹Çiçek, Yakup, “Harîrîzâde” *DİA*, XVI, 192-193. Müellif ve çalışmaları hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Çiçek, Yakup, *Harîrîzâde Mehmed Kemâleddin, Hayatı-Eserleri ve “Tibyânü vesâilü'l-hakâik fî beyâni selâsil-i-t tarâik” Muhtevası, Kaynakları*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1982. Muhammed Nûrî'l-Arabî hakkında daha detaylı bilgi için ayrıca bkz. Azamat, Nihat, “Muhammed Nûrî'l-Arabî” *DİA*, XXX, 560-563.

⁸³⁰Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 99; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin* XI, 115.

مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا, bu rivayet için Sehâvî hocasından nakille aslı yoktur demektedir. Bkz. Şemseddin es-Sehâvî, *el-Makâsîdü'l-hasene*, 682. Keşfü'l-hafâ'da ise bu sözün sûfîlerin sözlerinden bir söz olduğu zikredilmektedir. Bkz. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, 350.

âlim Ebû'l-Meâlî Mahmûd Şükri el-Âlûsî 'nin de⁸⁴¹ (1857-1924) *Şerhu hadîsü's-sekaleyn*⁸⁴² adlı baskı tarihine ulaşamadığımız Arapça bir eseri bulunmaktadır. Osmanlı devletiyle irtibat halinde olan Âlûsî, İngilizler'in kendisine teklif ettikleri çeşitli makamları kabul etmemiş, bazı diplomatik konularda Osmanlı Devleti için arabulucuk ve elçilik gibi görevler üstlenmiştir.⁸⁴³

Seyyid Hasan Sadr olarak tanınan Bağdatlı âlim Hasan b. Hâdî b. Muhammed'in (v. 1856-1935) *Hidâyetü'n-necdeyn ve tafsîlü'l-cündeyn*⁸⁴⁴ adlı bir eseri mevcuttur. Doğum tarihi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi zikredilmeyen Lazkiyeli Nâcî el-Edîb'in de (d.?-1936) *Hadîsü Ramazan* adlı bir çalışması vardır.⁸⁴⁵

J. Hilâfet İle İlgili Risâleler

Hilâfetin kureyşiliği meselesi İslâm'ın ilk asırlarından beri tartışılmış,⁸⁴⁶ İslâm tarihi boyunca konuyla ilgili çeşitli eserler kaleme alınmıştır. "İmamlar Kureyştendir" hadisinin⁸⁴⁷ bu konudaki tartışmaların dayanağını oluşturduğu bilinmektedir. Bu

751, no.1365. Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Sağlam, İbrahim "Uğursuzluk Üç Şeydedir..." Rivayetinin İsnad ve Metin Yönünden Tahlili", **Kırıkkale Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi (KİİFAD)**, 2017, c. II, sy. 3, s. 81-108. Benzer rivayetler için ayrıca bkz. Buhârî, Tıb, 54; Müslim, Selam, 102.

⁸⁴¹ Âlûsî, İbn Kuteybe'nin (v. 276/889) Muhaddislerle yöneltilen eleştirileri cevaplamak amacıyla kaleme aldığı **Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs** adlı eserini de tahkik ederek Kahire'de 1323/1905' de neşretmiştir. II. Abdülhamid döneminde Mahmûd Şehbenderzâde tarafından 1326/1908'de yine Kahire'de bir kere daha basılmıştır. Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Hansu, Hüseyin, "Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs" **DİA**, XXXI, 33-34.

⁸⁴² Sekaleyn kelimesi bazı hadis rivayetlerinde insanlar ve cinler, bazı rivayetlerde de Kur'an-ı Kerîm ve Ehl-i beyt için kullanılmıştır. Hatta bu tabir "resûlü's-sekaleyn" ifadesiyle insan ve cinlerin peygamberi anlamında Hz. Peygamber için de kullanılmaktadır. (Öz, Mustafa, "Sekaleyn" **DİA**, XXXVI, 325) Resûlullah bir hadiste "Ben size sekaleyn'i (iki değerli emanet) bırakıyorum. Bunlardan biri diğerinden büyük olan ve etkisi gökten yere kadar uzanan Allah'ın kitabı, diğeri ise Ehl-i beyt'imdir. Bunlar kıyamet gününde havzın başında benimle buluşuncaya kadar ayrılmayacaklardır." buyurmuştur.(Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, XVII, 170) Şîh kaynaklarda bu rivayet bazı ilâvelerle Hz. Ali'nin hilâfetine delil olarak sayılmıştır. Konuyla ilgili rivayetler ve bu rivayetlerin tahlili için bkz. Dölek, Adem, "Sekaleyn Hadisi ve Değerlendirilmesi", **Marife Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]**, 2004, c. IV, sy. 3, s. 149-173.

⁸⁴³ Yavuz, Yusuf Şevki, "Mahmûd Şükri Âlûsî", **DİA**, II, 548.

⁸⁴⁴ Kehhâle'de eserin içeriği hakkında " fi şerhi hadîsi'l akl ve cünüduhu" değerlendirmesi yapılmış olmakla beraber hadis kaynaklarında akılla ilgili bu konuya dair bir rivayet bulamadık. (Bkz. Kehhâle, **Mu'cemü'l-mü'ellifin**, III, 299-300) Akılla ilgili rivayetlerin genellikle mevzû olduğu da bilinmektedir.

⁸⁴⁵ Ziriklî, **el-A'îlâm**, VII, 344.

⁸⁴⁶ Hatiboğlu, M. Said, **İslamda İlk Siyasi Kavmiyetçilik: Hilâfetin Kureyşliliği**, Ankara, Kitâbiyat Yayınları, 2005, s. 54-87.

⁸⁴⁷ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, (thk:Şuayb el Arnâvûd), Beyrut, 2001, XIX, 318.

rivayetin önceki dönemlerde de Osmanlı eserlerinde zikredildiği ve tartışıldığı,⁸⁴⁸ Osmanlı müellifleri tarafından konuyla ilgili eserler kaleme alındığı bilinmektedir. Lutfi Paşa'nın⁸⁴⁹ (v. 970/1563) *Halâsü'l-ümme fî ma'rifeti'l-e'imme*⁸⁵⁰ adlı eseri, (v. 1267/1851), Yasincizâde Abdülvehab Efendi'nin (v. 1248/1833) *Hulâsatü'l-burhan fî itaati's-Sultan* adlı çalışması bu eserler arasında zikredilebilir.⁸⁵¹

Sultan Abdülhamid dönemi'ne gelindiğinde İngilizler'in Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik çalışmaları kapsamında ilk olarak İngilizler tarafından bu hadis yeniden gündeme getirilmiş,⁸⁵² bu konuda, hadis ilmi kapsamında da değerlendirilebilecek bir literatür oluşmuştur. Sultanı destekleyen yahut ona muhalefet eden çeşitli ilim dallarına mensup İslâm âlimleri, gazeteciler ve yazarlar, sultanın görevlendirdiği devlet görevlileri yahut ilim adamları bu alanda eser vermiş kimseler arasında zikredilebilir.

1. Sultan II. Abdülhamid'in Hilâfetini Hadislerden Deliller Getirerek Destekleyen Risâleler

Sultan II. Abdülhamid döneminde yazılan hilâfet ile ilgili risâleler⁸⁵³ incelendiğinde bu çalışmaların önemli bir kısmının Sultan Abdülhamid'in hilâfetini âyet

⁸⁴⁸Buzpınar, Ş. Tufan, "Osmanlı Hilâfeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 2004, c. II, sy. 1 [Türk Siyaset Tarihi (Tanzimat'tan Günümüze) Sayısı], s. 115 Bu alanda Sultan Abdülhamid döneminden önce yapılan çalışmalar hakkında bkz. Buzpınar, Ş. Tufan, "Osmanlı Hilâfeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 2004, c. II, sy. 1, s. 113-121. Ayrıca bkz. Kara, İsmail, **İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri I**, 6-9.

⁸⁴⁹Lutfi Paşa, II. Beyazıd ve Yavuz Sultan Selim Dönemlerinde önemli devlet kademelerinde görev almış vezir, tarihçi ve ilim adamıdır. Eserinde "İmamlar Kureyştendir" hadisinin mevzu olduğunu deliller getirerek ispatlamaya çalışmıştır. Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. İpşirli, Mehmet, "Lutfi Paşa" **DİA**, XXVII, 236. Ayrıca bkz. Altuntaş, Celil, **Osmanlı İlim Geleneğinde Hadis (Sahn-ı Seman'dan Dârü'l-Fünûn'a Osmanlı'da Hadis Öğretimi)**, s. 356-357.

⁸⁵⁰İpşirli, Mehmet, "Lutfi Paşa" **DİA**, XXVII, 236.

⁸⁵¹Kara, İsmail, **a.g.e.**, I, s. 6. Yasincizâde Abdülvehab Efendi'nin bu çalışması hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Baboğlu, Uğur, **Yasincizâde Abdülvehab Efendi ve Hülâsatü'l-Bürhân fî İtâati's-Sultân Adlı Risâlesi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014.

⁸⁵²Varol, Muharrem, **II. Abdülhamid'in Danışmanı Ebül'l-Hüda Sayyâdi'nin Hayatı, Eserleri ve Tesirleri (1850-1909)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2004, s. 65. Konuyla ilgili ayrıca bkz. Kara, İsmail, **a.g.e.**, I, 6. Özcan, Azmi, "İngiltere'de Hilâfet Tartışmaları 1873-1909", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, 1998, sy. 2, s. 49-71. Hilâfetin Kureyşliği konusunda Wamery, Malcolm Mac Coll gibi bazı Batılı isimlerin tartışmaları hakkında bkz. Kara, İsmail, **a.g.e.**, (trc. Şükrü Hanioglu) II, 419-434.

⁸⁵³İsmail Kara'nın **İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** adlı hilâfet risâlelerine dair altı ciltlik kapsamlı bir çalışması bulunmaktadır. Bu çalışmanın ilk iki cildi Sultan

ve hadislerle desteklemek gayesiyle kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, sultanın halifelığının meşrû olmadığını ispatlamak için âyet ve hadisler yorumlanarak yazılmış muhalif risâleler de bulunmaktadır. Ayrıca bazı Batılı müelliflerin de bu konuda çeşitli risâleler kaleme aldıkları ve bu risâlelerde yer yer hadislerden de yararlandıkları görülmektedir.⁸⁵⁴

Osmanlı âlimlerinden Hasan Toyrânî'nin (v. 1315/1897)⁸⁵⁵ bu alanda yazılmış “*Fî icmâli'l-kelâm 'alâ mes'eleli'l-hilâfeti beyne ehli'l-İslâm*” adlı bir makalesi bulunmaktadır. Toyrânî bu makalesinde, sünnetin Kur'an'dan sonra en güçlü delil olduğunu, sünnetin Kur'an'ı tefsir ettiğini ve ona aykırı olmadığını vurgulamaktadır.⁸⁵⁶ Bununla birlikte, İslâm tarihinden de yararlanarak “İmamlar Kureyştendir” hadisinin sıhhatini ve geçerliliğini tartışmakta,⁸⁵⁷ konuyla ilgili başka hadisleri de delil getirerek Osmanlı hilâfetini diğer risâlelere kıyasla daha mûtedil bir üslûpla savunmaktadır.⁸⁵⁸ Ayrıca “Yavuz Sultan Selim imâmetin Kureyş'te yahut başkalarında olması gerektiği şeklindeki uydurmalara itibar etmedi, amme menfaatine itimat etti, kitap ve sünneti gözettiler.” diyerek hilâfetin Osmanlıya geçişini savunmakta, II. Abdülhamid için de Sultân-ı âzam ifadesini kullanmaktadır.⁸⁵⁹ Arap dili edebiyatında ve çeşitli ilimlerde ihtisas sahibi olan Toyrânî babasının memuriyeti dolayısıyla Mısır'da dünyaya gelmiş, Mısır'da memurluk ve gazetecilik gibi görevlerde bulunmuş, İstanbul'da da ikamet etmiştir.⁸⁶⁰

Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi'nin de⁸⁶¹ (v. 1318/1900) *en-Nesâyihu'l-fevziyye fî'l-ed'îye ve'l-medâyihu's-seniyye* adlı, bazı hadislere de yer

Abdülhamid döneminde hilâfet ile ilgili yazılan risâleleri içermektedir. Konuyla ilgili bkz. Kara, İsmail, **a.g.e.**, I-VI.

⁸⁵⁴ Konuyla ilgili örnekleri çalışmamızın bu bölümünde zikretmeye çalışacağız.

⁸⁵⁵ Aruçi, Muhammed, “Toyrânî”, **DİA**, XLI, 274.

⁸⁵⁶ Toyrânî, Hasan Hüsnü, “Fî icmâli'l-kelâm 'alâ mes'eleli'l-hilâfe beyne ehli'l-İslâm” Kara İsmail, **İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, I, 302-303.

⁸⁵⁷ Toyrânî, Hasan Hüsnü, “Fî icmâli'l-kelâm 'alâ mes'eleli'l-hilâfe beyne ehli'l-İslâm” s. 310.

⁸⁵⁸ Toyrânî, Hasan Hüsnü, “a.g.m”, s. 298-321.

⁸⁵⁹ Toyrânî, Hasan Hüsnü, “a.g.m”, s. 319-320.

⁸⁶⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, II, 159-160

⁸⁶¹ Müellif hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Uzun, Mustafa, “Fevzi Efendi”, **DİA**, XII, 507-508.

vererek Sultan Abdülhamid'i övdüğü ve sultana dua ettiği bir risâlesi bulunmaktadır. Eserin 1885'den sonra basıldığı bilinmektedir.⁸⁶²

Sultanın danışmanlarından hadis ilmiyle de iştigal ettiği bilinen mutasavvıf Ebü'l-Hüdâ es-Sayyâdî'nin (v. 1334/1909) kaleme aldığı *Dâ'i'r-Reşâd li-sebîli'l-ittihâd ve'l-inkıyâd*⁸⁶³ ve “*en-Nefhatü'n-nebeviyye fî hidmeti'l-hilâfeti'l-Hamîdiyyeti'l-Osmâniyye*”⁸⁶⁴ adlı çalışmalar, Sultan Abdülhamid dönemi hilâfet risâlelerinin kaynaklarını ve niteliğini tanımak açısından önem taşımaktadır.

İbn Ebû Şeybe'nin (v. 235/849) *el-Musannef'i*, *Kütüb-i sitte*, Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) *Müsned'i*, Taberânî'nin (v. 360/971) *Mu'cemleri*, Hâkim'in (v. 405/1014) *el-Müstedrek'i*, Beyhakî'nin (v. 458/1066) *Şu'abü'l-îmân* adlı eseri, Ebû Nuaym'ın (v. 430/1038) *Hilyetü'l-evliyâ'sı*, Deylemî'nin (v. 558/1163) *Müsnedü'l-Firdevs'i*, Heysemî'nin (v. 807/1405) *Mecmau'z-zevâid* adlı eseri, Suyûtî'nin (v. 911/1505) *el-Câmi'u's-sağîr* adlı eseri, Ali el-Müttakî'nin (v. 975/1567) *Kenzü'l-ummâl* adlı eseri, Münâvî'nin (v.1031/1622) *Feyzü'l-kadîr* adlı eseri ve Aclûnî'nin (v. 1162/1749) *Keşfü'l-hafâ'sı*, Ebü'l-Hüdâ'nın bu alanda yazdığı çalışmaların kaynaklarını oluşturmaktadır.⁸⁶⁵ Eserlerinde yer yer mutasavvıfların sözlerine de yer veren⁸⁶⁶ Ebü'l-Hüdâ es-Sayyâdî, aynı zamanda sultanı övmekte ve ona dua etmekte, risâlelerinde hadisler çerçevesinde II. Abdülhamid'in hilâfetini savunmaktadır.

⁸⁶² Eser İsmail Kara tarafından günümüz Türkçesine kazandırılmıştır. Bkz. Mehmed Fevzi Efendi, “en-Nesâyihi'l-fevziyye fî'l-ed'îye ve'l-medâyihi's-seniyye” Kara, İsmail, **İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, I, 253-260.

⁸⁶³ Eser Süleymâniye kütüphanesi, Hasib Efendi Koleksiyonu, nr. 284, İstanbul, Matbaa-i Amire t.y, kaydıyla Arapça olarak bulunmaktadır. Ayrıca günümüz Türkçesine de kazandırılmıştır. Bkz. Sayyâdî, Ebü'l-Hüdâ, “Dâ'i'r-Reşâd li-sebîli'l-ittihâd ve'l-inkıyâd”, (trc. Halebli Kudsi Efendizâde Abdülkadir), (nşr. İsmail Kara, Hülya Güzey, Nergiz Yılmaz), Kara, İsmail, **İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, I, 161-201.

⁸⁶⁴ Eser Süleymâniye kütüphanesi, Hasib Efendi Koleksiyonu, nr. 86, Mısır, 1313, Matbau'l âliye kaydıyla Arapça olarak bulunmaktadır. Ayrıca İsmail Kara ve Zeynep Süslü tarafından günümüz Türkçesine kazandırılmıştır. Bkz. Sayyâdî, Ebü'l-Hüdâ, “Nefhatü'n-nebeviyye fî hidmeti'l-hilâfeti'l-Hamîdiyyeti'l-Osmâniyye”, (trc. İsmail Kara, Zeynep Süslü) Kara, İsmail, **İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, I, 203-251.

⁸⁶⁵ Sayyâdî, Ebü'l-Hüdâ, “Dâ'i'r-Reşâd li-sebîli'l-ittihâd ve'l-inkıyâd”, (trc. Halebli Kudsi Efendizâde Abdülkadir), (nşr. İsmail Kara, Hülya Güzey, Nergiz Yılmaz), Kara, İsmail, **İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, I, 165-251.

⁸⁶⁶ Sayyâdî, Ebü'l-Hüdâ, “Dâ'i'r-Reşâd li-sebîli'l-ittihâd ve'l-inkıyâd”, (trc. Halebli Kudsi Efendizâde Abdülkadir), (nşr. İsmail Kara, Hülya Güzey, Nergiz Yılmaz), Kara, İsmail, **İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, I, 72.

Şam Müftüsü Mahmud b. Hamza'nın (v. ?) *el-Burhân 'alâ bekâ'i mülki Benî 'Osmân ilâ âhiri'z-zamân* adlı 1304/1884 yılında telif edildiği bilinen bir risâlesi bulunmaktadır. Risâle Bereketzâde İsmâil Hakkı (v. 1851-1918) tarafından *Bekâ-yı Saltanat-ı Osmaniyye* adıyla 1328/1910'da Osmanlı Türkçesi'ne tercüme edilerek, 1332/1913'de basılmıştır.⁸⁶⁷ Ahmet Sürün ve İsmâil Kara'nın yayınladıkları risâle sayesinde haberdar olduğumuz çalışmada, Türkler ile ilgili bazı rivayetler nakledilmekte, bir takım haberler yorumlanarak Osmanlı'nın gerçekleştirdiği bazı fetihlerin kıyamet alâmetleri arasında sayılabileceği zikredilmektedir. Risâle âhir zamanda İslâm beldelerinin durumu ile ilgili rivayetler de içermekte, Osmanlı devletinin hükümrانlığının âhir zamanda da devam edeceğini öne sürmekte ve Osmanlı hânedanını övmektedir.⁸⁶⁸

Şam Emevî Camii imamı Muhammed Ârif el-Müneyyir'in de (1848-1923) *el-Hakku'l-mübîn fî ehâdis-i erba'în fî men harace 'an tâ'ati emîri'l-mü'minîn ve şakka 'asa'l-müslimîn* adlı padişaha takdim ettiği Arapça bir kırk hadis çalışması bulunmaktadır.⁸⁶⁹ Eser, imama itaat, İslâm toplumundan ayrılmama ve fitne çıkarmama gibi daha çok siyasî konulardaki hadislerden oluşmaktadır. *Kütüb-i sitte*, Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) *Müsned'i*, Taberânî'nin (v. 360/971) *Mu'cemleri*, Hâkim'in (v. 405/1014) *el-Müstedrek'i*, Beyhakî'nin (v. 458/1066) *Şu'abü'l-îmân* adlı eseri, çalışmanın kaynakları arasındadır.⁸⁷⁰ Şâfiî fukahâsından olan müellif Şam'da doğmuş Şam'da yaşamış ve orada vefat etmiştir.⁸⁷¹

Bu dönemde hilâfet ile ilgili risâleler alanında yazılmış bir diğer eser de Ferik Ahmet Muhtar Paşa'nın⁸⁷² (1861-1926) *Disiplin Yahut İnzibat-ı Askerî'den Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiye* adlı çalışmasıdır. Çok sayıda hadisten yararlanılarak oluşturulmuş

⁸⁶⁷ Mahmud b. Hamza, "el-Burhân 'alâ bekâ'i mülki Benî 'Osmân ilâ âhiri'z-zamân", (trc. Bereketzâde İsmail Hakkı), (nşr. Ahmet Sürün), Kara, İsmail, **İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, I, 261-262.

⁸⁶⁸ Mahmud b. Hamza, **a.g.e.**, I, s. 261-282.

⁸⁶⁹ Kara, İsmail, **a.g.e.**, II, s. 19.

⁸⁷⁰ Muhammed Ârif el-Müneyyir, "el-Hakku'l-mübîn fî ehâdis-i erba'în fî men harace 'an tâ'ati emîri'l-mü'minîn ve şakka 'asa'l-müslimîn", 1318, (Tercüme ve tahrir. Müjdat Uluçam) Kara, İsmail, **İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, II, 219-248.

⁸⁷¹ Zirikli, **el-A'lâm**, VI, 180.

⁸⁷² Ferik Ahmet Muhtar Paşa, "Disiplin Yahut İnzibat-ı Askerî'den Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiye" 1323, (Haz. Cengiz Şeker), Kara, İsmail, **İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, II, 281-349.

olan eser, Abdülhamid döneminde yaşamış asker kökenli bir devlet adamının hadis birikimini ve bakış açısını göstermesi açısından ayrı bir öneme sahiptir.⁸⁷³ İsmail Kara, bu çalışmanın Ahmet Muhtar Paşa'nın Sultan Abdülhamid'e takdim ettiği *Disiplin Yahut İnzibat-ı Askerî* adlı eserin içinden bir bölüm olduğunu ve ayrı bir eser olacak hacme sahip olduğunu aktarmaktadır.⁸⁷⁴

Ahmet Muhtar Paşa'nın, eserinde, hadisleri Sultan Abdülhamid'in hilâfetini destekler nitelikte yorumlaması diğer bazı risâlelerde olduğu gibi bu çalışmada da hadislerin çok farklı yorumlarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Paşa'nın şu sözlerini dönemin siyasî hadis yorumculuğuna örnek olarak zikretmek mümkün görünmektedir.

“Hadis-i şerif-i nebevî: “ Tahkik Cenâb-ı Allah bu ümmet-i merhûme-i İslâmiyye için her yüz senenin re'sinde yani her asr-ı hicrî ibtidâlarında bu dîni mübîn hakkında mûcib-i nusret-u te'âli olacak bir hükümdar-ı âlî-şan ba's u irsâl buyurur.”⁸⁷⁵ Bunca işarât-ı kudsiyeye mâ-sadak olan halife-i Seyyidü'l-mürselîn, sultan-ı diyanet perver ve adalet-mekîn, padişah-ı e'azz ü akdesimiz, es-Sultan el-Gâzi Abdülhamid Han-ı Sâni-i ilham karîn Efendimiz hazretleri ilâ maşallahu te'ala sâlifü'l-arz hadis-i şerif ve mübareke dahi min kibelî'r-Rahmân mâ-sadak buyurulmuşlardır.”⁸⁷⁶

Dönemin devlet adamlarından Ali Nazif Sürûrî'nin de (1865-1935) *Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiye* adlı bir çalışması bulunmaktadır. Eserde sultana itaatle ilgili 22 hadis Arapça metni, tercüme ve şerhiyle birlikte yer almaktadır. Eser hadisler aracılığıyla sultanın hilâfetini destekler bir mâhiyete sahiptir. *Kütüb-i sitte*, Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) *Müsned*'i, Ali el-Müttakî'nin (v. 975/1567) *Kenzü'l-ummâl* adlı eseri bu çalışmanın kaynakları arasındadır.⁸⁷⁷

Maarif-i Umûmiye Nezâreti'nde görevli olduğu bilgisi dışında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamadığımız Muhammed Emin el-Mekkî'nin de (v.?) Sultan Abdülhamid'in hilâfetini destekler nitelikte bir risâlesi bulunmaktadır. Her ne kadar bu

⁸⁷³İsmail Kara, bir Osmanlı paşasının dinî-tarihî konulardaki bilgi seviyesini göstermesi açısından da eserin önemli olduğunu arzetmektedir. Bkz. Kara, İsmail, **a.g.e**, II, 26.

⁸⁷⁴Kara, İsmail, **a.g.e**, II, 26.

⁸⁷⁵Eserde zikredilen hadisin metni için bkz. **عَبْدُ اللَّهِ يُبْعَثُ لِهَذِهِ الْأُمَّةِ عَلَى رَأْسِ كُلِّ مِائَةِ سَنَةٍ مَنْ يُجِدُّ لَهَا دِينَهَا**. Ebu Davud, Melâhim, 1. Eserde geçen hadislerin tamamı için bkz. Kara, İsmail, **a.g.e**, II, 284-347.

⁸⁷⁶Kara, İsmail, **a.g.e**, II, 296.

⁸⁷⁷Nazif Sürûrî, “Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiye” (Haz. Düccane Cündioğlu, Müjdat Uluçam, nşr. Mehmed Tâhir) İstanbul, 1315, (Kara, İsmail, **İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde), II, 207-216.

risâlenin bir hadis çalışması olarak değerlendirilmesi mümkün görünmese de, Osmanlı padişahlarının ve bilhassa Sultan Abdülhamid'in Haremeyn-i Şerîfeyn'e hizmetlerini, Hz. Peygamber'e ve ashâb-ı kiram'a gösterdikleri saygıyı anlatması açısından zikredilmeye değerdir.

Hulefâ-i 'Îzâm-ı Osmâniyye Hazarâtının Haremeyn-i Şerîfeyn'deki âsâr'ı mebrûre ve meşkûre-i hümâyunlarından bâhis tarihî bir eserdir başlıklı 1318/1900 yılında İstanbul'da basılan çalışma,⁸⁷⁸ Osmanlı padişahlarının Haremeyn hizmetleri: (Osmanlı Halifelerinin Haremeyn-i Şerîfeyn'de yaptırdıkları eserler) adıyla günümüz Türkçesine de çevrilmiştir.⁸⁷⁹ Eser Sultan Abdülhamid'in Haremeyn-i Şerîfeyn'e hizmetlerini kapsamlı bir şekilde anlatması açısından önem arz etmektedir.

Peşâverli Mevlevî Hâfız Abdülcemil (v.?) adlı bir müellifin de Hind dilinde yazılıp Arapça'ya tercüme edilmiş olan bir risâlesi bulunmaktadır. *ez-Zaferu'l-Hamîdiyye fî isbâti'l-halife*⁸⁸⁰ adını taşıyan risâlenin, dönemin meşhur oryantalistlerinden William Muir'in (1819–1905) Sultan Abdülhamid'in Kureyşiyet şartını haiz olmadığı için İslâm halifesi sayılamayacağı yönündeki görüşlerine cevap olarak yazıldığı anlaşılmaktadır.⁸⁸¹ Müellif eserinde hangi milletten olursa olsun halifelîğe salahiyet taşıyan bir müslümanın halife olabileceğini savunmaktadır. Eserinde sultanın hilâfetinin sahih olduğunu savunma konusunda pek çok hadisten yararlanan müellif, bu alanda eser yazan diğer müelliflerin de delil olarak kullandıkları “Başınızdaki kişi Habeşli bir köle dahi olsa ona itaat edin” hadisini⁸⁸² delil olarak dile

⁸⁷⁸ Muhammed Emin el-Mekkî, “Hulefâ-i 'Îzâm-ı Osmâniyye Hazarâtının Haremeyn-i Şerîfeyn'deki âsâr'ı mebrûre ve meşkûre-i hümâyunlarından bâhis tarihî bir eser”, (Haz. Zeynep Süslü), Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1318, Kara, İsmail, **İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, II, 261-280. Eser hakkında bir değerlendirme için bkz. Kara, İsmail, **a.g.e**, II, 24-26.

⁸⁷⁹ Muhammed Emin el-Mekkî, **Osmanlı padişahlarının Haremeyn hizmetleri: (Osmanlı Halifelerinin Haremeyn-i Şerîfeyn'de yaptırdıkları eserler)**, (ed. Yılmaz, Ömer Faruk, trc. İsmail Dönmez, nşr. İbrahim Coşkun), İstanbul, Çamlıca yay., 2008.

⁸⁸⁰ Peşâverli Mevlevî Hâfız Abdülcemil, “ez-Zaferu'l-Hamîdiyye fî isbâti'l-halife” Hindistan, 1315, (Tercüme ve tahrir: Mustafa Özel), Kara, İsmail, **İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, II, 175-197.

⁸⁸¹ Risâle hakkında bir değerlendirme için bkz. Kara, İsmail, **a.g.e**, II, 13-14.

⁸⁸² **اسْمَعُوا وَأَطِيعُوا، وَإِنْ اسْتَعْمِلَ عَلَيْكُمْ عَبْدٌ حَبَشِيٌّ، كَانَ رَأْسَهُ زَبِيَّةً** hadis bu metinle Buhârî, Ahkam, 4'de geçmektedir. Hadisin farklı bir metni için ayrıca bkz. Tirmizî, Cihâd, 28.

getirmektedir.⁸⁸³ Hâfız Abdülcemil eserini daha çok *Kütüb-i sitte* ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki rivayetlerden yararlanarak oluşturmuştur.

ez-Zaferu'l-Hamîdiyye fî isbâti'l-halife adlı risâle oryantalistlere reddiye niteliği taşıması açısından önemli olmakla beraber, bu dönemde hadislerin oryantalistler tarafından da siyasî amaçlarla kullanıldığına dair önemli bir örnektir. Ayrıca risâlenin içeriği göz önüne alındığında diğer İslâm bölgelerinde Sultan Abdülhamid'i halife kabul eden müslümanların bu kabulünün sadece siyasî olmadığını, sünnetten deliller üzerine de inşâ edildiğini öne sürmek mümkün görünmektedir. Hiç şüphesiz sadece bir risâleden yola çıkarak böyle bir iddiada bulunmak mantıklı olmayacaktır. Ancak sultanın Hint alt kıtasındaki âlimlerle olan irtibatı, bilhassa daha önceki bölümlerde zikrettiğimiz Diyobend hadis ekolünün kendisine desteği⁸⁸⁴ bu düşüncemizi destekler niteliktedir.

2. Sultan II. Abdülhamid'in Hilâfetine Muâriz Risâleler

Sultan Abdülhamid Dönemi hilâfet risâleleri arasında sultana muhalif risâleler de bulunmaktadır. Sultanın hilâfetini destekleyen risâlelerde olduğu gibi, muhalif risâlelerde de hadislerden sıklıkla yararlanıldığı anlaşılmaktadır. Muhaliflerin sultanın azli ve katli için hadis ve sünnetten delil getirme çabaları bu dönemde hadis-siyaset ilişkisinin ulaştığı noktayı göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmalar arasında Hoca Şâkir Efendi'nin (v.?)⁸⁸⁵ *Fetavâ-yı Şerîfe* adlı risâlesi, üslubunun sertliği ve içeriği ile oldukça dikkat çekmektedir. Risâlede sultanın hilâfetinin meşrû olmadığı dile getirilmekte, sultana adam öldürme, silah çekme, yaralama gibi çeşitli suçlar isnad edilmekte ve bu suçlar dolayısıyla kendisine kısas uygulanması gerektiği vurgulanmaktadır.⁸⁸⁶

İçerik olarak on altı fetvadan oluşan eser, daha çok bir fıkıh risâlesi niteliği taşımakla beraber fetvaları açıklarken çok sayıda hadisten yararlanılmış olması

⁸⁸³Peşâverli Mevlevî Hâfız Abdülcemil, **a.g.e.**, II, 180, 185.

⁸⁸⁴Özcan, Azmi, **Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)**, s. 91-92, 138-139.

⁸⁸⁵Risâlenin Abdullah Cevdet ve Hoca Şâkir Efendi'nin ortak eseri olduğuna dair iddialar hakkında bkz. Kara, İsmail, **İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri**, II, s. 4. Hoca Şâkir Efendi hakkında herhangi bir malumata ulaşamadık.

⁸⁸⁶Kara, İsmail, **a.g.e.**, II, s. 3.

hasebiyle hadis ilmi açısından da önem taşımaktadır. Zira dönemin önemli muhaliflerinden Abdullah Cevdet⁸⁸⁷ (1869-1932) esere yazdığı takrizde “Hakdan nükûl eden kimseye itaat olunmaz” hadisini⁸⁸⁸ delil göstererek⁸⁸⁹ heyecanlı bir üslûpla ulemâyı ve toplumu halifeye isyana teşvik etmektedir. Hoca Şâkir Efendi ise, fetvaları açıklarken pek çok hadis kaynağına atıfta bulunmaktadır. Hatta bazen öncelikli olarak hadise yer vermekte sonra fetvayı zikretmektedir. Ahmed b. Hanbel’in (v. 241/855) *Müsned*’i, *Sahîhayn*, Deylemî’nin (v. 558/1163) *Müsnedü’l-Firdevs*’i ve Münâvî’nin (v.1031/1622) *Feyzü’l-kadîr*’i risâlenin kaynakları arasındadır.⁸⁹⁰ Çalışma ilk olarak 1314/1896’da Cenevre’de, daha sonra 1325/1907’de Mısır’da basılmıştır.⁸⁹¹

Bu dönemde yazılan bir diğer muhalif hilâfet risâlesi de Kânûn-u Esâsî Gazetesinde yayımlandıktan sonra risâle olarak neşredilen ve müellifinin adı belirtilmeyen *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi*’dir. Bu çalışmada, Halifenin haiz olması gereken sıfatlar dile getirilirken “İmamlar Kureyştendir” hadisine de⁸⁹² yer verilmiş, halifenin Kureyşiyet sıfatını taşıması gerektiği ancak bu şartın zamanın şartlarına göre değişebileceği zikredilmiştir.⁸⁹³ Sultan Abdülhamid’in idaresinden “müstabiddâne idâre-i hükümet” diyerek bahsedilen risâlede siyasetle ilgili pek çok hadise de yer verilmektedir.⁸⁹⁴ Eserde siyasî konulara ağırlık verilmiştir. Mısır’da 1316/1898’de neşredilmiştir.⁸⁹⁵

Sultan Abdülhamid dönemi muharrirlerinden Boşnak asıllı Mehmed Kadri Nâsîh’ın da (1855-1918) âyet, hadis ve İslâm tarihinden yararlanarak yazmış olduğu “*İstinsaf*” ve “*Zulm ü Adl*”⁸⁹⁶ adlı muhalif risâleleri bulunmaktadır.⁸⁹⁷ Hoca Kadri

⁸⁸⁷ Abdullah Cevdet hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Hanioglu, M. Şükrü, “Abdullah Cevdet”, *DİA*, I, 90-93.

⁸⁸⁸ لَا طَاعَةَ لِمَخْلُوقٍ فِي مَعْصِيَةِ الْخَالِقِ. Hadisin risâlede de geçen bu tariki için bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi’l-ehâdis ve’l-âsâr*, (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Riyad, Mektebetü’r-rüşd, 1409, VI, 545. Bu hadis farklı lafızlarla rivayet edilmiştir. Başka bir lafız için bkz. Buhârî, *Haberu’l-vâhid*, I.

⁸⁸⁹ Hoca Şâkir Efendi, “Ulemâ-yı İslâm Enârallâhu Berâhinehum Taraflarından Verilen Fetavâ-yı Şerîfe” Kara İsmail, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri* içinde, II, 43.

⁸⁹⁰ Hoca Şâkir Efendi, “a.g.e”, II, s. 41-54.

⁸⁹¹ Hoca Şâkir Efendi, “a.g.e”, II, s. 41.

⁸⁹² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIX, 318.

⁸⁹³ “İmâmet ve Hilâfet Risâlesi” Kara, İsmail, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri* içinde, II, s. 65, 85.

⁸⁹⁴ “İmâmet ve Hilâfet Risâlesi”, II, 84. Risâlede geçen hadisler için ayrıca bkz. II, 63-63, 72, 75-76, 83, 85.

⁸⁹⁵ “İmâmet ve Hilâfet Risâlesi”, II, 55.

⁸⁹⁶ Mehmed Kadri Nâsîh, “Zulm ü Adl”, Paris, 1326, (Haz. Yasemin Erdinç), Kara, İsmail, *İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri* içinde, II, 367-416.

Efendi⁸⁹⁸ olarak da tanınan Mehmed Kadri Efendi'nin dönemin önemli muhaliflerinden olduğu ve öğrencisi Mehmed Âkîf'in de (1873-1936) kendisinin siyasî düşüncelerinden etkilendiği öne sürülmektedir.⁸⁹⁹

Kadri Efendi, eserlerinde düşüncelerini temellendirmek için hadislerden de deliller getirmektedir. Ayrıca “*İstinsaf*” adlı risâlesinde Sultanı “İmâmet hadislerini ve imâmetten bâhis kütüb-i İslâmiyeyi tedavülden men etmekle” itham etmekte, “Bu durum Müslümanlığa münâfi değil midir? Bu duruma Şeyhülislam gibi zevat şâfi bir cevap verse belki derd-i derûna devâ olur” demektedir. Ancak bu ithamına dair herhangi bir delil yahut örnek getirmemektedir.⁹⁰⁰ Müellifin hadis alanında herhangi bir eseri bulunmamakla beraber eserlerinde çok sayıda hadisten yararlanmaktadır.

Bu dönemde yayınlanan bir diğer risâle de *Tezkire-i ulemâ* adlı makaledir.⁹⁰¹ Risâlede, çalışmanın Arap ulemâsı tarafından kaleme alındığı öne sürülse de bazı araştırmacılar metnin üslûp ve içerik olarak Arap ulemâsı tarafından yazılmış bir metne benzemediğini öne sürmektedir.⁹⁰² 1316/1898’de Mısır’da muhalif Jön Türkler tarafından yayınlanan bu kısa risâle, halifelik için bazı şartlar sıralamakta ve halifenin Kureys’ten olması gerektiği şartını dile getirmektedir. Ayrıca Damad Mahmud Paşa’nın⁹⁰³ (v. 1903) Sultan Abdülhamid’e ithafen yazdığı bir mektubu da içermektedir.

Mahmud Paşa’nın, mektubunda “Bir melîk-i zâlimin hilâfetinin sahih olamayacağı müteaddid ehâdis-i nebevî delâletiyle ve akvâl-i ulemâ ile sabittir.” diyerek sultana muhalefetini hadislere ve ulemâyâ dayandırması konumuz açısından önem arz etmektedir. Ayrıca mektubunda sultana bazı eleştiriler yönelttikten sonra “Bu kadar

⁸⁹⁷ Mehmed Kadri Nâsîh, “*İstinsaf*” İstanbul, 1326, (Haz. İsmail Kara-Nergiz Yılmaz), Kara, İsmail, **İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, II, 87-173, İsmail Kara’nın zikrettiğimiz eserinde verdiği bilgilere göre “*İstinsaf*” 1315/1897’de Mısır’da 1326/1909’da İstanbul’da, “*Zulm u Adl*” ise Paris’de 1326’da basılmıştır.

⁸⁹⁸ Müellif hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Korkmaz, Dilek, **Hoca Kadri Nâsîh’in Hayatı, Eserleri ve Görüşleri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.

⁸⁹⁹ Korkmaz, Dilek, **a.g.e.**, s. 9.

⁹⁰⁰ Mehmed Kadri Nâsîh, “*İstinsaf*” Kara, İsmail, **İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, II, 153.

⁹⁰¹ “*Tezkire-i ulemâ*”, (Haz. Nergiz Yılmaz), Mısır, Matbaa-i Osmaniyye, 1316, (Kara, İsmail, **İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde), II, 199-205.

⁹⁰² Kara, İsmail, **a.g.e.**, II, s. 15.

⁹⁰³ Mahmud Paşa Sultan Abdülhamid’in kız kardeşi Seniha Sultanın eşidir. Hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Akyıldız, Ali, “Mahmud Celâleddin Paşa” **DİA**, Ek II, 175-177.

tuğyân-ı şâhânededen sonra nasıl oluyor da Nebiyy-i Arabî Habîb-i ilâhiye halifelik iddiasına cüret buyuruluyor? Nebiyy-i muhteremin emr u nehyi böyle midir?” diye sormaktadır.⁹⁰⁴ Risâle, bu dönem muhaliflerinin kamuoyu oluşturma, taraftar toplama vb. gayelerle sünneti bir ikna metodu olarak kullanmaya çalışması açısından örneklik teşkil etmektedir.

Osmanlı tebâsından Ermeni asıllı gayrimüslim bir memur olan Naim Gregor’un da (v.?) bazı âyet ve hadislerden de yararlanarak Sultan Abdülhamid’in hilâfetine muhalefet ettiği “*Hilâfet*” adlı kısa bir risâlesi bulunmaktadır.⁹⁰⁵ İmam Şâfiî’nin (v. 204/820) *el-Müsned*’i, Ahmed b. Hanbel’in (v. 241/855) *Müsned*’i, Taberânî’nin (v. 360/971) *Mu’cemu’l-kebîr* adlı eseri ve Beyhakî’nin (v. 458/1066) *es-Sünenü’s-sugrâ* adlı kitabı risâledeki hadislerin kaynaklarını oluşturmaktadır. Eserin Cenevre’de 1320/1902’de basıldığı tahmin edilmektedir.⁹⁰⁶

Dönemin önemli modernistlerinden Reşîd Rızâ’nın da (1865-1935) içeriğinde hadislerin de bulunduğu “*Dünyada Müslümanların Hali ve Ulemâyı Emirlere, Sultanlara Nasihat İçin Davet*” adlı muhalif bir risâlesi bulunmaktadır. Müellif bu risâlede isim vermemekle beraber Sultan Abdülhamid’i müstebid olarak nitelemekte, müslümanlara ve hassaten ulemâyâ, sultan’a karşı çeşitli çağrılarda bulunmaktadır.⁹⁰⁷ Bununla birlikte İttihad ve Terakkî Cemiyetini destekler bir duruş sergileyen⁹⁰⁸ Reşîd Rızâ’nın kısa bir dönem sultanın lehine yazılar yazıp Jön Türkleri eleştirdiği de bilinmektedir.⁹⁰⁹ Bu kısa risâlenin ilk baskısı Lefkoşa’da 1324/1906’da diğer bir baskısı ise İstanbul’da 1326/1908’de yapılmıştır.⁹¹⁰ *Kütüb-i sitte* ve Ahmed b. Hanbel’in (v. 241/855) *Müsned*’i risâlenin kaynakları arasındadır.

⁹⁰⁴Kara, İsmail, **a.g.e**, II, s. 204-205.

⁹⁰⁵Naim Gregor, “*Hilâfet*”, (Haz. Asiye Yılmaz) Cenevre, 1902, (Kara, İsmail, **İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde), II, 251-257. Ayrıca bkz. Kara, İsmail, **a.g.e**, II, 21.

⁹⁰⁶Kara, İsmail, **a.g.e**, II, 249, 252, 257.

⁹⁰⁷Reşîd Rızâ, “*Dünyada Müslümanların Hali ve Ulemâyı Emirlere, Sultanlara Nasihat İçin Davet*” Dersaadet, Matbaa-ı Ahmed Kâmil, 1326, (Tercüme: Vizeli Eminzâde Rıza, haz. Cüneyt Köksal), Kara, İsmail, **İslâm Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, II, 363. Risâlenin tamamı için bkz. II, 351-365.

⁹⁰⁸Harb Muhammed, “*el-Menâr*” **DİA**, XXIX, 118.

⁹⁰⁹Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Kara, İsmail, **a.g.e**, II, 31-34.

⁹¹⁰Kara, İsmail, **a.g.e**, II, 351.

II. OSMANLI'YLA İRTİBAT HALİNDEKİ İSLÂM ÜLKELERİNDE HADİS ÇALIŞMALARI

A. Hint Alt Kıtası

Her ne kadar Hint alt kıtası Sultan Abdülhamid döneminde Osmanlı hükümdarlığı altında bulunmuyor olsa da, II. Abdülhamid ile Hintli müslümanlar ve âlimler arasında kuvvetli bir irtibat olduğu kaynaklarda zikredilen bilgiler arasındadır. Bu durum Osmanlı coğrafyası ile Hint alt kıtası arasında hadis ilmi açısından da, ilmî bir irtibatın gerçekleşmiş olabileceğini düşündürmektedir. Zira çalışmamızın ilerleyen safhalarında paylaşacağımız bazı bilgiler bu söylediklerimizi destekler niteliktedir. Yanısıra, Hint alt kıtasındaki Müslümanlarla Osmanlı halkı ve âlimleri hac ibadeti, yardım faaliyetleri, seyahat gibi çeşitli vesîlelerle pek çok defa bir araya gelmekte, Hint alt kıtasında çıkan bazı gazetelerle Osmanlı basını arasında yakın bir irtibat ve haber paylaşımı bulunmakta, bölgedeki gazeteler hilâfeti destekler nitelikte yazılar çıkarmaktaydı.⁹¹¹

Bütün bunlarla beraber, Hindistan'ın İngilizler'in hâkimiyetinde olmasından dolayı misyonerlerin ve oryantalistlerin faaliyet alanları arasında olması,⁹¹² bu durumun Kur'an ve sünnet açısından yeni soruları ve akımları beraberinde getirmesi,⁹¹³ bazı araştırmacıların, Sultan II. Abdülhamid'in *Sahîh-i Buhârî* neşrini gerçekleştirmesinde bu tür akımların da etkisinin olabileceğini öne sürmesi,⁹¹⁴ Hint alt kıtasına çalışma içerisinde kısaca yer vermeyi gerekli kılmaktadır.

Aynı zamanda bu dönemde Hint alt kıtasında hadis ve sünnete bağlılık düşüncesi etrafında ortaya çıkan ekoller de bulunmaktadır. Bu ekolleri sömürge ve işgal karşısında

⁹¹¹Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Özcan, Azmi, **Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)**, Ankara, 1997, s.149-156.

⁹¹²Bu konuda devam eden bir tez çalışması bulunmaktadır. Rızwanullah, Rızwanullah, **19. Yüzyılda Hindistan'da Hristiyanlarla Müslümanlar Arasında Dini Tartışmalar (İzharu'l-Hak Örneği)**, Ankara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2017.

⁹¹³Bu bölgedeki düşünce hareketleri, bu hareketler arasındaki tartışmalar, yakınlaşmalar, etkileşim ve Batı'nın bu hareketler üzerindeki etkisi hakkında bkz. Bırışık, Abdülhamit, "Hint Alt-Kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler", **Dîvân: İlmî Araştırmalar**, 2004/2, c. IX, sy. 17, s. 1-62.

⁹¹⁴Özşenel, Mehmet, "Sahîh-i Buhârî Neşirleri: Sehârenpûrî Neşri ile II. Abdülhamid Neşrinin Karşılaştırılması", s. 475.

Hintli müslümanların kimliklerini İslâmî ilimlere, özellikle de sünnete sarılarak koruma çabası olarak değerlendirmek de mümkündür.⁹¹⁵ Bu bölümde Sultan Abdülhamid döneminde bu bölgedeki ekolleşmeye ve Osmanlı âlimleriyle bölge âlimleri arasındaki irtibata, hadis ilmi çerçevesinde kısaca değinilecektir.

1. Hint Alt Kıtasındaki Hadis Ekollerinin ve Hadis Âlimlerinin Osmanlı'yla Etkileşimi ve İrtibatı

Türklerin Hint alt kıtasındaki Müslümanlarla olan irtibatı Orta Asya Türkleri'ne kadar uzanmaktadır. Selçuklular döneminde de çeşitli vesîlelerle devam eden bu diyalog Osmanlı'ya gelindiğinde bazen artarak bazen de zayıflayarak da olsa devam etmiş,⁹¹⁶ bölge Müslümanlarının Osmanlı'ya zor zamanlarda gösterdiği destek her zaman minnetle yâdedilmiştir. Gerek savaş dönemlerinde gerekse Hicaz Demiryolu'nun yapımı esnasında bu bölge insanının Osmanlı'ya verdiği maddî ve mânevî destek, çeşitli kaynaklarda sıklıkla zikredilmektedir.⁹¹⁷ Ayrıca bu bölgeden çeşitli âlimlerin Osmanlı coğrafyasına gidip gelerek Osmanlı Devleti'yle ve Osmanlı ulemâsıyla irtibat halinde olduğu da bilinmektedir.

Bunlar arasında Rahmetullah el- Hindî (v. 1309/1891), Ubeydullah es- Sindî (v. 1364/1944)⁹¹⁸ Şiblî Nu'mânî (v. 1333/1914) gibi âlimler de bulunmaktadır.⁹¹⁹ Özellikle Şiblî Nu'mânî ve Rahmetullah el- Hindî, İstanbul ziyaretleri esnasında Sultan

⁹¹⁵ Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Mertoğlu, Hilal, **Abdu'l-Hayy el-Leknevî'nin Hayatı ve Hadis Anlayışı**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.

⁹¹⁶ Birişik, Abdulhamit, "Cumhuriyet'in Başında Üsküdar'da Bir Hintli İlim, Fikir ve Devlet Adamı Ubeydullah Sindî'nin İstanbul Günleri", **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: VIII, 21-23 Kasım 2014 Bildiriler**, 2015, c. II, s. 143.

⁹¹⁷ Özcan, Azmi, **Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)**, s. 142-144.

⁹¹⁸ (1872-1944) Ubeydullah es-Sindî Abdülhamid dönemini idrak etmiş, Osmanlı'nın Hint alt kıtasıyla ve Diyo bend Ekolüyle ilgili çalışmalar üzerine de araştırmalarda bulunmuş Diyo bend ekolünden gelen bir âlimdir. bkz. Birişik, Abdulhamit, a.g.m, s. 147, 150 İngilizler'in Osmanlı Devleti'ne yönelik planlarına karşı bir tepki olarak da ortaya çıktığı öne sürülen Delhi'deki Kur'an öğretileri akademisinin başına 1913'te Sindî'nin getirilmiş olması, Hilâfetin Kureyşiliği meselesinde Osmanlılar'ın hilâfetinin meşrûyetini savunması, kendisinin bir müddet İstanbul'daki "Hindîler Tekkesi" 'nde ikamet etmesi, Osmanlı Devletiyle yakınlığını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Kendisi hadis alanında da önemli bir birikime sahiptir. Birişik, Abdulhamit, "Ubeydullah es-Sindî" **DİA**, XLII, 27-28.

⁹¹⁹ Nu'mânî, Şiblî, **Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi**, (trc. Yusuf Karaca), s. 92.

Abdülhamid tarafından ağırlandırılmış ve nişanla taltif edilmişlerdir.⁹²⁰ Bağımsız olarak gerçekleştirdikleri ziyaretler esnasında sultanın yakın çevresindeki devlet adamları ve âlimlerle de görüşme fırsatı bulmuşlardır. Ayrıca Osmanlı hadis âlimlerinden Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'nin Rahmetullah el-Hindî'ye tasavvuf hilâfeti verdiği de bilinmektedir.⁹²¹

Bütün bunların yanısıra Şiblî Nu'mânî'nin⁹²² ziyareti, onun İstanbul kütüphanelerinde araştırmalar yapmış olması, bu kütüphanelerde karşılaştığı bazı hadis kitaplarından ve hadis âlimlerinin çeşitli alanlarda yazdıkları eserlerden⁹²³ bahsetmesi açısından kayda değerdir.⁹²⁴ Ayrıca Şiblî Nu'mânî'nin sünnete dair modernist görüşleriyle de tanınan Reşîd Rızâ'yı (1865-1935) Hindistan'a davet etmiş olması ve Reşîd Rızâ'nın Hindistan'a giderek orada bazı çalışmalarda bulunmuş olması,⁹²⁵ bölgeler arası fikir alışverişine ve ilim adamları arasındaki irtibata dair örneklik teşkil etmektedir.

1700'lü yıllardan itibaren bölgedeki Müslümanların Batılılarla diyalogu yoğunlaşmış, bunun farklı bir tesiri olarak Hz. Peygamber'in şahsiyeti, hadislerin güvenilirliği, sünnetin bağlayıcılığı gibi pek çok konu Hint alt kıtasındaki Müslümanlar arasında da tartışılmaya başlanmıştır.⁹²⁶

Bu dönemde İngiliz baskısı halkı eğitim ve din açısından farklı arayışlara yöneltmiş, böylelikle yeni ekoller ortaya çıkmaya başlamıştır. İngiliz politikasına bağımlı ve daha çok Batı kültürünü özümseyen bir eğitim vermeyi amaçlayan Seyyid

⁹²⁰ Ahmad, Anis, "Şiblî Nu'mânî " **DİA**, XXXIX, 126.

⁹²¹ Gündüz, İrfan, Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî, **DİA**, XIV, 276.

⁹²² Bu zâtın Osmanlı Devletiyle olan yakın ilişkisi İngiliz Hükümetini son derece rahatsız etmiştir. bkz. Özcan, Azmi, **Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)**, Ankara, 1997, s. 138, Şiblî Nu'mânî'nin hilâfetin Kureyşliği hadisi hakkında görüşleri için ayrıca bkz. Özşenel, Mehmet, "Hindistan'da Hilâfet Meselesine Aykırı Bir Bakış: Şiblî, Numanî ve Hilâfet Makalesi", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2007, sayı: 15, s. 153-160.

⁹²³ Hatib Bağdâdî'nin "**Tarih**"'i, Buhârî'nin "**et-Târîhu'l-Kebîr**" 'i, Zehebî'nin "**Târîhu'l-İslam**" adlı eseri Şiblî Nu'mânî'nin zikrettiği eserlere örnek olarak gösterilebilir. Bkz. Nu'mânî, Şiblî, **Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi**, (trc. Yusuf Karaca), İstanbul, Risâle Yay., 2002, s. 94.

⁹²⁴ Ahmad, Anis, "Şiblî Nu'mânî " **DİA**, XXXIX, 126. Şiblî Nu'mânî'nin Osmanlı topraklarıyla ilgili izlenimleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Nu'mânî, Şiblî, **Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi**, (trc. Yusuf Karaca), Risâle Yay., 2002,

⁹²⁵ Özervarlı, M. Sait, "Reşîd Rızâ", **DİA**, XXXV, 14.

⁹²⁶ Birişik, Abdülhamit, "Hint Alt-Kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmi Faaliyetler, Şahıslar, Eserler", **Dîvân: İlmi Araştırmalar**, 2004/2, c. IX, sy. 17, s. 5.

Ahmed Han'ın (v. 1316/1898) açtığı Aligarh ekolü, İngiliz sömürmesine bir tepki olarak ortaya çıkan ve İslâm kültürünü muhafazayı hedefleyip İslâmî eğitim tarzını esas alan Diyobend ekolü,⁹²⁷ meselelere Kur'an ve sünnetten yola çıkarak çözüm bulmayı hedefleyen ve Nezîr Hüseyin⁹²⁸ (1805-1902) tarafından kurulan ehl-i hadîs ekolü, dinin ana kaynağının Kur'an olduğunu ileri sürüp hadisleri reddeden ehl-i Kur'an ekolü bunların en önemlileri olarak öne çıkmaktadır.⁹²⁹

Burada zikredilen ekoller içerisinde Diyobend Ekolü, ehl-i hadîs ekolü⁹³⁰ gibi gerek İslâm âleminin gerekse Hint alt kıtasının hadis birikimine önemli katkılarda bulunmuş olanları var olduğu gibi, pek çok tartışmayı beraberinde getiren düşünce sistemleri de var olmuştur. Özellikle Seyyid Ahmed Han'ın fikirleriyle ortaya çıkıp, Abdullah Çakrlevî (v. 1332/1914) ile devam eden Kurâniyyun ekolü,⁹³¹ sünnet muhalifliğinin daha ileri boyutlara taşınmasına sebep olmuştur.⁹³²

Bu ekoller arasında Muhammed Kasım Nânotevî⁹³³ (v. 1297/1880) ile Reşîd Ahmed Gangohî (1829-1905)⁹³⁴ tarafından kurulmuş olan Diyobend ekolünün ve Dârülulûm-u Diyobend medreselerinin⁹³⁵ Osmanlı'yla irtibat halinde oldukları

⁹²⁷Sadece 1866-1900 yılları arasında bu bölgede Diyobendî ekolü tarafından açılan medrese sayısının kırka yakın olması bu ekolün Sultan Abdülhamid dönemindeki hareketliliğini göstermesi açısından önemlidir. Bugün ise Diyobendîler'in açtığı medreselerin adedi binlerle ifade edilmektedir. bkz. Birişik, Abdülhamid, "Medrese", **DİA**, XXIII, 335.

⁹²⁸Nezîr Hüseyin, Hindistanlı hadis âlimidir. Hayatı ve hadis çalışmaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Özşenel, Mehmet, "Nezîr Hüseyin", **DİA**, XXXIII, 73-73.

⁹²⁹Yücel, Ahmet, **Hadis Tarihi**, s. 214-223; Birişik, Abdülhamit, "Kur'âniyyûn", **DİA**, XXVI, 428-429.

⁹³⁰Bu ekol hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Aydınli, Abdullah, "ehl-i hadîs", **DİA**, X, 507-508; Daudi, Zaferullah, **Pakistan ve Hindistan'da Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'den günümüze kadar hadis çalışmaları**, İstanbul, 1995, s. 251-255; Birişik, Abdülhamit, "Hint Alt-Kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler", **Dîvân: İlmî Araştırmalar**, 2004/2, IX, sy. 17, s. 7-9.

⁹³¹Kur'âniyyûn ekolü hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Birişik, Abdülhamit, a.g.m, s.23-25; Birişik, Abdülhamit, "Kur'âniyyûn", **DİA**, XXVI, 428-429; Pakdemirli, M. Nur, Hint Alt-Kıtasında Dini Ekoller ve Din Eğitimi, **Ekev Akademi Dergisi**, sy.62, Bahar/ 2015, s. 439-440; Yücel, Ahmet, **Hadis Tarihi**, s. 222-223.

⁹³²Seyyid Ahmed Han, Çerağ Ali ve Emir Ali'nin sünnetle ilgili düşünceleri hakkında bkz. Hatiboğlu, İbrahim, **Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları Hint Alt Kıtası, Mısır ve Türkiye'de Hadis Tartışmaları**, s. 83-138.

⁹³³Nânotevî'nin çalışmaları hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Özşenel, Mehmet, **a.g.e**, s. 102.

⁹³⁴Gangohî, Hindistanlı âlim ve mutasavvıftır. Dârülulûm-u Diyobendî'nin kurucularındandır. Hakkında daha detaylı bilgi ve hadis alanındaki çalışmaları için bkz. Zirikli, **el-A'îlâm**, III, 26, Ayrıca bkz. Daudi, Zaferullah, **a.g.e**, s.198-200.

⁹³⁵İlki Leknev'de 1693'de kurulan Dârülulûm medreseleri Muhammed Kâsım Nânotevî (v. 1297/1880) ve Reşîd Ahmed Gangohî tarafından Dârülulûm-i Diyobend olarak daha sistematik bir yapıya kavuşturulmuştur. Özcan, Azmi, "Dârülulûm" **DİA**, VIII, 553-554. Bazı araştırmacıların

bilinmektedir. Diyobend medresesi ve hocaları ile Sultan Abdülhamid arasında kuvvetli bir irtibat olduğu yapılan araştırmalardan da anlaşılmaktadır. Kaynaklarda sultanın Diyobend medreselerine birtakım kitapları hediye olarak gönderdiği de zikredilmektedir.⁹³⁶ Bu ekol mensupları özellikle Osmanlı-Rus Savaşında Osmanlı'ya destek olabilmek için yardım sandıkları kurmuş, halkı Osmanlı'ya destek olmaya teşvik etmiş ve Sultan Abdülhamid'le sürekli diyalog halinde bulunmuşlardır.⁹³⁷

Bu ekol âlimlerinden Osmanlı'yla irtibat halinde olan bir diğer isim ise hadis âlimi Enver Şah Keşmirî'dir (1875-1933). Kendisi hac ziyareti esnasında, Medine'deki Sultan II. Mahmud tarafından yaptırılan Şeyhülislam Ârif Hikmet Bey (1786-1859) ve Mahmûdiye Kütüphanelerinde araştırmalarda bulunmuş, buradaki el yazmaları üzerinde bir müddet çalışmıştır. Ayrıca Keşmirî, II. Abdülhamid'le yakın bir diyalog halinde olan Hüseyin el-Cisr (v. 1327/1909)⁹³⁸ adlı âlimden de hadis icâzeti almıştır. Mustafa Sabri Efendi (1869-1954) ve Muhammed Zâhid Kevserî (1879-1952) ondan övgüyle bahseden bazı Osmanlı âlimleri arasındadır.⁹³⁹

2. Sultan II. Abdülhamid Döneminde Hint Alt Kıtadaki Neşir Faaliyetlerinin Osmanlı'ya Etkileri (Hadis İlmi Çerçevesinde)

II. Abdülhamid döneminde Hint alt kıtasıyla Osmanlı Devleti arasında yakın bir ilişkinin varlığının bilinmesi, bu bölgede basılan hadis kitaplarının, Osmanlı'yı çeşitli sebeplerle ziyarete gelen bölge âlimleri tarafından Osmanlı coğrafyasına gelmiş olabileceğini düşündürmektedir. Aynı şekilde Osmanlı coğrafyasından Hint alt kıtasına ziyaret gerçekleştiren bazı âlimlerin de beraberlerinde bir takım hadis kitaplarını o bölgelere götürmüş olmaları, böylelikle yeni neşredilen hadis kitaplarının da, yazma eserlerin de bölgeler arası intikâli yüksek bir ihtimal olarak görülmektedir.

incelemelerine göre Sultan Abdülhamid döneminde bu ekol tarafından hadis alanında basılan bir eser bulunmamaktadır. Daudi, Zaferullah, **a.g.e**, s. 295.

⁹³⁶ Özcan, Azmi, **Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)**, Ankara, 1997, s. 92-93, 100-101, 138.

⁹³⁷ Özcan, Azmi, **a.g.e**, s. 91-92, 138-139.

⁹³⁸ Zirikli, **el-A'lâm**, II, 258.

⁹³⁹ Abdülhamit Birişık - Khalid Zafarullah Daudi, "Keşmirî", **DİA**, XXV, 327-328. Kevserî'nin bölge âlimleriyle diyalogu hakkında ayrıca bkz. Hind Alt Kıtası ve Pakistan Âlimleriyle İlişkisi, Uluslararası Düzceli **M. Zahid Kevseri Sempozyumu Bildirileri 24-25 Kasım 2007, Düzce** = International Symposium on M. Zahid Kevserî, 2007, s. 175-198.

İki farklı bölge insanının hac, rihle, tasavvufî yahut şahsî ziyaretler sebebiyle pek çok kere bir araya gelmiş olması yukarıda saydığımız ihtimalleri kuvvetlendirmektedir. Hadis ve fıkıh âlimi Halebî'nin (956/1549) yazdığı, Osmanlı medreselerinde fıkıh derslerinde en çok okutulan eserlerden biri olan *Mülteka'l-ebhur* adlı eserinin 1278'de Bombay'da basılmış olması,⁹⁴⁰ İstanbul'da iki yerde bulunan Hindîler tekkesinin varlığı, burada kalan Hintli zatların genellikle ilim ve tasavvuf erbâbı kimseler olması,⁹⁴¹ Şiblî Nu'mânî⁹⁴² (v. 1333/1914) ve hadis âlimi Enver Şah Keşmirî (1875-1933) gibi önemli âlimlerin Osmanlı kütüphanelerinde araştırmalarda bulunmuş olmaları, söylediklerimizi destekler niteliktedir.⁹⁴³

Bütün bunlarla beraber misyonerlere karşı yaptığı münâzaralar ve yazdığı *İzhâru'l-hak* adlı reddiye ile tanınan Rahmetullah el- Hindî'nin (v. 1309/1891) bu eserinin II. Abdülhamid döneminde İstanbul ve Mısır'da çeşitli baskılarının yapılmış olması,⁹⁴⁴ Osmanlı-Hint alt kıtası neşir faaliyetleri arasındaki etkileşimin somut bir örneğini teşkil etmektedir. Eser, misyoner ve müsteşriklerin hadislere yönelik ithamlarını cevaplandırması açısından da önem arz etmektedir.⁹⁴⁵ Bu çalışma Sultan Abdülhamid'in isteği üzere Osmanlı Türkçesi'ne de tercüme edilmiş,⁹⁴⁶ eserin müellifi

⁹⁴⁰Has, Şükrü Selim, "Halebî", **DİA**, XV, 232.

⁹⁴¹Hindîler Tekkesi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Tanman, M. Baha, Hindîler Tekkesi, **DİA**, XVIII, 67-69.

⁹⁴²Hatîb Bağdâdî'nin "**Tarih**"'i, Buhârî'nin "**et-Târîhu'l-Kebîr**" 'i, Zehebî'nin "**Târîhu'l-İslam**" adlı eseri Şiblî Nu'mânî 'nin zikrettiği eserlere örnek olarak gösterilebilir. Bkz. Nu'mânî, Şiblî, **a.g.e**, (trc. Yusuf Karaca) s. 94.

⁹⁴³Abdülhamit Birışık - Khalîd Zafarullah Daudi, "Keşmirî" **DİA**, XXV, 327-328, Kevserî'nin bölge âlimleriyle diyalogu hakkında ayrıca bkz. Hind Alt Kıtası ve Pakistan Âlimleriyle İlişkisi, Uluslararası Düzceli M. Zahid **Kevseri Sempozyumu Bildirileri 24-25 Kasım 2007 Düzce** = International Symposium on M. Zahid Kevseri, 2007, s. 175-198.

⁹⁴⁴Eser daha önce Sultan Abdüaziz döneminde de İstanbul'da basılmıştır. Bu baskı Rahmetullah el-Hindî, **İzhârü'l-hak**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1284/1867 kaydıyla Süleymaniye Kütüphanesi Dügümlü Baba Koleksiyonunda nr. 170'de bulunmaktadır. Arapçadır. Eserin Sultan Abdülhamid döneminde gerçekleştirilen bazı baskıları için bkz. Rahmetullah el-Hindî, **İzhârü'l-hak**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1305/1887, Millet Kütüphanesi Ali Emiri Arabi Koleksiyonu, nr. 1360; Rahmetullah el-Hindî, **İzhârü'l-hak**, Mısır: el-Matbaatü'l-ilmiyye, 1316/1898. Eserin zikredilen baskıları da Arapça'dır.

⁹⁴⁵Rahmetullah el-Hindî, **İzhârü'l-hak Tercümesi**, (trc. Ömer Fehmi Efendi-Nüzhet Efendi), İstanbul, Sönmez Neşriyat, 1972, s. 590-608.

⁹⁴⁶Aydın Mehmet, "İzhârü'l-hak", **DİA**, XXIII, 508. Eserin Osmanlı Türkçesi'ne tercümesi için ayrıca bkz. Rahmetullah el-Hindî, **İbrâzü'l-hak Tercüme-i İzhârü'l-hak**, (trc. Nüzhet Efendi), Bosna: Vilayet Matbaası, 1293/1876, Süleymaniye Kütüphanesi Dügümlü Baba Koleksiyonu nr. 1527. Bu çalışma sadeleştirilerek günümüz Türkçesi'yle de yayınlanmıştır. Bkz. Rahmetullah el-Hindî, **İzhârü'l-hak Tercümesi**, (trc. Ömer Fehmi Efendi-Nüzhet Efendi), İstanbul, Sönmez Neşriyat, 1972.

padişah tarafından nişanla taltif edilmiştir.⁹⁴⁷

Hint alt kıtasında ve Osmanlı coğrafyasında hadis ilminin gelişimi ve etkileşimi açısından en az matbaa faaliyetleri kadar önemli olan bir diğer faktör de kütüphanelerin varlığı ve etkisidir. Hint alt kıtasında pek çok tarihî kütüphane bulunmaktadır. İslâmi ilimler alanında dünyanın çeşitli yerlerinden temin edilmiş el yazmalarının bu kütüphanelerdeki mevcûdiyeti bilinmektedir. Bu el yazmalarının bir kısmı şahsî çabalarla oluşturulmuş kişisel kütüphanelerde bir kısmı ise devlet kütüphanelerinde bulunmaktadır.⁹⁴⁸ Ayrıca çeşitli ekollere bağlı medreselerinde matbaalarının var olduğu ve bunlarında hadis kitaplarının basımına katkı sağladığı bilinmektedir.⁹⁴⁹

B. Afrika Bölgesi

Osmanlı Devleti'nin Afrika kıtasıyla ilk temasları⁹⁵⁰ 1517'de Mısır'ın fethi ve ardından Kuzey Afrika'da devletin kurduğu hâkimiyetle gerçekleşmiştir.⁹⁵¹ Avrupa Devletleri'nin 16. yüzyıl'da Afrika kıtasına yönelik sömürgeleştirme faaliyetlerine karşı, Osmanlı Devleti bu bölgeye çok yönlü bir diplomasi ve yardım siyaseti uygulamıştır. Öyle ki Kânûnî Sultan Süleyman'dan itibaren Afrika'nın bazı bölgelerinde Cuma hutbelerinin Osmanlı sultanları adına okunması geleneği başlamış ve bu gelenek uzun yıllar devam etmiştir. 16. yy'dan itibaren Osmanlı Devleti bu bölgedeki sömürgeci devletlerle ciddi bir mücadeleye girişmiş, bölgedeki bu mücadele ve Osmanlı'nın Afrika'daki hâkimiyeti 1917'de Trablusgarp'tan çekilinceye dek, dört yüz yıl kadar devam etmiştir.⁹⁵²

⁹⁴⁷ Birişık, Abdülhamit, "Rahmetullah el-Hindî", **DİA**, XXXIV, 420.

⁹⁴⁸ Geçmişten bugüne Hint alt kıtasındaki kütüphaneler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Birişık, Abdülhamit, "a.g.m" s. 49-52, Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Khalidi, Omar, "A Guide to Arabic, Persian, Turkish, and Urdu Manuscript Libraries in India", s. 1-59. https://www.jstor.org/stable/29785767?seq=1#page_scan_tab_contents, Erişim: 19.07.2018.

⁹⁴⁹ Birişık, Abdülhamit, "a.g.m" s. 15, 19.

⁹⁵⁰ Osmanlı Devletinden önceki dönemlerde çeşitli Türk Devletlerinin Afrika temasları ve Osmanlı-Afrika etkileşimi hakkında bkz. Kavas, Ahmet, "Afrika'da İslam'ın Yaşatılmasında Türklerin Hayatı Önemi", **Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu 31 Mayıs - 1 Haziran 2007**, s. 87-90.

⁹⁵¹ Dursun, Davut, "Afrika", **DİA**, I, 419.

⁹⁵² Kavas, Ahmet, "a.g.m" s. 87-90.

Osmanlı Devleti her ne kadar sömürgeci güçleri Afrika'dan çıkarma konusunda tümüyle bir başarı sağlayamamış olsa da, devletin o dönemde içinde bulunduğu şartlar göz önüne alındığında Afrika'daki müslümanları koruma ve müdâfaa etme konusunda önemli başarılar elde ettiği ve bu hedef çerçevesinde çok sayıda askerini şehit verdiği bilinmektedir. Bütün bunlarla birlikte, Afrikâ-yi Osmânî, "Osmanlı Afrikası" diye ifade edilen bir kavramın var olması da iki bölge arasındaki ilişkilerin niteliğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.⁹⁵³

Sultan Abdülhamid dönemine gelindiğinde ise Afrika müslümanlarıyla olan ilişkiler daha da ileri bir noktaya taşınmıştır.⁹⁵⁴ Sultan bu bölgeyle özel olarak ilgilenmiş, Afrika'ya pek çok âlim, kitap ve elçi göndermiştir. Sultanın Afrika'ya olan alakasını sadece siyasî bir alaka olarak değerlendirmek ciddi bir yanlışlık olacaktır. Bilakis II. Abdülhamid bu bölgeyle, buradaki müslümanları korumak, topraklarını ve yerel zenginliklerini sömürgeleşmekten kurtarmak, hayat şartlarını iyileştirmek ve onları her alanda eğitmek gayesiyle de ilgilenmiştir.

Bütün bunlarla birlikte yapılan araştırmalarda, sultanın bu bölgedeki müslümanların akîdesini Kur'an ve sünnet çerçevesinde şekillendirmek ve bid'atlerden korumak gibi de bir gayesinin de olduğu anlaşılmaktadır. Zira bölgeye gönderilen âlimlerin ya da bölgeyle ilgilenmesi istenilen yerel şahsiyetlerin sahih İslâm akîdesine sahip Kur'an ve sünnet bilgisi açısından da donanımlı kimselerden seçilmesi, bu görüşümüzü doğrular niteliktedir. Ayrıca kendisinin sünnî mezhebinin müslümanlar arasında yaygınlaştırmaya yönelik faaliyetlerde bulunduğu dair var olan belgeler,⁹⁵⁵ onun dünya müslümanlarının dinî inanışlarıyla birebir alâkadar olduğunun da bir delili gibidir.

Bu dönemde kökeni Kuzey Afrika'ya dayanan Senûsiyye, Şâzeliyye, Bedeviyye gibi önemli tarikatların İstanbul'da tekkeleri açılmış, pek çok Afrikalı mutasavvıf, ilim adamı ve elçi II. Abdülhamid tarafından sarayda ağırlandı. Bütün bunlarla beraber burada Osmanlı Afrika ilişkisi daha çok hadis ilmi çerçevesinde ele alınacaktır.

⁹⁵³ Uğur, Hatice, **Osmanlı Afrikası'nda Bir Sultanlık: Zengibar**, İstanbul, Küre yay., 2005, s. 3.

⁹⁵⁴ Aksun, Ziya Nur, **II. Abdülhamid Han**, s. 299.

⁹⁵⁵ Sırma, İhsan Süreyya, **Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi**, İstanbul, Beyan Yay., 2009, s. 136-140.

1. Sultan II. Abdülhamid Döneminde Hadis Çalışmaları Kapsamında Osmanlı Afrika İlişkileri

Sultan Abdülhamid döneminde artan sömürgecilik faaliyetlerine karşın Afrika'da hadis çalışmaları devamlılığını sürdürmüştür. Özellikle Moritanya bölgesinde bu dönemde hadis ilmi çerçevesinde bir hareketlilik olduğunu öne sürmek mümkündür. Moritanyalı âlimlerden Ebu'l Envar Mâül-ayneyn'in (v. 1328/1910) *Şerhu Râmûzü'l-hâdis* adlı bir eseri bulunmaktadır.⁹⁵⁶ Moritanya asıllı olup Tunus'da ikamet ettiği bilinen Muhammed Vülâtî eş-Şinkitî'nin ise (v. 1329/1911) *Sahîh-i Buhârî* üzerine *Şerhu'l-Câmiu's-sahîh li'l-Buhârî*⁹⁵⁷ adlı bir şerh kaleme aldığı bilinmektedir. Kendisi Mâlikî mezhebine mensuptur. Moritanyalı Ebu Abdullah Muhammed b. İbrahim es-Sibâî'nin (v.1332/1914) *Mukaddime fî mustalahi'l-hadis*⁹⁵⁸ adlı eseri ise II. Abdülhamid dönemi usul çalışmaları arasındadır.

Kuzey Afrika'da bulunması ve üç asır kadar Osmanlı hâkimiyetinde kalmış bir bölge olması hasebiyle burada zikretmeyi uygun gördüğümüz Cezayir bölgesinde de II. Abdülhamid döneminde bazı hadis çalışmaları yapılmıştır. 1830 yılında Fransız işgaliyle Osmanlı hâkimiyetinden çıkmasına⁹⁵⁹ rağmen Cezayir-Osmanlı ilişkileri uzun yıllar devam etmiş, bu ilişkiler ilmî anlamda da sürdürülmeye çalışılmıştır. Cezayirli âlim ve muhaddis⁹⁶⁰ Muhammed Yusuf et- Tafeyyiş (v. 1332/1914)⁹⁶¹ bu durumun önemli bir örneğini teşkil etmektedir.

Hadis alanında da ihtisas sahibi olduğu bilinen M. Yusuf et- Tafeyyiş'in, önemli bir panislamizm savunucusu olduğu, ilmî çalışmalarının yanı sıra zühd ve takvâsıyla da tanındığı, özellikle İslâm birliği siyasetine verdiği destekten dolayı Sultan Abdülhamid tarafından altın madalyayla ödüllendirildiği bilinmektedir.⁹⁶² Hadis alanında *Vefâ'ü'd-damâne bi-edâ'i'l-emâne, Câmi'u's-şeml fî hadîsi hâtemi'r-rusûl*⁹⁶³

⁹⁵⁶ Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 243.

⁹⁵⁷ Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 142, Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, XII, 108, Sandıkçı, Kemal, "Sahîhu'l-Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar", 60.

⁹⁵⁸ Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 305

⁹⁵⁹ Dursun, Davut, "Cezayir" *DİA*, VII, 499.

⁹⁶⁰ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, XII, 133.

⁹⁶¹ Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 156.

⁹⁶² Hizmetli, Sabri, "Ettafeyyiş", *DİA*, XI, 500.

⁹⁶³ Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 157.

adlı çalışmaları bulunmaktadır. Yusuf et- Tafeyyiş'in *Tertîbü't-Tertîb* adlı çalışması ise, Rebî' b. Habîb'in *el-Müsne'd (el-Câmi'u's-sahîh)* adlı eseri üzerine Ebû Ya'kub Yûsuf b. İbrâhim el-Vercelânî'nin *et-Tertîb* adıyla yaptığı düzenlemenin yeniden elden geçirilmiş halidir.⁹⁶⁴ Ayrıca Muhammed Abbas el Cezâirî el-Müftî'nin de (v. 1306/1889) *Ruhu'l iman fî şerhi erbaîne hadîsen fî usûlü'dîn* adlı bir kırk hadis çalışması olduğu bilinmektedir.⁹⁶⁵

II. Abdülhamid döneminde Afrika Müslümanlarıyla⁹⁶⁶ Osmanlı'yı hadis ilmi kapsamında birbirine bağlayan bir diğer önemli unsur da hac ibadetidir. Bu ibadet tüm dünya Müslümanlarının birbirlerinden haberdar olması, birbirlerinden ilmî anlamda istifade etmeleri, birbirleriyle yardımlaşmaları açısından oldukça büyük önem arz etmekteydi. Ayrıca, hac ibadetinin müslümanların geçtikleri Kahire, İstanbul, Şam gibi ilim merkezlerinde konaklayarak tedrîste bulunmalarına,⁹⁶⁷ çeşitli ülkelerden pek çok hadis âliminin ve talebesinin biraraya gelerek ilim halkaları kurmalarına ve görüş alışverişinde bulunmalarına olanak sağlaması dolayısıyla hadis ilmi açısından da çok önemli bir olgu olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

*Hidâyetü'l-mürtâb fî fezâilî'l-ashab*⁹⁶⁸ adlı sahâbenin faziletine dair eserin müellifi, Sultan Abdülhamid devri hadis âlimlerinden Konyalı Topbaşzâde Ahmed Kudsi Efendi'nin (v. 1305/1887) Senûsiyye tarikatının kurucusu Muhammed b. Ali es-Senûsî'den (v. 1276/1859) Mekke'de hadis ve tasavvuf dersleri almış olması⁹⁶⁹ bu etkileşimin örneklerindendir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin Senûsiyye tarikatıyla diplomatik bağlantılar dışında ilmî bir diyalogunun da olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışmanın diğer bölümlerinde hac ibadeti ve yolculuğu esnasında hadis tedrisiyle

⁹⁶⁴ Hizmetli, Sabri, "Ettafeyyiş", *DİA*, XI, 500.

⁹⁶⁵ Yeşil, Mahmut, *Hadis Bibliyografyası ve Gelişimi: 1101-1411/1689-1990*, (y.y: y.y) s. 43.

⁹⁶⁶ Afrikalı Müslümanların hac seyahatleri ve bu esnada Osmanlıyla olan irtibatları için bkz. Kavas, Ahmet, "Afrikalı Sultanların Destanlaşan Hac Seyahatleri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, sy. 18, s. 89-102, Kavas, Ahmet, "Hac İbadetiyle Taçlanan Afrikalılar", *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, 2007, sy. 3, s. 64-68.

⁹⁶⁷ Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Bilge, Mustafa, "II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Çağrısı ve Fas", *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, 2 Mayıs 1992, 1992, s. 51, Kavas, Ahmet, Hac İbadetiyle Taçlanan Afrikalılar, *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, 2007, sy. 3, s. 66

⁹⁶⁸ Eserin ilk baskısı 1292/1875'de yapılmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi Düğümlü Baba Koleksiyonunda nr. 95'de Topbaşzade Ahmed Kudsi Efendi, *Hidâyetü'l-mürtâb fî fezâilî'l-ashab*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1292 kaydıyla bulunmaktadır.

⁹⁶⁹ Çakan, İsmail Lutfî, "Ahmed Kudsi Efendi", *DİA*, II, 97

meşgul olan âlimlere yeri geldikçe kısmen değinildiği için burada bu kadarla kifayet edilmesi uygun görülmüştür. Meselenin diğer bir boyutu da, hac yolculuğu esnasında pek çok âlimin ilim merkezlerinde gördükleri kitapları beraberinde ülkelerine getirmeleridir.⁹⁷⁰ Bu durumun hiç şüphesiz hadis ilmine çeşitli katkıları olmuştur.

II. Abdülhamid'in tahtta olduğu dönemde İslâm dünyasının çok büyük bir kısmının sömürgeleşmeye başladığı da göz önünde bulundurulursa, böyle bir durumda müslümanların hac gibi büyük bir ibadetle biraraya gelmelerinin ve bu vesîleyle hadis tedrisiyle de meşgul olmuş olmalarının önemi daha net bir şekilde anlaşılmış olur. Batılı devletler bu önemi çok iyi bir şekilde anlamış olduklarından müslümanların hac faaliyetlerini, burada kimlerle görüşüp ne tür toplantılar yaptıklarını çok yakından takip etmiş, hatta bu takip için Mekke'ye birtakım görevliler ve bilim adamı adı altında bazı oryantalistler dahi göndermişlerdir.⁹⁷¹

Bu dönemde Afrika müslümanlarını biraraya getiren bir başka etkinlik de ilk olarak Fatimîlerin kutlamaya başlamasıyla İslâm coğrafyasında ortaya çıkan Mevlid kutlamalarıdır. Bu kutlamalar Sultan Abdülhamid döneminde de Afrika topraklarında çeşitli etkinlikler kapsamında halkın peygamber sevgisi çerçevesinde biraraya gelmesine vesîle olmuştur.⁹⁷²

Bütün bunlarla beraber hadis çalışmaları kapsamında Osmanlı Afrika ilişkilerinin daha iyi anlaşılması açısından bu bölgedeki tarikatlarla ilgili bazı hususlara da değinmek gerekmektedir. Şâzeliyye,⁹⁷³ Senûsiyye⁹⁷⁴ ve Kâdiriyye tarikatları,⁹⁷⁵

⁹⁷⁰Hizmetli, Sabri, "Osmanlı Yönetimi Döneminde Tunus ve Cezayir'in Eğitim ve Kültür Tarihine Genel Bir Bakış", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1992, c.32, s. 1-21, Erişim: 25.03.2019, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/776/9921.pdf>

⁹⁷¹Supratman, Frial Ramadhan, **İstanbul'dan Semarang'a Panislamizm: Endonezya'daki Anti-Kolonyal Harekette Osmanlı Etkisi (1876-1918)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016, s. 48.

⁹⁷²Konuyla ilgili bkz. Kavas, Ahmet, "Afrika'da Mevlid Uygulamaları", **Diyanet İlmî Dergi [Diyanet İşleri Reisliği Yıllığı] Peygamberimiz Hz. Muhammed (SAV) özel sayısı**, 2000, 2003, sy. Özel Sayı, s. 559-574.

⁹⁷³Bu tarikatın bir kolu olan Medeniyye tarikatı da sultanla irtibat halinde olan tarikatlar arasındadır. Ayrıca yine Şâzeliyye'nin bir kolu olan Yeşrutîye'nin şeyhi Şeyh Yeşrutî de (v. 1316/1899) Sultan Abdülhamid tarafından vergiden muaf tutulmuştur. Kavas, Ahmed, "Yeşrutî" **DİA**, XLIII, 500.

⁹⁷⁴İngiliz basınında bu tarikat için "İslam muhafaza askerleri" benzetmesinin kullanılıyor olması oldukça dikkat çekici bir benzetmedir. Bkz. Tandoğan, Muhammed, **Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)**, s. 89-90. Osmanlı bu tarikatın Müslümanlar için taşıdığı önemi farketmiş, bazı Senûsî Şeyhleri Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz tarafından İstanbul'da sarayda ağırlanmış, bu

Sultan Abdülhamid'in Afrika'da panislamist faaliyetleri çerçevesinde diyalog halinde olduğu tarikatların başında gelmektedir.⁹⁷⁶ Bu tarikatların İstanbul'daki tekkeleri Afrika ve Osmanlı arasındaki ilişkilerin yakınlaşmasında önemli rol oynamıştır.⁹⁷⁷ Ayrıca bu tekkelerin hadis ilmi çerçevesinde de bazı faaliyetlerde bulundukları bilinmektedir. Bu bağlamda Şâzeliyye tarikatı şeyhi Şeyh Zâfir (v. 1321/1903) ve onun İstanbul'daki tekkesi ayrı bir önem arz etmektedir. Sultan Abdülhamid'in kendisinden oldukça etkilendiği,⁹⁷⁸ onun için Beşiktaş Serencebey yokuşunda Ertuğrul Tekkesi adıyla bilinen, cami, misafirhâne ve kitaplıktan oluşan bir tekke inşaa ettirdiği bilinmektedir. Devletin sıkıntılı dönemlerinde bu tekkede *Buhârî-i Şerif* okunmuş olması,⁹⁷⁹ her ne kadar teberrük niyetiyle okunuyor olsa da, Şeyh Zâfir tekkesinin *Buhârî-i Şerif* okumalarıyla dönemin hadis eğitime ve sünnet anlayışına katkısı olduğunu göstermektedir.

Bu dönemde konuyla ilgili olarak zikredilmesi gereken bir diğer isim de Senûsiyye tarikatının kurucusu Muhammed Ali Senûsî'dir⁹⁸⁰ (v. 1276/1859). Her ne kadar II. Abdülhamid döneminden kısa süre önce yaşamış olsa da, Topbaşzâde Ahmed Kudsi Efendi (v. 1305/1887) gibi Abdülhamid devri hadis âlimlerinin kendisinden hadis

padişahlar Senûsilere imtiyazlar tanıyan bir takım fermanlar yayınlamıştır. Ayrıca, Sultan Abdülhamid döneminde padişahın emriyle iki yüz elli mushaf tarikatın çeşitli zâviyelerine hediye olarak dağıtılmış, bazı tekke şeyhlerine de maaş bağlanmıştır. Bkz. Kavas, Ahmet, "Senûsiyye", *DİA*, XXXVI, 537.

⁹⁷⁵ Kâdiriyye tarikatı özellikle Zengibar bölgesindeki sömürgeci hareketleri püskürtme konusunda önemli rol oynamıştır. Ayrıca Zengibar bölgesi Sultan Abdülhamid'le çok yakın ilişkiler içerisinde olmuştur. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Zengibar ilişkileri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Uğur, Hatice, **Osmanlı Afrikası'nda Bir Sultanlık: Zengibar**, s. 61-90.

⁹⁷⁶ Bu tarikatların Afrika'daki panislamist faaliyetleri ve sultanla olan diyalogları hakkında Fransız arşivleri de kullanılarak yapılmış detaylı bir araştırma için bkz. Sırma, İhsan Süreyya, **II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti**, s. 60-69, Konuyla ilgili farklı bir araştırma için bkz. Bektaş, Ayda, **Sultan II. Abdülhamid'in Kuzey Afrika Siyasetinde Tarikatların Rolü**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2017.

⁹⁷⁷ Bu tarikatlardan Şâzeliyye ile Ahmed Gümüşhânevî'nin tasavvuf felsefesi arasında bir etkileşim ve birtakım benzerlikler olduğunu öne süren araştırmacılar da vardır. Konuyla ilgili bkz. Aydoğdu, Rukiye, **19. Yy. Osmanlı Toplumunda Tasavvuf-Hadis İlişkisi-Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî Özelinde-**, s. 67.

⁹⁷⁸ Zirikî, **el-A'lâm**, VII, 76.

⁹⁷⁹ Osmanoğlu, Ayşe, **Babam Abdülhamid**, s. 25.

⁹⁸⁰ Muhammed Ali Senûsî'nin hayatı ve hadis alanındaki eserleri için bkz; Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, XI, 14.

dersi almış olması⁹⁸¹ hasebiyle zikredilmeye değerdir. Muhammed Ali Senûsî, Senûsiyye tarikatının sünnete bakış açısını yansıtmaya açısından da önem arz etmektedir.

Kurduğu kütüphanede pek çok hadis kitabı bulunan Muhammed Ali Senûsî, kendisi de hadis alanında bazı eserler kaleme almıştır.⁹⁸² *el-Muvatta'* üzerine yazdığı “*Mukaddimetü Muvatta'î'l-İmâm Mâlik*” bunların başında gelmektedir. Muhammed Ali Senûsî'ye ait bu eser giriş ve iki bölümden oluşmakta, girişte ashâbın ve tabiîn neslinin hadis ilmine verdiği değer anlatılmakta, diğer bölümlerde ise *el-Muvatta'*'nın ve İmâm Mâlik'in faziletleri konu edinilmektedir.

Müellif, *Îkâzü'l-vesnân fi'l-'amel bi'l-hadîs ve'l-Kur'ân adlı* eserinde ise hadisle amel etme, ictihad, taklid, sünnete uyma gibi konuları ele almaktadır. Muhammed Ali Senûsî taklidin, kitap ve sünnetten uzaklaşılmasına sebep olunduğunu, ictihad kapısının kıyamete kadar açık olduğunu belirtmiş, sufilerin ehl-i hadisın metodunu izlediklerini, sünnete uyarak doğru olanı yaptıklarını dile getirmiş, her fırsatta hadis ve sünnetle amel etmenin gerekliliğini eserlerinde belirtmiştir.⁹⁸³ Onun bu tutumu kendisinden sonra tarikatın uzun yıllar sünnet çizgisinde kalmasını sağlamıştır.⁹⁸⁴

Aynı zamanda bu bölümde zikredilen tarikat büyüklerinin tarikatlarının esasını “Hz. Peygamber'in sünnetine tam anlamıyla uymak” olarak beyan etmiş olmaları, tarikatların Cuma günleri Kehf sûresini okumak, her gün düzenli olarak salavat ve istiğfar çekmek, Hz. Peygamber'in kıldığı nâfile namazlara devam etmek gibi sünnet çerçevesindeki uygulamaları⁹⁸⁵ Afrika kıtasında bu dönemdeki sünnet anlayışına dair ip uçları taşımaktadır.

⁹⁸¹ Çakan, İsmail Lütfî, “Ahmed Kudsî Efendi”, *DİA*, II, 97

⁹⁸² Kavas, Ahmed, Muhammed b. Ali es-Senûsî, *DİA*, XXXVI, 529-531.

⁹⁸³ Kavas, Ahmed, “Muhammed b. Ali es-Senûsî”, *DİA*, XXXVI, 529-531, Konuyla ilgili daha detaylı bilgi ve Muhammed Ali Senûsî'nin hadis alanındaki eserleri için bkz. Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, XI, 14. Ayrıca bkz. Kavas, Ahmed, “Muhammed b. Ali es-Senûsî”, *DİA*, XXXVI, 529-531.

⁹⁸⁴ Muhammed Ali Senûsî'nin yaşadığı yıllar Sultan Abdülhamid dönemi dışında kaldığı için, çalışmamızda kendisine ve eserlerine daha çok Abdülhamid döneminde hadis çalışmalarına ve sünnet düşüncesine etkisi kapsamında çok kısaca değinmeye çalıştık. Hayatı ve eserleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Özköse, Kadir, *Muhammed Ali Senûsî, Hayatı, Eserleri, Hareketi*. İstanbul, 2000, Senûsîler'in Sultan Abdülhamid'le diyalogu hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Filibeli, Ahmed Hilmi, *Senûsîler ve Sultan Abdülhamid*, İstanbul, 1992.

⁹⁸⁵ Kavas, Ahmet, “Senûsiyye”, *DİA*, XXXVI, 537.

SONUÇ

II. Abdülhamid dönemini hadis tarihi açısından incelendiğinde bu dönemin hem duraklama hem de bir hareketlilik dönemi olarak değerlendirilmesi mümkün görünmektedir. Bu dönemde işgal altındaki Hint alt kıtasında sünneti eleştiren ve müdafaa eden farklı ekollerin ortaya çıkması, aynı dönemde işgal edilen Mısır'da hadis-sünnet tartışmalarıyla eş zamanlı olarak telif faaliyetlerinin devam etmesi, sömürgeciliğin süratle yayıldığı Afrika'da hadis çalışmalarının sürmesi, bu dönemi hadis ilmi açısından hareketli bir dönem olarak nitelendirmek için yeterli sebeplerdir. Aynı zamanda farklı bölgelerden hadis âlimlerinin birbirleriyle irtibat halinde olması, Osmanlı âlimlerinin savaş vb. sebepleri mazeret göstermeksizin hadis çalışmalarına ve hadis derslerine devam etmeleri bu hareketliliğin bir parçasını oluşturmaktadır. Aynı zamanda dönemin ilim adamlarının sünnete bağlı kalarak ilerlemeyi savunan düşünce ve icraatleri, dönemin sünnet anlayışını ortaya koymaktadır.

Bütün bunlarla birlikte, ortaya konan eserlerin niteliği incelendiğinde, geçmiş asırlara kıyasla bu çalışmalarda hadis ilmi açısından ciddi bir gelişme yahut farklılık olmadığı görülmektedir. Ancak Osmanlı Devleti'nin yıkılma aşamasında olduğu, Müslümanların siyasî açıdan çok zor şartlardan geçtikleri, katledildikleri ve köleleştirildikleri bir dönemi hadis ilmi açısından bütünüyle bir duraksama dönemi olarak nitelendirmek mâkul görünmemektedir. Zira bütün bu ağır şartlara rağmen İslâm âlimlerinin hadis çalışmalarını sürdürdükleri, sünneti müdafaa ettikleri ve halkı sünnet etrafında dine yeniden sarılmaya davet ettikleri görülmektedir.

Bu devirde yaşayan hadis âlimlerinin hayatları incelendiğinde, bölgeler arası ilmî irtibatın hadis tedrisi gayesiyle yapılan seyahatler aracılığıyla bu dönemde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Özellikle hac ibadeti dolayısıyla pek çok âlim Hicaz bölgesinde bulunmuş, hadis talebeleri burada bulunan âlimlerden faydalanmış ve hadis âlimleri birbirinden istifade etmişlerdir. Aynı zamanda hac güzergahında bulunan ilim merkezleri de hadis tâliplerinin önemli muhaddislerden ders almalarına olanak sağlamış, Osmanlı topraklarından Hicaz'a gidip gelen ulemâ da bu hareketliliğin bir parçasını oluşturmuştur.

Ayrıca bu dönemde çok sayıda mutasavvıf hadis ilmi ile iştigal etmiştir. Sultan Abdülhamid dönemi hadis ve tasavvuf ilimlerinin, bilvesile muhaddis ve mutasavvıfların yakınlaşması açısından da önemli bir dönemdir. Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevi ve halifelerinin bu yakınlaşmada katkısının büyük olduğu görülmektedir.

Yaptığımız araştırmalardan yola çıkarak Sultan Abdülhamid döneminde bugünkü Türkiye ve “Osmanlı coğrafyası” olarak adlandırılan Suriye, Mısır, Tunus, Yemen, Hicaz ve Irak bölgelerinde yapılan hadis çalışmalarının önemli bir kısmını derleme, tercüme ve şerh çalışmalarının oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bu çalışmaların bir kısmı aynı zamanda hem derleme, hem tercüme, hem de şerh niteliği taşıdığı için, derleme, tercüme ve şerh çalışmalarının aynı başlık altında ele alınması uygun görülmüştür. Sayıları 63 olan bu çalışmaların önemli bir kısmı Arapça olarak kaleme alınmıştır.

Bu dönemde yazılan hadis şerhlerinde genel olarak klasik hadis şerh metotlarının devam ettirildiği görülmektedir. Bununla birlikte Mehmed Ârif Bey’in (v. 1315/1897) *Binbir Hadîs-i Şerîf Şerhi* adlı eserinde olduğu gibi toplumsal meselelerin hadisler aracılığıyla ele alındığı, gelenek-yenilik tartışmalarından izler taşıyan, Batı özentisinin eleştirildiği hadis şerhleri de dönemin hadis çalışmalarına ayrı bir boyut kazandırmıştır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, bu dönemde yapılan hadis usûlü çalışmalarının sayısı ise 50’dir. Arapça ve Osmanlı Türkçesi’nin kullanıldığı bu eserlerin önemli çoğunluğu hadis usûlü kaidelerine ve çeşitli hadis usûlü konularına dairdir. Sahâbe ve ricâl edebiyatı alanında yapılan 33 çalışma ise, genelde sahâbe biyografilerini özelde ise, sahâbenin fazileti, sahâbeye hakaret etmenin men edilmiş olması gibi çeşitli konuları ele almaktadır.

Sultan Abdülhamid döneminde *Sahîhayn* üzerine de çok sayıda çalışma kaleme alınmıştır. Bu dönemde *Sahîhayn* üzerine yapılan çalışmalar toplamda 32’dir. *Sahîhayn* üzerine yazılan şerh, hâşiye ve ta’lik çalışmaları 8, *Sahîhayn* üzerine yazılan fihrist çalışmaları 4, *Sahîhayn* üzerine yazılan ihtisar çalışmaları 1, bu grupların dışında kalan diğer *Sahîhayn* çalışmalarının sayısı ise 19’dur.

Başta *Sahîh-i Buhârî* olmak üzere sahih hadis kaynaklarının şiddetli eleştirilere mâruz kaldığı bir dönemde *Sahîhayn* üzerine çeşitlilik arzeden çok sayıda eser kaleme alınmış olması, Osmanlı ulemâsının, yaşadığı dönemin ilmî problemlerinin farkında olduğunu ve telif çalışmalarıyla sünneti savunma çabası içerisine girdiğini göstermektedir. Sultan Abdülhamid'in büyük bir özenle gerçekleştirdiği *Sahîh-i Buhârî* neşri ve bu dönemde gerçekleştirilen diğer *Sahîhayn* neşirleri de bu çabanın izlerini taşımaktadır. Kendisinin *Sahîh-i Buhârî*'yi neşrettikten sonra ailesine ve tüm İslâm coğrafyasına ücretsiz olarak dağıtması, II. Abdülhamid'in tüm İslâm âlemine *Sahîh-i Buhârî* çerçevesinde bir sünnet anlayışı kazandırma gayretinde olduğunu göstermektedir.

Bu dönemde sayı ve nitelik olarak hadis çalışmaları arasında önemli bir yere sahip olan bir diğer tür de kırk hadis çalışmalarıdır. Eserlerin niteliğinin daha iyi anlaşılması açısından kendi aralarında bir tasnife tabi tuttuğumuz kırk hadis çalışmalarının toplam sayısı 32 olup, bunların 16'sı derleme, 11'i şerh, 5 tanesi ise tercüme çalışmasıdır. Sultan Abdülhamid dönemi kırk hadis müelliflerinin çoğunluğunu mutasavvıflar oluşturmakla beraber, farklı meslek gruplarından pek çok müellif çeşitli konularda kırk hadis çalışması kaleme almıştır. Aynı dönemde hadis ilmi açısından da önem taşıyan 18 adet hilâfet risâlesi yazılmıştır. Bu risâlelerin bir kısmı hadisler üzerinden II. Abdülhamid'i desteklemekte, bir kısmı ise yine hadisler üzerinden sultana muhalefet etmektedir. "İmamlar Kureyştendir" hadisi risâlelerin içinde en çok geçen hadistir. II. Abdülhamid'in hem destekçileri, hem de muârizları tarafından kullanılan bu rivayet her iki kesim tarafından da farklı yorumlanmaktadır.

Sultan Abdülhamid döneminde şemâil ve hasâisü'n-nebî alanında da çeşitli çalışmalar kaleme alınmıştır. Sayıları 16 olan bu eserlerin önemli bir kısmı Tirmizî'nin (v. 279/892) *eş-Şemâilü'n-nebeviyye* adlı eseri üzerine yazılmış çalışmalardır. Ayrıca bu dönemde Kâdî İyâz'ın (v. 544/1149) *Şifâ-i şerif* adlı eseri üzerine yazılmış çalışmalar da göze çarpmaktadır. Sultan Abdülhamid dönemi şemâil ve hasâisü'n-nebî çalışmaları üzerinde bu iki eserin yoğun bir etkiye sahip olduğunu öne sürmek mümkündür. Aynı dönemde belirli bir hadis üzerine yapılan çalışmaların sayısı ise 13'dür. Bu

çalışmalarda, ictimâî meseleler, tartışmalı hadisler ve tasavvufî rivayetler öne çıkmakta, devrin aydın ve yazarlarının da bu alanda çeşitli yazılar kaleme aldığı anlaşılmaktadır.

Sultan Abdülhamid döneminde sened merkezli eserler de kaleme alınmıştır. Hadis kitaplarının senedleri ve müselsel hadisler gibi konuların ele alındığı bu çalışmalar 13 adettir. Bu dönemde mevzû hadisler üzerine de 2 adet çalışma kaleme alınmıştır. Ayrıca diğer sayımların içerisinde zikrettiğimiz sahîhayn üzerine yazılan hâşiyeler ve hadis usûlü alanındaki hâşiyeler hariç tutulduğunda, bu dönemde 2 adet hâşîye çalışması yapıldığı anlaşılmaktadır.

Aynı dönemde Osmanlıyla irtibat halindeki İslâm ülkelerinde de hadis çalışmaları kaleme alınmıştır. Mevlid çalışmaları hariç tutulduğunda, işgalin yoğun olarak sürdüğü Afrika bölgesinde 7 eser kaleme alındığını söylemek mümkündür.

Çalışmada II. Abdülhamid'in saray vâizi olması hasebiyle Kemahlı İbrâhim Hakkı Efendi'nin (1859-1924) *Şemsü'l-irşâd li Sultan Reşad* adlı 1329/1911 baskı tarihli çalışmasından da bahsedilmiş olmakla beraber, bu eseri herhangi bir sayıya dahil edilmemiştir.

Ayrıca müellifleri dönemi idrak etmiş olmakla beraber baskı tarihi açısından Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışından önceye tekabül eden 9 adet eser de çalışmada zikredilmiştir. Bununla birlikte bu eserler sayı olarak diğerlerinden ayrı tutularak toplam sayıya dahil edilmemiştir. Aynı zamanda müellifleri dönemi idrak etmiş olup baskı tarihi açısından II. Abdülhamid'in tahta çıkışından önceye tekabül eden, ancak onun döneminde müellifleri hayattayken tekrar basılan eserler, II. Abdülhamid dönemi hadis çalışmaları kapsamında değerlendirilmiştir. Böylelikle Sultan Abdülhamid döneminde 280 hadis çalışmasının kaleme alınmış olduğu tespit edilmiştir.

Çalışmada eserlerin baskı tarihlerini esas almış olmamızdan dolayı, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından 18-19 Ekim 2019'da düzenlenmiş olan "II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Coğrafyasında İslâmî İlimler" konulu sempozyumda müelliflerin vefat tarihlerini esas alarak sunmuş olduğumuz "Sultan Abdülhamid Dönemi Hadis Çalışmaları" başlıklı sempozyum bildirisinden farklı sayısal sonuçlara ulaşmış olduk.

Osmanlı müelliflerinin Arapça'ya hâkim olmalarının da etkisiyle bu dönemde yazılan eserlerin çoğunluğunun Arapça olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınan çalışmaların da sayıca Arapça eserlere yakın olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmamızda hadis çalışmalarının sayılarıyla ilgili olarak zikrettiğimiz rakamların, yeni yapılacak çalışmalarla artması muhtemeldir. Zira bu çalışma Sultan Abdülhamid döneminde yazılmış hadis çalışmalarının tamamını tespit etmiş olmak gibi bir iddia taşımamaktadır. Sultan Abdülhamid dönemi çerçevesinde yapılacak yeni çalışmalar, hem Osmanlı hadis çalışmalarına hem de yakın dönem hadis araştırmalarına önemli katkılar sağlayacaktır. Bu anlamda bu dönemde yapılmış olmakla beraber çalışmanın sınırları dolayısıyla konuya dahil edilmeyen Uzak Doğu hadis çalışmaları, İran hadis çalışmaları gibi yeni yapılacak çalışmalar hadis araştırmalarına büyük katkılar sunacaktır.

Sultan Abdülhamid dönemi oryantalist çalışmalar açısından da önem arz etmektedir. Oryantalistlerin hadis ve sünnet çalışmalarını artırdıkları bu dönem, muhaddisler ve oryantalistler arasındaki ilmî irtibat açısından da incelenmeye muhtaçtır. Aynı şekilde dönemin İslâm âlimlerini ve devlet adamlarını hadis ilmiyle irtibatları ve bu ilme katkıları açısından ele alan çalışmalara da ihtiyaç duyulmaktadır.

Ayrıca Sultan Abdülhamid döneminde on iki dârülhadisin varlığını sürdürdüğü bilinmekte, ancak bu dârülhadislerin durumuyla ilgili de herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Bu alanda da yeni çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bununla birlikte Sultan Abdülhamid dönemi sansür uygulamalarının hadis ilmine etkileri de müstakil bir araştırma konusu olabilecek durumdadır. Bu dönemde çok sayıda hadis çalışmasının kaleme alınmış olması ve bunlar arasında sultana ithaf edilen çalışmaların da yer alması, Sultan Abdülhamid'in hadis ve sünnete dair destekleyici tavrının hadis çalışmalarına yansıdığını düşündürmektedir. Buradan yola çıkarak yöneticilerin sünnete dair sergiledikleri tutumların kendi dönemlerinde yazılan eserler üzerindeki etkisini gözlemek mümkündür.

SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ HADİS ÇALIŞMALARI VE MÜELLİFLERİ	
MÜELLİFLER	ESERLER

Sahîhayn Üzerine Şerh, Hâşiye Ve Ta'lik Çalışmaları

Muhammed b. Ahmed b. Abdulbârî el-Yemenî el-Ehdel (v. 1298/1880)	<i>Silmu'l-Karî ve hidâyetü'l-Ukûl ilâ Zerîati'l-Vusûl</i>
Ahmed Küreyyim (v. 1315/1897)	<i>Teâlik 'alâ ehâdîse min Sahîhi'l-Buhârî</i>
Muhammed Râsim Malatyâvî (v. 1316/1899)	<i>Kimyâu's-saâde fî şerhi'l-Buhârî</i>
Fudayl b. el- Fâtîmî b. Muhammed en Nakîb (v. 1318/1900)	<i>el-Fecru's sâtî' (Ta'lik)</i>
Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed eş-Şîrbînî el-Mısırî (v. 1326/1908)	<i>Hâşiye 'alâ Sahîh-i Buhârî</i>
Ebu'n-Necâh Muhammed b. Fâlih ez-Zâhirî (v. 1328/1910)	<i>Havâşi 'alâ Sahîh-i Buhârî ve Muvatta'</i>
Ebu'n-Necâh Muhammed b. Fâlih ez-Zâhirî (v. 1328/1910)	<i>Hâşiye 'alâ Sahîh-i Buhârî</i>
Abdullah b. Derviş er-Rikâbî ed-Dımaşkî es-Sükkerî (v. 1329/1911)	<i>Ni'metü'l-bârî fî şerh-i Sahîhi'l-Buhârî</i>

Sahîhayn Üzerine Fihrist Çalışmaları

Mehmed Şerif Efendi (v. 1327/1910'dan sonra)	<i>Miftâhu's-Sahîhayn</i>
Muhammed Şükrî el-Ankaravî (v.?)	<i>Miftâhu'l-Buhârî</i>
Abdullah Sıdkı Efendi (v. ?)	<i>Miftâhu'l-Buhârî, el-Feyzü'l-cârî 'alâ riyâzi câmii ehâdisi's-sahîh ve ebvâbihi ve kütübihi'l-leâli</i>

Sahîhayn Üzerine Yapılan İhtisar Çalışmaları

Ömer Ziyâeddin Dağıstânî (v. 1339/1920)	<i>Sünenü 'l-akvâli 'n-nebeviyye mine 'l-ehâdîsi 'l-Buhâriyye</i>
---	---

Sahîhayn Üzerine Yapılan Diğer Çalışmalar

Ömer Ziyâeddin Dağıstânî	<i>Zevâ'idü 'z-Zebîdî (Zebîdî'nin Sahîh-i Buhârî muhtasarı üzerine yapılmış bir zevâid çalışması)</i>
Abdülhâdî Necâ b. Rıdvân b. Muhammed el-Ebyârî (v. 1305/1888)	<i>Neylû 'l-emânî fî tavzîhi Mukaddimeti 'l-Kastallânî</i>
Mehmed Fevzi Efendi (v. 1318/1900)	<i>el-Feyzû 'l-câri fî ta' rifî 'l-Beyzâvî ve 'l-Buhârî</i>
Mehmed Fevzi Efendi	<i>el-Kasîdetü 'l-kudsiyye</i>
Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed eş-Şirbînî el-Mısırî (v. 1326/1908)	<i>Takyîdât alâ Şerhi 'l-Kastallânî ale 'l-Buhârî</i>
Abdülganî b. Tâlib el-Meydânî ed-Dimaşkî (v. 1298/1881)	<i>Keşfü 'l-iltibâs ammâ evredehü 'l-İmamü 'l-Buhârî 'alâ ba'zî'n nâs</i>
Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Halîl b. İbrâhîm et-Trablusî el Kavukcî (v. 1305/1888)	<i>el-Câmiu 'l-feyyâh li 'l-kütübî's-selâseti's-sihâh</i>
Şemsüddin el-Ünbâdî (v. 1313/1896)	<i>Takrîr 'alâ Mukaddimeti 'l-Kastallânî fî şerhihi ale 'l-câmîi's-sahîh li 'l-Buhârî</i>
Abdurrahman el-Bahrâvî el-Mısırî (v. 1322/1904)	<i>Takrîr 'alâ Şerhi 'l-Aynî</i>
Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Âlim (1322/ 1904)	<i>es-Sirâcü 'l-münîr fî ehâdîsi beşîri'n-nezîr</i>
Ahmed en- Neyfer et-Tunûsî (v. 1345/1926)	<i>Fetâvâ ve tekârîr alâ Sahîhi 'l- Buhârî</i>
Abdullah b. Êde b. Abdullah Sellâme el-Kaddûmî (v.1331/1912)	<i>Hediyyetü 'z-zaman fî tertîbi ebvâbi 'l-Buhârî</i>
Ebü Abdullah Muhammed b. Osman b. Muhammed en-Neccâr (v.1331/1913)	<i>Mecmûatü imlâat alâ ümmehât-i Sahîhi 'l-Buhârî</i>
Ebu'n-Necât Sâlim b. Ömer en-Nebîlî (1827-1923)	<i>Takrîrât ale 'l-Buhârî</i>
Yusuf b. İsmâil en-Nebhânî (1849-1932)	<i>Müntehabü's-sahîhayn min kelâmi seyyidi 'l-kevneyn, İthâfû 'l-Müslim bimâ (verede) fî't-terğîb ve't-terhîb min ehâdîsi 'l-Buhârî ve Müslim</i>

Abdullah b. Muhammed b. Selahaddin el-Gazzî el-‘Alemî (1861-1936)	<i>el- Muhtâr min Sahîhi 'l-Buhârî ve Müslim</i>
Hasan el- İdvî el-Hamzâvî (v. 1303/1886)	<i>en-Nûrû 's-sârî min feyzi Sahîhi 'l-Buhârî,</i> Baskı tarihi: 1279/1863, Sultan Abdülhamid döneminde yapılan baskısı; 1299/1881
Abdülhâdî Necâ b. Rıdvân b. Muhammed el-Ebyârî (v. 1305/1888)	<i>Huccetü 'l-Mütekellim alâ metni muhtasari 'n-Nevevî li Sahîh-i Müslim</i>

Hadis Usûlü Çalışmaları

Mustafa b. İsmâil el-İmam (v. 1294/1877)	<i>Hâşiye alâ nevâdiru 'l usûl fî ma 'rifet-i ahbâri 'r resûl lil-Hâkim et- Tirmîzî</i>
Muhammed b. Ahmed b. Abdulbârî el-Yemenî el-Ehdel et-Tihâmî (v. 1298/1880)	<i>Buğyetü 'l eser fî mustalahi 'l-hadis</i>
İbrâhim b. Sıbgatillah el-Hayderî (v. 1299/1881)	<i>A 'le 'rutbe fî şerhi 'n-nuhbe</i>
Taha el-Korânî el-Bağdâdî (v.1300/1883)	<i>Risâle fî ıstılâhâtı 'l-hadîs</i>
Zeyd b. Ahmed el-Mersafî 'el-Ezherî (v. 1300/1883)	<i>et-Tuhfetü 'z-zeyniyye fî şerhi Manzumeti 'l-Beykuniyye</i>
Abdûlmecid b. Ali el-Mısırî el Adevî (v. 1303/1886)	<i>et-Tuhfetü 'l-mardiyye fî ahbâri 'l- kudsîyye ve 'l-ehâdisi 'n-nebeviyye</i>
Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Halîl b. İbrâhîm et-Trablusî el-Kavukcî (v. 1305/1888)	<i>Letâ 'ifü 'r-râğibîn ve buğyetü 't-tâlibîn</i>
Adanavîzâde Muhammed es-Salâhî b. Ahmed eş-Şâkir (v. ?)	<i>Mecmuatü 's-Salâhiyye</i>
Muhammed b. Ali el- Âmilî (v. 1303/1886)	<i>Dav 'u 'l-mişkât fî usûli 'r-rivâyeti ve 'r-ruvâ 't</i>
Mahmud Neşşâbe (v. 1308/1890)	<i>Hâşiye 'alâ metni 'l-Beykuniyye fî mustalahi 'l hadis</i>
Fevzi Efendi (v.?)	<i>Taksîm-i hadîs-i şerîf</i>

Kazasker Şerîf Mehmed Molla Efendi (v. 1308/1890)	<i>Beyânu li'l-elfâz li'l-mütedâvile fî mâ beyne ehli'l-hadîs ve aksâmihi ihdâ ve selasûn, Kitâb fî'l-hadîs, Istilâhâtü ehli'l-hadîs, Risâle-i Taleb-i ilmi'l-hadîs, Urcûze ma'rifeti enva'i ulûmi'l-hadîs, Usûlü'l-hadîs, Kavâ'idü'l-ehâdîs, Risâle fî beyâni ehâdisi'l-kudsiyye</i>
Abdullah b. Hüseyin el-Adevî (v. 1309/1891)	<i>Hâşiyetü Lakti'd-dürer bi şerhi metni Nubeti'l-fiker, Fihri mustalahi'l-hadîs</i>
Muhammed Nekkânî en-Necefi (v. 1314/1896)	<i>Risâle fî'd-dirâyeti ve'r-ricâl</i>
Kazancızâde Emin Efendi (v. 1337/1919)	<i>Tuhfe-i Hulûsiyye fî usûli'l-ehâdisi'n-nebeviyye</i>
Muhammed Haseneyn Mahlûf el-Adevî (1861-1936)	<i>et-Talîk alâ Nuhbeti'l-fiker</i>
Hakkı Efendi (v. ?)	<i>Risâle fî usûl-i hadîs</i>
Abdunnâfi İffet Efendi (v. 1308/1890)	<i>Terceme-i Nuhbetü'l-fiker</i>
Mehmed Salâhî (v. 1309/1891 yılından sonra)	<i>el-Mecmûa es-Salâhiyye</i>
Muhammed Râsim Malatyâvî (v. 1316/1899)	<i>Nuhbetü'l-belâğa fî şerhi Nuhbeti'l-fiker li'İbni'l-Hacer</i>
Kâsım el-Kâdirî (v. 1320/1902)	<i>İthâfu ehli'd-dirâye bi mâ li mine'l esânîd-i ve'r-rivâye</i>
Muhammed Şükrü (v. ?)	<i>Hadîs usûlüne dair bir eser</i>
Ahmed el-Mahmesânî el-Beyrûtî (v.1320/1902' den sonra)	<i>Muhtasarü Câmii beyâni'l 'ilmi ve fazlihi ve mâ yenbagî fî rivâyetihî ve hamlih</i>
Abbas b. Muhammed eş-Şâfiî (v. 1321/1903)	<i>İthâfu'l ihvân bi şerhi kasîdeti's-sıbyân fî mustalahi'l-hadîs</i>
Ebü'l-Hüdâ es- Sayyâdî (v. 1334/1909)	<i>Risale fî hakki hadîsi'l-mütevâtir</i>
Emin Halil es-Sefercelânî (v. 1335/1910)	<i>el-Kevkebü'l-hasîs şerhu Dürreti'l-hadîs</i>
Ebu'n-Necâh Muhammed b. Fâlih ez-Zâhirî (v. 1328/1910)	<i>Istilâhü'l-hadîs</i>
Abdurrahman b. Muhammed el-Busîrî (v. 1842-1935)	<i>el-Cevâhiru'z-zekiyye</i>
Cemâleddin el-Kâsımî (v. 1332/1914)	<i>Kavâi'dü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadîs, el-Cerh ve't-ta'dîl</i>

Akşehirlizade Ali Haydar Efendi (v. 1333/1914)	<i>Minhâcu'n- necât ila mi'racı'l-felâh</i>
Seydişehirli Mahmud Esad Efendi (v. 1335/1917)	<i>Usûlu 'l-hadis</i>
Hüseyn b. Muhsin el-Ensârî es-Sübey'î (v. 1327/1909)	<i>et-Tuhfetü 'l-mardiyye fî halli ba'zı 'l-müşkilâtı 'l-hadîsiyye, el-Beyânü 'l-mükemmel fî tahkîki 'ş-şâzi ve 'l ilel</i>
Ebu'n-Necâh Muhammed b. Fâlih ez-Zâhirî (v.1328/1910)	<i>Manzûme fî ıstılâhı 'l-hadis</i>
Abdullah b. Derviş er-Rikâbi ed-Dımaşkî es-Sükkerî (v. 1329/1911)	<i>el-Cevâhiru ve 'l-leâlî fî mustalahi ehli 'l-hadis ve merâtibi 'r-ricâl'i</i>
Ömer Ziyâeddin Dağıstânî (v. 1850-1920)	<i>Es'ile ve ecvibe fî İlmi usûl-i hadisi 'l-mürettebe</i>
Ebü'l-Meâlî Mahmûd Şükri el-Âlûsî (1857-1924)	<i>'Ikdu 'd-dürer fî şerhi muhtasar-ı Nuhbetü 'l-fiker</i>
Muhammed el-Cizâvî el-Verrâkî (1847-1927)	<i>et-Tirâzu 'l-hadis fî mustalahi 'l-hadis</i>
Abdülganî Mahmud (d.?- 1928)	<i>Mustalahu 'l-hadis</i>
İmadeddin Tarsusi (v. ?)	<i>Minhâcü'n-necâh ila Mi'racı'l-felâh ve tercemesi</i>

Senedlerle İlgili Yazılan Eserler

Mahmud b. Muhammed Nesib el-Hamzâvî (v. 1305/1887)	<i>el-Kevâkîbü 'z-zâhira fî 'l-ehâdisi 'l-mütevâtira, Unvânü 'l-esânîd</i>
Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Halîl b. İbrâhîm et-Trablusî el-Kavukcî (v. 1305/1888)	<i>el-Esânîdü 'l-'aliyyeti 'l-muttasıla bi-erba 'îne kitâben min eşhûri 'l-kütübi 'l-hadîsiyye</i>
Abdülkerim b. Abdullah el-Yemenî er-Ravdî (v. 1309/1891)	<i>el- 'Ikdu 'n-nazîd fî 'l-esânîd</i>
Muhammed Said b. Ahmed el-Hadrâvî (v. 1326/1908)	<i>Nüzhetü 'l-muhaddisîn fî beyâni ittisâli 's-senedi ile 'l-müellifîn</i>
Emin Halil es-Sefercelânî (v. 1335/1910)	<i>'Ukûdu 'l-esânîd fî mustalahi 'l-hadis</i>
Muhammed b. Yusuf Bedreddin el-Hasenî (1851-1935)	<i>Risâle fî senedihi li Sahîhi 'l-Buhârî</i>
Ahmed Râfî b. Muhammed et-Tahtâvî (1859-1936)	<i>İrşâdü 'l-müstefîd ilâ beyâni ve tahrîri 'l-esânîd</i>

Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Halîl b. İbrâhîm et-Trablusî el-Kavukcî (v. 1305/1888)	<i>Raf'ul estâri 'l meseddele fî ehâdisi 'l müselsele, Müselâlat</i>
Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Biblâvî (v. 1323/1906)	<i>el-Envâru 'l-Hüseyniyye alâ risâleti 'l- Emîriyye</i>
Muhammed Ali b. Zâhir el- Veterî en-Necefî el-Medenî (v. 1322/1904)	<i>et-Tuhfetü 'l-medeniyye fî 'l-müselâti 'l- veteriyye</i>
Hasan el- İdvî el-Hamzâvî (v. 1303/1886)	<i>en-Nefehâtu 'n-nebeviyye fî 'l-fada 'ili 'l- Âşûriyye Baskı tarihi: 1272/1856, Sultan Abdülhamid döneminde yapılan baskısı; 1297/1879</i>

Mevzû Hadisler Üzerine Yapılan Çalışmalar

Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Halîl b. İbrâhîm et-Trablusî el-Kavukcî (v. 1305/1888)	<i>el-Lü 'lû 'ü 'l-mersû ' fî-mâ lâ asle lehû ev bi- aslihi mevzû '</i>
Kazasker Şerîf Mehmed Molla Efendi (v. 1308/1890)	<i>el-Müntehab mine 'l-Mevzûât</i>

Derleme, Tercüme ve Şerh Çalışmaları

Hasan b. Esedullah el-Kâzimî (v. 1298/1881)	<i>Envâru 'l-meşârikî 'l-akmâr min ahkâmi 'n- nebiyyi 'l-muhtâr</i>
İbrâhîm b. Hüseyin b. Muhammed (İbni Bîrî) (v. 1299/1882)	<i>el-Muvatta ' Şerhi</i>
Hüseyin b. Abbas b. Muhammed el-Hâkânî (v.1300/1883)	<i>el-Fevâidü 'l-Hüseyniyye fî şerhi 'l ehâdisi 'l müşkile</i>
Kemahlı Hacı Feyzullah Efendi (1805-1876)	<i>Ferâidü 'l-fevâid</i>
İstanbul Raif Efendi (v. 1309/1891)	<i>Bazı hadisler üzerine şerh</i>
Abdurrahman Efendi (v. 1312/1894)	<i>Bazı hadisler üzerine şerh</i>
Abdürreşid İbrâhîm (1857-1944)	<i>Binbir hadis-i şerîf şerhi</i>
Kazasker Şerîf Mehmed Molla Efendi (v. 1308/1890)	<i>Ehâdis-i Ehl-i beyt-i Resûl tercemesi, el- Ehâdisü 'l-makbûle li's-salat, el-Ehâdisü 'l- müfîdetü 'n-nebeviyye, Ehâdis-i şerîfe tercemesi, Tevârih-i sahi ve ehâdis-i İlâhi, Ehâdisu mine 'l-Meşârik, Ehâdisu ahvâli nisâ, Risâle-i ed'îye ve esmâü 'l-hüsnâ ve</i>

	<i>sıfatü'l-'ulyâ bi'l-hadîsi's-şerîf, Dekâ'iku'l-ahbâr fî'l-ehâdis, Fezâ'ilü Ehl-i beyt fî'l-ehâdis, Şerhü ehâdisü'n-nebeviyye Şerhu ehâdis, Kütübü'l-ahbâr min hadîsi'n-nebî, Risâle fî ehâdisi'l-muhtelif, Câmi'u'l-ehâdis, Manzume-i ehâdis, Ehâdis-i Şerîfe, Zübdetü'l-Ahbâr el-ehâdis-i Ahmed-i Muhtâr, el-Ehâdisü'n-nebeviyye, Avretler Hâlin Beyânî İder Hadîsler, Mecmû'atu'l-ehâdis, Müntehab min ehâdisi'n-nebevîye, Kitâbu'l-hadîs, el-Ehâdisu's-seb'în, Fazîlet-i Cihad</i>
Ahmed Cevdet Paşa (v. 1313 /1895)	<i>et-Tergîb ve't-terhîb tercümesi</i>
Mehmed Ârif Bey (v. 1315/1897)	<i>Binbir Hadîs-i Şerîf Şerhi</i>
Hayreddin Filibeli Halil Efendizâde (v. 1305/1887 'den sonra)	<i>Âsâr-ı Hamîdî, Hadîka-i Hamîdî</i>
Abdüsselam Abdulkerim et-Tirmânî (v. 1305/1887)	<i>Tezkiratü'l-vu'âz li cemîlil meânî ve'l elfâz</i>
Müellifi meçhul	<i>Tercüme-i manzum mieti ehâdis</i>
Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Halîl b. İbrâhîm et-Trablusî el-Kavukcî (v. 1305/1888)	<i>ez-Zehebü'l-ibrîz şerhu'l-Mu'cemi'l-vecîz min ehâdisi'r-resûli'l-âzîz, Tenvîrî'l-kulûb ve'l-ebâr min ehâdisi'l-Mustafa'l-muhtâr, Cevâmi'u'l-kelim</i>
Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî (v. 1310/1893)	<i>Râmûzü'l-ehâdis, Levâmi'u'l-'ukûl fî şerhi Râmûzü'l-ehâdis, Garâ'ibü'l-ehâdis</i>
Manastîrî Faik Salih Bey (v. 1317/1899)	<i>Elfiye-i-Seniyye fî'l-âdâbi'l-Muhammediyye</i>
Mehmed Zihni Efendi (1846-1913)	<i>el-Hakâik mimmâ fî'l-Câmi'i's-sağîr ve'l meşârik min hadîs-i hayri'l-Halâik</i>
Ali Ruscukî (v.?)	<i>Sırr-ı Mâye-i Necât fî şerhi ba'zı'l-ehâdis</i>
Çorûmî Ahmed Feyzi Efendi (v. 1327/1909)	<i>Feyzü'l-'alî fî şerhi Hizbi'n- Nevevî</i>
Ebü'l-Hüdâ es- Sayyâdî (v. 1909)	<i>Şifâu'l-kulûb bi kelâmi'n-nebyyi'l-mahbûb</i>
Abdülbasit b. Ali el-Fâhûrî (v. 1324/1906)	<i>Nebzetün yesîratün min akvâlihi sallallahü aleyhi ve sellem</i>
Muhammed b. Abdullah b. Abdüllatif Cürdânî (d.?-1913)	<i>Neylû'l-merâm min ehâdisi'l hayri'l-enâm, el-Behcetü's-seniyye fî sahîhi hadîsi hayri'l-beriyiye, Misbâhü'z-zalâm ve behcetü'l-enâm fî şerhi neyli'l-merâm min ehâdisi hayrî'l-enâm</i>

Cemâleddin el-Kâsımî	<i>Mecmû'atü hutab</i>
Abdurrahman b. Muhammed el-Busîrî (v. 1842-1935)	<i>ed-Dürerü'l-mecniyye</i>
Abdullah b. Hamîd es-Sâlimî (v.1332/1914)	<i>Hâşiyetü'l-Câmîi's-sahîh li'r-Rebi' b. Habîb</i>
Bursalı Mehmed Tâhir (1861-1925)	<i>Nazar-ı İslâmda fakr</i>
Abdülkâdir Bedrân'ın (1848-1927)	<i>Şerhü Süneni Nesâî, Nevâdirü'l efhâm min selsebîl-i 'Umdetü'l ahkâm</i>
Abdülmecid eş-Şurnûbî (d.?-1929)	<i>Şerhu muhtasaru ibnü ebî cemre</i>
Mahmud b. Muhammed es-Subkî (1857-1933)	<i>Şerhu Sünen-i Ebî Dâvud</i>
Muhammed Esad Erbilî (1847 – 1931)	<i>Kenzü'l-irfân</i>
Nu'man b. Muhammed el-Gölhisari (v.?)	<i>Latîfe-i hamîdiyye fî şerhi ehâdis-i kudsiyye</i>
Osman Hayri Tarsûsî (v.?)	<i>Faziletü'l-cihad</i>

Haşiye Çalışmaları

Yusuf Şevki Efendi (v. 1321/1904)	<i>Râmûzü'l-ehâdis üzerine bir hâşiye (kaynaklarda eserin ismi yok)</i>
Abdullah b. Hamîd es-Sâlimî'nin (v. 1332/1914)	<i>Hâşiyetü'l-Câmîi's-sahîh li'r-Rebi' b. Habîb</i>

Kırk Hadis Derleme Çalışmaları

Kazasker Şerîf Mehmed Molla Efendi (v. 1308/1890)	<i>Erba 'üne hadîsen, el-hadîsu'l-erbâ'ini'l- kudsî</i>
Abdülbasit b. Ali el-Fâhûrî (v. 1324/1906)	<i>el-Erbaîniyyât</i>
Ebü'l-Hüdâ es-Sayyâdî (v. 1326/1909)	<i>en-Nefahâtu'l Muhammediye fî erba'ine'l ehâdisi'l-Ahmediyye</i>
Muhammed el- Azîmî (v. 1334/1915)	<i>el-Erba'ün hadis,</i>

Edib b. Muhammed Cerrah (v. 1336/1918)	<i>el-Ehâdisü'l erba'îni'l kudsiyye min suhufi İbrâhimiyye ve'l Mûseviyye</i>
Ömer Ziyâeddin Dağıstânî (v. 1339/1920)	<i>Hadis-i Erbain fî hukûki's-selâtin</i>
Ahmed el-Hafzî b. Abdulhâlık (v. ?)	<i>Hilâfet ve Cihâda Dair Kırk Hadis</i>
Kemahlı İbrâhim Hakkı (1859-1924)	<i>Tâcü'l-mücâhidîn mine'l ehâdisi'l-erbaîn</i>
Gümüştânevî (v. 1310/1893)	<i>Hadis-i Erb'aîn</i>
Ahmed b. Hüseyin b. Bedran el-Beyrûtî (v. 1300/1883'den sonra)	<i>el-İşrâk fî mekârimi'l ahlâk</i>
Yusuf en-Nebhânî (1849-1932)	<i>el-Erba'îne erba'în min ehâdisi seyyidi'l- mürselîn, el-Ehâdisü'l-erba'în fî vücûbi tâ'ati emîri'l-mü'minîn, el-Ehâdisü'l- erba'în fî fezâ'ili seyyidi'l-mürselîn, el- Ehâdisü'l-erba'în min emsâli efsahi'l- 'âlemîn", el-Ehâdisü'l-erba'în fî fazli'l- cihâd ve'l-mücâhidîn</i>

Kırk Hadis Şerhleri

Ahmed b. Abdul Celîl b. Yasin et-Tabatâbâî (v. 1295/1878)	<i>Şerhu erba'îne hadîsen</i>
Harîrîzâde M. Kemaleddin Efendi (v. 1299/1881)	<i>Esrârü'l-muîn fî Şerhi'l-erba'in</i>
Muhammed Abbas b. Ali el-Cezâirî el-Müftî (v.1306/1889)	<i>Rûhu'l imân fî şerhi erba'îne hadîsen fî usûli'd-dîn</i>
Kazasker Şerîf Mehmed Molla Efendi (v. 1308/1890)	<i>Şerhu erba'îne hadîsen</i>
Ali Hüseyin Zencufîri (1310/1892)	<i>Lisânü's sâdikîn fî şerhi erbaîn</i>
Hüseyin Remzi Bey (v. 1314/1898)	<i>Tıbbî-Nebevî</i>
Muhammed b. Abdullah b. Abdüllatif Cürdânî (v.1331/1913)	<i>el-Cevâhiru'l lü'lüyye fî şerhi erbaîn en Neveviyye</i>

Kırk Hadis Tercümeleri

Hamdullah Rafet Efendizâde Ahmed Ataullah (v.?)	<i>Tercümetü'l-işrak fî mekârîmi'l-ahlâk</i>
Kazasker Şerîf Mehmed Molla Efendi (v. 1308/1890)	<i>Terceme-i erba'üne hadîsen, Manzûme-i tercüme-i çihil hadîs</i>
Şeyh Mehmed b. Mehmed el-Bursavî (v.?)	<i>Manzum hadîs-i erba'în</i>
Refî Efendi Yanyavî (v. 1320/1902)	<i>Âyât ve ehâdis-i erbaîn tercümesi</i>

Sahâbe ve Ricâl Edebiyatı Alanında Yapılan Çalışmalar

Muhammed b. Abdullah bin Humeyd el-Âmirî (v.1295/1878)	<i>en-Na'tü'l-ekmel bi terâcimi ashâbi'l İmam Ahmed b. Hanbel</i>
Muhammed b. Ehd el-Tihâmî (v.1298/1880)	<i>Buğyetü ehli'l eser fî men ittefeka lehu ve li ebîhi sohbeti seyyidi'l beşer</i>
Abdüsselam b. Muhammed Abdulkerim et- Tirmânî (v.1305/1887)	<i>Zehâiru'l-âsâr fî terâcimi ruvâtî'l hadisi ve'l-âsâr</i>
Ahmed et-Tefrîşî et-Tâdî (v. 1313/1895)	<i>Manzumetu nuhbetü'l-mekâl fî ilmi'r-ricâl</i>
Muhammed b. Hüseyin Mürtezâ Yezdî el -Hâirî et-Tabatabâî (v. 1313/1895)	<i>Letâifu'l-akvâl fî ma'rifeti'r-ricâl, Nücûmu'l-arz fî muhaddisi'l-asr</i>
Abdülhâdî Necâ b. Rıdvân b. Muhammed el- Ebyârî (v. 1305/1888)	<i>el-Arâ'isü'l-vâzihatü'l-gurer, Devraku'l- endâd fî esmâi'l-ezdâd</i>
Hersekli Mehmed Kâmil Bey(v. 1317/1900)	<i>Metâli'u'n-nücûm</i>
Çerkeşizâde Mehmed Tevfik Efendi (v. 1319/1901)	<i>Ta'zîmu's-Sahâbe</i>
Hilmizâde İbrâhim Rifat Efendi (v.?)	<i>Meşâhiri ashâb-ı güzîn ve terâcim-i ahvâl-i fukahâ, Hz. Osman Şehadeti, Sa'd b. Ebî Vakkas, Tarîh-i İslamdan Parlak Bir Sahîfe -Hâlid b. Velîd Yahut Seyf, Hazret-i Ömer ve Adâleti, Hazret-i Ali ve Muâviye : Sıffin Vak'ası, Hazret-i Ali ve Cemel Vak'ası, Hazret-i Hüseyin Radıyallahü Anh : Vak'a-i Dilsuz-ı Kerbelâ, İmam Şafî Yahut Bir Hatıra</i>
Trabzonlu Yusuf Şevki Efendi (v. 1321/1904)	<i>Levâmi'u'l-envâr ve menâzilü'l-ebrâr</i>
Muhammed Tâhâ b. Mehdî en-Necefi (v. 1323/1905)	<i>İtkânü'l-makâl fî ahvâli'r-ricâl</i>

Cabizâde Ali Fehmi b. Şâkir el-Mostârî (v. 1326/1908)	<i>Hüsnü's-sihâbe fî şerh-i eş'ârî's-sahâbe</i>
Muhammed Said b. Ahmed el-Hadrâvî (v. 1326/1908)	<i>Nüzhetü'l-muhaddisîn fî beyâni ittisâli's-senedi ile'l-müellifîn</i>
Abdullah b. Derviş er-Rikâbî ed-Dımaşkî es-Sükkerî (v. 1329/1911)	<i>el-Cevâhiru ve'l-leâlî fî mustalahi ehli'l-hadis ve merâtibi'r-ricâl</i>
Lübnanlı tarihçi Zeynep binti Ali b. Huseyn el-Âmilî (1861-1914)	<i>Medâriku'l-kemâl fî terâcimi'r-ricâl</i>
Abdülhâdî el-Bağdâdî en-Necefi Şelîle (1860-1913)	Ricâl alanında tamamlanmamış bir çalışma
Muhammed Mekkî b. Mustafa ibn Azzuz et-Tunûsî (1854-1916)	<i>Umdetü'l-esbât, Tabakâtü'l-muhaddisîn</i>
Ebu'l-Hayr Ahmed b. Osman el-Attar el-Ahmedî (1861-1916)	<i>Dürü's-sahâbe fî sıhhati semâi'l Hasan el-Basrî min cemâatin mine's-sahâbe, Husûlu'l münâ bi usûli'l elkâb ve'l-künâ</i>
Muhammed Ali b. Mirza Şâh en-Necefi (1842-1916)	<i>Müntehabü kütübi'r-ricâl</i>
Ebü'l-Meâlî Mahmûd Şükri el-Âlûsî (1857-1924)	<i>Sebbü'l-azab alâ men sebbe'l ashâb</i>
Abdullah b. Muhammed Hasan el-Mâmekânî (1873-1933)	<i>Tenkîhu'l-makâl fî ilmi'r-ricâl</i>

Şemâil ve Hasâisü'n-Nebî Alanında Yazılan Eserler

İstanbul Raif Efendi (v. 1309/1891)	<i>Muhtasar Şemâil-i Şerif Tercümesi</i>
Mahmud b. Abdulmuhsin el-Muvakka (v. 1321/1903)	<i>Şerhu Şemâilü't-Tirmiziyye</i>
Abdûlmecid eş-Şurnûbî (d.?-1929)	<i>'İtrü's-şezî 'alâ muhtasarı Şemâ'ili't-Tirmizî</i>
Muhammed b. Yusuf Bedreddin el-Hasenî (1851-1935)	<i>Şerhu's-Şemâ'il</i>
Yusuf Nebhânî (1849-1932)	<i>Vesâ'ilü'l-vüsûl ilâ şemâ'ili'r-Resûl, Resâilü'l-vüsûl ilâ şemâili'r-resûl, el-Fezâ'ilü'l-Muhammediyye, Cevâhirü'l-bihâr fî fezâ'ili'n-nebiyyi'l-muhtâr,</i>
Hafız İsmâil Hakkı Efendi (v.?)	<i>Şemâil-i Şems-i Cihân</i>

Muhammed b. Ahmed b. Abdulbârî el-Ehdel (v. 1298/1880)	<i>Şerhu'l-hasâisi's-suğrâ</i>
Abdülkâdir b. Muhammed Sâlih el-Hatîb ed-Dımeşkî (v. 1315/1897)	<i>Muhtasaru'l Hasâisi'l-kübrâ li's-Suyûtî</i>
Kazasker Şerîf Mehmed Molla Efendi (v. 1308/1890)	<i>Şerhu's-Şifa</i>
Kayserili Sabit Muhammed Efendi (v. 1311/1893)	<i>Aynu'r-rahmeti ve'n-nur</i>
Oflu Mehmed Efendi (v. 1320/1902)	<i>Şifâü'l-mü'minîn Risâlesi</i>
Muhammed b. Yusuf Bedreddin el-Hasenî (1851-1935)	<i>Şerhu's-şifâ</i>
Eyüp Sabri Paşa (1308/1890)	<i>Tercemetü's-Şemâil</i>

Belirli Bir Hadis Üzerine Yapılan Çalışmalar

Manastırlı İsmâil Hakkı (1846-1912)	<i>Bir Hadis-i Şerif</i>
Kazasker Şerîf Mehmed Molla Efendi (v. 1308/1890)	<i>Namaz hakkında bir hadîs-i şerif, Risâle fî şerh-i hadîs-i küntü kenzen mahfiyyen, Tefsîr-i hadîs-i inneme'l-â'mâlû bi-n-niyât, Şerhü hadîsi men arafe nefsehu fekad arafe rabbehu</i>
Fâik Muhammed Bey (v. 1319/1901)	<i>Şerhu hadîsi mûtû kable en temûtû</i>
Azmi Hüseyin Dede (v. 1311/1893)	<i>Temdîdü'l-hayât</i>
Ebü'l-Hüdâ es- Sayyâdî (v. 1327/1909)	<i>Dav'u's şems fî kavlihi büniye'l İslam</i>
Yûnus Vehbi Efendi (1837-1913)	<i>Umdetu't-tâât ve iddetü'l-ibâdât fî tefsîri hadîsi İnneme'l â'mâlû bi'n-niyyât</i>
Ebü Abdullah Muhammed b. Osman b. Muhammed en-Neccâr (v. 1331/1913)	<i>Şerhu hadîsi la advâ</i>
Ebü'l-Meâlî Mahmûd Şükri el-Âlûsî (1857-1924)	<i>Şerhu hadîsü's-sekaleyn</i>
Hasan b. Hâdî b. Muhammed (v. 1856-1935)	<i>Hidâyetü'n-necdeyn ve tafsîlü'l-cündeyn</i>
Lazkiyeli Nâcî el-Edîb (d.?-1936)	<i>Hadîsü Ramazan</i>

Hilâfet ile ilgili Risâleler

Hasan Toyrânî (v. 1315/1897)	<i>Fî icmâli 'l-kelâm 'alâ mes'eleti 'l-hilâfeti beyne ehli 'l-İslâm</i>
Mehmed Fevzi Efendi (v. 1318/1900)	<i>en-Nesâyihu 'l-fevziyye fî 'l-ed'îye ve 'l-medâyihu 's-seniyye</i>
Ebü'l-Hüdâ es- Sayyâdî (v. 1334/1909)	<i>Dâ'i 'r-Reşâd li-sebîli 'l-ittihâd ve 'l-inkıyâd, Nefhatü 'n-nebeviyye fî hidmeti 'l-hilâfeti 'l-Hamîdiyyeti 'l-Osmâniyye</i>
Mahmud b. Hamza'nın (v.?)	<i>el-Burhân 'alâ bekâ'i mülki Benî 'Osmân ilâ âhiri 'z-zamân</i>
Hoca Şakir Efendi (v.?)	<i>Fetavâ-yı Şerîfe</i>
Müellifi meçhul	<i>İmâmet ve Hilâfet Risâlesi</i>
Mehmed Kadri Nâsîh (1855-1918)	<i>İstinsaf , Zulmü Adl</i>
Peşâverli Mevlevî Hâfız Abdülcemil (v.?)	<i>ez-Zaferu 'l-Hamîdiyye fî isbâti 'l-halife</i>
Meçhul müellifler ve Mahmud Paşa	<i>Tezkire-i ulemâ</i>
Ali Nazif Sürûrî (1865-1935)	<i>Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiye</i>
Muhammed Ârif el-Müneyyir (1848-1923)	<i>el-Hakku 'l-mübîn fî ehâdis-i erba'în fî men harace 'an tâ'ati emîri 'l-mü'minîn ve şakka 'asa' 'l-müslimîn</i>
Naim Gregor (v.?)	<i>Hilâfet</i>
Muhammed Emin el-Mekkî (v.?)	<i>Hulefâ-i 'İzâm-ı Osmâniye Hazarâtının Haremeyn-i Şerîfeyn'deki âsâr'ı mebrûre ve meşkûre-i hümâyunlarından bâhis tarihi bir eser</i>
Ferik Ahmet Muhtar Paşa (1861-1926)	<i>Disiplin Yahut İnzibat-ı Askerî'den Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiye</i>
Reşîd Rızâ (1865-1935)	<i>Dünyada Müslümanların Hali ve Ulemâyı Emirlere, Sultanlara Nasihat İçin Davet</i>
Nebhânî (v. 1351/1932)	<i>Hulâsatü 'l-beyân fî ba'zi me'âsiri 's-Sultân Abdilhamîd Hân</i>

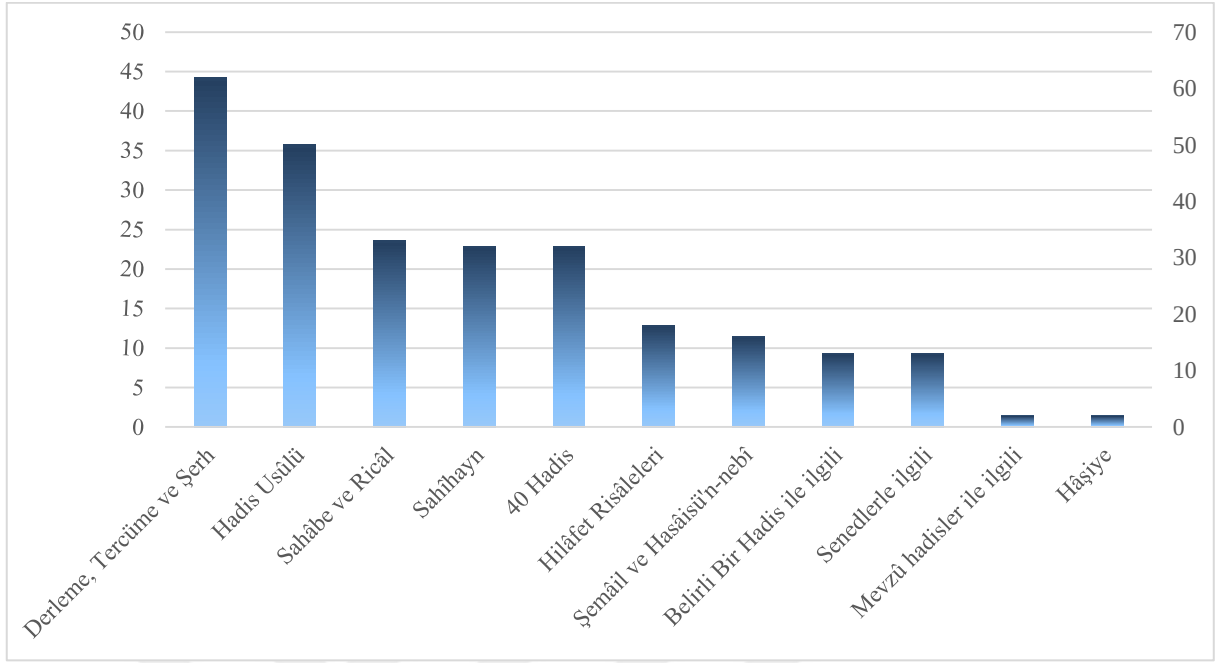
Afrika Hadis Çalışmaları

Muhammed Vülâtî eş-Şinkitî (v. 1329/1911)	<i>Şerhu'l Câmiu's- sahîh li'l-Buhârî</i>
Ebu Abdullah Muhammed b. İbrahim es-Sıbâî (v. 1332/1914)	<i>Mukaddime fî mustalahi'l-hadîs</i>
Ebu'l Envar Mâül-ayneyn (v. 1328/1910)	<i>Şerhu Râmûzü'l-hâdis</i>
Muhammed Yusuf et- Tafeyyiş (v. 1332/1914)	<i>Vefâ'ü'd-damâne bi-edâ'i'l-emâne, Câmi'u's-şeml fî hadîsi hâtemi'r-rusûl, Tertîbü't-Tertîb</i>
Muhammed Abbas el Cezâirî el-Müftî (v. 1306/1889)	<i>Rûhu'l iman fî şerhi erbaîne hadîsen fî usûlü'dîn</i>

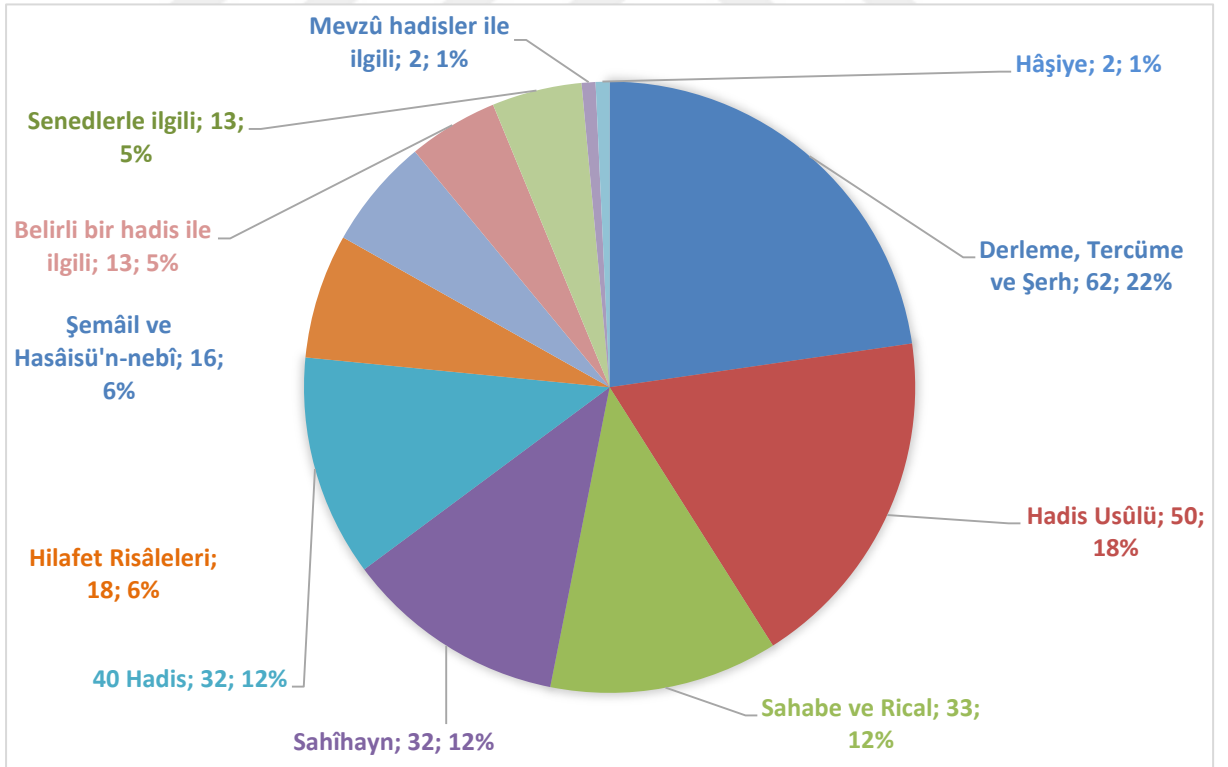
Müellifleri Sultan Abdülhamid dönemini İdrak Etmiş Olmakla Beraber, Sultan Abdülhamid'in Tahta Çıkışından Önce Basılmış Eserler

Babakaleli Abdülaziz Ahmed Efendi (v. 1296/1878)	<i>Mukarribü't-tâlibîn</i> , Baskı tarihi: 1290/1874
Yemli hazâde Mustafa Kâmil Elbistânî (v. 1294/1877)	<i>el-Manzûmetü 'l-aliyye fî 'l-Ahbâri 'n-Nebeviyye</i> , Baskı tarihi: 1283/1867. <i>Ta'likât alâ Nuhbetü'l-fiker fî 'l-hadis</i> , Baskı tarihi: 1283/1867
Topbaşzâde Ahmed Kudsi Efendi (v. 1305/1887)	<i>Hidâyetü'l-mürtâb fî fezâili 'l-ashab</i> , Baskı tarihi: 1292/1875
Mustafa Vahyî Efendi (v. 1295/1878)	<i>Hezzü'z-zâkirîn</i> , Baskı tarihi: 1279/1862
Mustafa Cem'î (v. 1298/1880)	<i>Burhânü'l müttakîn Tercüme-i Hadis-i erbaîn</i> , Baskı tarihi: 1290/1874
Harîrîzâde M. Kemaleddin Efendi (v. 1299/1881)	<i>Feyzu 'l-muğni fî şerhi hadîsi kudsî men talebenî</i> . 1872'de tamamlanmıştır.
Ahmed Hamdullah Efendi (v. 1317/1899)	<i>en-Nücûmu'd-derârî ilâ İrşâdi's-sârî</i> 1285/1868 de tamamlanmıştır. Kütüphane kaydında baskı tarihi verilmemiştir.
Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî (v. 1310/1893)	<i>Letâ'ifu'l-hikem</i>

Tablo 1: Sultan II. Abdülhamid Dönemi Hadis Müellifleri ve Çalışmaları

Grafik 1: Sayılarına Göre Sultan II. Abdülhamid Dönemi Hadis Çalışmaları

Grafik 2: Muhteva ve Mahiyetleri Bakımından Sultan II. Abdülhamid Dönemi Hadis Çalışmaları

BİBLİYOGRAFYA

Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî, **Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs 'amme'stehere mine'l-ehâdîs 'alâ elsineti'n-nâs**, (thk. Abdülhamid b. Ahmed b. Yusuf b. Hindâvî), I-II, Beyrut, Mektebetü'l-asriyye, 2000.

Adams, Charles J., “Fazlur Rahman ve Klasik Modernizm”, **İslam ve Modernizm Fazlur Rahman Tecrübesi**, İstanbul, 1997, s. 79-91.

Adanavîzâde, Muhammed es-Salâhî b. Ahmed eş-Şâkir, **Mecmuatü's-Salâhiyye**, Carolina, 1308.

Afyoncu, Erhan ve Uğur Demir, **Turhan Sultan**, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015.

Ağırakça Şahyar, Ayşe Esra, **Kütüb-i Sitte'den örneklerle Zayıf hadis rivayeti (metodolojik anlam ve yorum)**. İstanbul, Akdem Yayınları, 2011.

Ahmad, Anis, “Şiblî Nu'mânî”, **DİA**, XXXIX, 126-127.

Ahmadov, Rashadat, “Ahmed Cevdet Paşa ve İcâzetnâmesi”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 5, 2016, 57-84.

Ahmed Abdülaziz b. Hüseyin Babakaleli, **Mukarribü't-tâlibîn**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1290.

Ahmed, Aziz, **Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam**, (trc. Ahmet Küskün), İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1990.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, **Müsnedü el- İmam Ahmed b. Hanbel**, (thk. Şuayb el Arnavûd, Adil Mürşid, Saîd Lehham, Ahmed Berhum), I-XLV, Beyrut, Müessesetü'r-risâle, 2001.

Ahmed b. es-Seyyid Hüseyin el-Beyrûtî İbn Bedran, **Tercümetü'l-işrak fî mekârimi'l-ahlak**, (trc. Hamdullah Rafet Efendizâde ve Ahmed Ataullah), İstanbul: Alem Matbaası, 1313.

Ahmed el-Hafzî b. Abdilhâlık, “Hilâfet ve Cihâda Dair Kırk Hadis”, (trc. İhsan Süreyya Sırma), Kara, İsmail, **İslam Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilafet Risâleleri** içinde, I, VI, İstanbul, Klasik Yayınları.

Ahmed Kudsi Efendi, **Peygamberimiz ve Ashabı**, (trc. Erol Ayyıldız), İstanbul: Erkam Yayınları, 1985.

Ahmed Midhat Efendi, **Avrupa'da Bir Cevlan**, (yay. hz. Pala, N. Arzu), İstanbul: Dergah Yayınları, 2015.

Akdağ, Eyyup, “Rüştiye Okulları ve Kazancızâde Emîn Edîb’in Tuhfe-i Hulûsiyye fî Usûli’l-Ehâdîsi’n-Nebeviyye Adlı Hadis Usûlü Ders Kitabı”, **Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 10, sy. 10, 2016, s. 51-76.

Akpınar, Cemil, “Dâvûd-i Karsî”, **DİA**, IX, 29-32.

_____, “Hanîf İbrâhim Efendi”, **DİA**, XVI, 39-42.

Akün, Ömer Faruk, “Bursalı Mehmed Tâhir”, **DİA**, VI, 452-461.

Akyıldız, Ali, “Mahmud Celâleddin Paşa”, **DİA**, Ek II, 175-177.

_____, “Mehmed Ârif Bey”, **DİA**, XXVIII, 443.

Albayrak, Ali, **Buhârî Sonrası el-Câmi‘u’s-Sahîh Nûsha Farklılıkları, Hatalar, Tashihler**, İstanbul: İfav Yayınları, 2018.

_____, “Mehmed Zihni Efendi Örneğinde Sahîh-i Buhârî Baskılarının Tashihi”, **Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 54, Haziran 2018, s. 45-78.

Albayrak, Sadık, **Son Devir Osmanlı Ulemâsı**, I-V, İstanbul: Milli Gazete Yayınları, 1981.

Alikılıç, Dündar, “Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevî ve Kurduğu Kütüphaneler”, **Hidayet Yavuz Nuhoglu Armağanı**, İstanbul, 2009.

Altuntaş, Mustafa Celil, “Osmanlı Daru’l-Hadis Medreselerindeki Görev Dağılımı”, **Anadolu’nun İslamlaşma Sürecinde Dâru’l-Hadisler Sempozyumu 08-09 Eylül 2012**, 2013, s. 135-159.

_____, “Osmanlı Hadis Eğitiminde Meşâriku’l-Envâr”, **Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası: İstanbul’un Fethinden Süleymaniye Medreselerinin Kuruluşuna Kadar**, İstanbul: 2015, s. 147-178.

_____, **Osmanlı İlim Geleneğinde Hadis (Sahn-ı Seman’dan Dâru’l-Fünûn’a Osmanlı’da Hadis Öğretimi)**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.

_____, **Osmanlı İlim Geleneğinde Buhârîhânlık**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010.

_____, “Suyûtî’nin el-Câmi‘u’s-sağîr’inin Osmanlı Hadis Eğitimindeki Yeri”, **Sahn-ı Semân’dan Dârulfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler)-XVII. Yüzyıl**, İstanbul: 2017, s. 341-365.

Armağan, Mustafa, **Abdülhamid’in Kurtlarla Dansı 2**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.

- _____, **Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı 3**, İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018.
- Arpaguş, Safî, "Hüseyin Azmî Dede ve Beyânü'l-Makâsîd Adlı Risâlesi", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2006/2, sy. 31, s. 67-100.
- Aruçi, Muhammed, "Hersekli Mehmed Kâmil Bey", **DİA**, XVII, 235.
- Ataseven, Yusuf - Onur Aykaç "İlahlık Davası Güden Zalim Bir Hükümdarın Hikâyesi: Hazâ Hikâyet-i Şeddâd bin 'Âd", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2018, c. XI, sy. 61, s. 5-11.
- Atay, Hüseyin, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, İstanbul: Dergah Yayınları, 1983.
- Âtîf Hüseyin Bey, **Sultan Abdülhamit'in Hatıra Defteri**, (nşr. Metin Hülâgu), İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Ay, Nazîf, **Manastırlı İsmâîl Hakkı'nın İslam Düşüncesindeki Yeri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995.
- Ayaz, Kadir, "Hadis İlimlerinin Tedrisatı Açısından Osmanlı Daru'l Hadisleri", **Osmanlı Araştırmaları**, sy.47, 2016, s. 39-68.
- Aydın, Mehmed Akîf, "Kânûn-ı Esâsî", **DİA**, XXIV, 328-330.
- Aydın, Mustafa, **Neo-Selefilik Ekolünün Hadis-Sünnet Anlayışı (Reşîd Rıza Örneği)**, Devam Eden Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, t.y.
- Aydınlı, Abdullah, **Hadis İstılahları Sözlüğü**, İstanbul 2006.
- _____, "Ehl-i hadîs", **DİA**, X, 507-508.
- Aydoğdu, Rukiye, **19. Yy. Osmanlı Toplumunda Tasavvuf-Hadis İlişkisi - Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî Özelinde-**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.
- Aykut, Ayhan, "Ansiklopedi", **DİA**, III, 217-227.
- Azamat, Nihat, "Muhammed Nûrû'l-Arabî", **DİA**, XXX, 560-563.
- Baboğlu, Uğur, **Yasincizâde Abdülvehab Efendi ve Hülâsatü'l-Bürhân fî İtâati's-Sultân Adlı Risâlesi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014.
- Bağdâdî, İsmâîl Paşa, **Îzâhu'l-meknûn fî'z- zeyli alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn**, (tsh. Şerefettin Yalçıkaya, Kilisli Rifat Bilge), I-IV, Beyrut: Dâru-ihyâu't-turâsî'l-Arabî, t.y.

_____, **Hediyetü'l-ârifin esmâ'ü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin**, I-II, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı, 1951.

Behlül, **Tercüme-i manzum mieti ehadis**, İstanbul, 1311.

Bekar, Serdar, **İslami Mücadelede Öncü Şahsiyetler**, İstanbul: Ekin Yayınları, 2009.

Bektaş, Ayda, **Sultan II. Abdülhamid'in Kuzey Afrika Siyasetinde Tarikatların Rolü**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2017.

Beydilli, Kemal, “Matbaa”, **DİA**, XXVIII, 105-110.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed, **Şu'abu'l-îmân**, (nşr. Muhammed es-Saîd Zağlûl), Beyrut 1990.

Bilge, Mustafa, “II. Abdülhamid'in İslâm Birliği Çağrısı ve Fas”, **II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri**, 2 Mayıs 1992, s. 45-64.

Bilgen, Osman, “Mehmed Şerif bin Mustafa et-Tokâdî ve Miftâhu's-Sahîhayn İsimli Eseri”, **Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu**, 01-03 Kasım 2012, Tokat Bildiriler, 2012, III, 277-282.

_____, “Ahmed Ziyâuddin Gümüşhânevî (1813/1893)'nin Râmûzü'l-Ehâdis İsimli Eserinin Kaynakları (101-200. Hadisler)”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. XVII, sy. 2, 2015, s. 271-283.

Bilgin, Muharrem Samet, **Dozy'e Yazılan Türkçe Reddiyeler**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013.

Birişik, Abdülhamit, “Hint Alt-Kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler”, **Dîvân: İlmî Araştırmalar**, c. IX, sy. 17, 2004/2, s. 1-62.

_____, “Cumhuriyet'in Başında Üsküdar'da Bir Hintli İlim, Fikir ve Devlet Adamı Ubeydullah Sindî'nin İstanbul Günleri”, **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu**, VIII, 21-23 Kasım 2014 Bildiriler, 2015, II, 143-167.

_____, “Kur'âniyyûn”, **DİA**, XXVIII, 428-429.

_____ ve A. Cüneyt Eren, “Sıddîk Hasan Han”, **DİA**, XXXVII, 92-98.

_____, “Rahmetullah el-Hindî”, **DİA**, XXXIV, 420.

_____, “Ubeydullah es-Sindî”, **DİA**, XLII, 27-29.

_____, “Medrese”, **DİA**, XXIII, 333-338.

Bolay, Süleyman Hayri, “Türk Dünyası Düşünür Temsilcileri; Abdürreşid İbrâhim, Hayatı ve Eserleri”, **Tanzimat’tan Günümüze Türk Düşüncesi**, VII, 4715-4734.

Bostan, İdris, “Yemen”, **DİA**, XLIII, 406-412.

Budak, Hüseyin, “Ahmed Ziyâuddin Gümüşhanevî’nin (1813-1894) Türk Dünyasına Etkileri”, **Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması Bildiriler** (26-28 Mayıs 2014), II, 619-636.

Buharî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cûfî el-Buharî, **el-Câmi‘u’s-sahîh**, (Sultâniyye neşri.) I-IX (iki ciltte dokuz cilt), Kahire, 1315.

_____, **el-Câmi‘u’s-sahîh**, I-VIII, Dâru Tavku’n-necât, y.y., 1422.

Bulut, Yücel, “Oryantalizm”, **DİA**, XXXIII, 428-437.

Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, (nşr. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen), I-III, İstanbul: Meral Yayınevi, 1972.

_____, **Nazar-ı İslâm’da Fakr**, İstanbul: Müşterekü’l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, 1330.

Buzpınar, Ş. Tufan, “Osmanlı Hilâfeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Türk Siyaset Tarihi (Tanzimat’tan Günümüze) Sayısı, c. II, sy. 1, 2004, s. 113-131.

_____, “Şeyh Zâfir”, **DİA**, XXXIX, 78.

_____, “Suriye”, **DİA**, XXXVII, 550-555.

Cabizâde Ali Fehmi b. Şâkir el-Mostârî, **Hüsnü’s-sihâbe fî şerh-i eş’ârî’s-sahâbe**, İstanbul: Ruşen Matbaası, 1324.

Cihan, Sadık, “Muhammed b. Pir Ali Birgivî ve “Risâle fî Usulî’l-Hadis”in Tercümesi”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 2, 1987, s. 55-76.

_____, “Osmanlı Devrinde Türk Hadisçiler Tarafından Yazılan Kırk Hadis Dışında Muayyen Sayıda Derlenen Hadis Mecmuaları ve Bir Hadis Üzerine Yapılan Risaleler”, **Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi**, sy. 2, 1977, s. 157-173.

_____, “Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usulü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü’l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercümeler”, **Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi**, Erzurum, sy. 1, 1976, s. 127-136.

_____, “Taşköpri-zâde Ahmed Efendi’nin “Letâifu’n-Nebi” İsimli Kırk Hadisi”, **Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi**, sy. 4, 1980, s. 41-75.

Cisrî, **H. Muhammed (s.a.v) Risâle-i Hamîdiyye**, (trc. Manastırlı İsmail Hakkı; yay.hz. Muhammed Sait Konar), İstanbul, Sûfî Kitap, 2008

Çakan, İsmail Lütfi, “Ahmed Kudsi Efendi”, **DİA**, II, 97.

_____, “1876-1976 Arası Türkiye’de Hadîs Çalışmaları Bibliyografyası (Kitaplar)”, **İslâm Medeniyeti Mecmuası**, c. 4, sy. 3, 1980, s. 33-55.

Çelebi, İlyas, “Hüseyn el-Cisr”, **DİA**, XVIII, 537-540.

Çelik, İsa, “Bursalı Mehmed Tahir’in Yorumuyla ‘Nazar-ı İslâm’da Fakr’ ”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, c. X, sy. 22, 2003, s. 187-207.

Çerkeşizâde Muhammed Tevfik, **Risâle fî ta’zîmi’s-sahâbe**, Yazma, y.y., t.y.

Çetinkaya, Ahmed, **Hadis Kaynaklarında Hz. İsa Hakkındaki Rivayetlerin İncelenmesi**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.

Çetinkaya, Bayram Ali, “Çağdaş İslam Düşüncesi”, **İslam Felsefesi Tarihi**, Ankara, 2012, s. 481-531.

Çiçek, Yakup, “Harîrîzâde”, **DİA**, XVI, 192-193.

_____, *Harîrîzâde Mehmed Kemâleddin, Hayatı-Eserleri ve “Tibyânü vesâilî'l-hakâik fî beyâni selâsîli't-tarâik” Muhtevası-Kaynakları*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1982.

Çiftçi, Mehdi, “Osmanlı Medrese Teşkilatında Zirve: Süleymaniye Dârülhadişi (XVI-XVII Asırlar)”, **Usûl: İslam Araştırmaları**, sy. 14, 2010, s. 51-116.

Çimen, Abdullah Emin, “Tâhir el-Cezâirî”, **DİA**, XXXIX, 395-398.

Dağıştânî, Ömer Ziyâeddin, **Zübdetü'l-Buhari Tercümesi**, Trabzon: İstikbal Matbaası, 1341.

_____, *Hadis-i Erbaîn fî Hukûkî Selâtin*, İstanbul 1326/1908, (haz. Dücan Cündioğlu, nşr. İsmail Kara), **İslam Siyasî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilafet Risâleleri içinde**, I-VI, 51-56.

_____, **Es'ile ve ecvibe fî ilmi usuli'l-hadisi'l-mürettebe**, Bursa: Hüdâvendigâr Vilâyet Matbaası, 1307.

Daudi, Zaferullah, **Pakistan ve Hindistan'da Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'den Günümüze Kadar Hadis Çalışmaları**, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

Demirel, Arif Hakan, **Ömer Ziyaüddin Dağıstani'nin Hayatı Eserleri Ve Tasavvuf Anlayışı**, Ankara 2006.

Demirel, Fatmagül, **II. Abdülhamid Dönemi'nde Sansür**, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2007.

Demirel, Harun Reşid, "Dağıstanî ve "Hadis-i erbaîn fî hukûkî selâtîn" İsimli Risâlesi", **Dini Araştırmalar**, c. 7, sy. 21, s. 265-276.

Demirer, Macit, "Gümüşhânevî'nin Hadisle İlgili Eserleri", **Doğumunun 200. Yılı Hatırasına Uluslararası Gümüşhânevî Sempozyumu: "İlim ve İrşadla Geçen Bir Ömür" Bildiriler**, 1-2 Haziran 2013, İstanbul 2014, s. 318-337.

_____, "Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevî'nin Levâmiu'l-ukûl Adlı Eseri", **I. Uluslararası Ahmed Ziyâüddin Gümüşhânevî Sempozyumu Bildiriler Kitabı (03-05 Ekim 2013 Gümüşhane)**, 2014, s. 521-532

Deylemî, Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye, **el-Firdevs bi-me'sûri'l-hitâb**, (thk. Saîd b. Besyûnî Zağlûl), I-V, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1986.

Diğiroğlu, Filiz, "II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslâmî Metinleri Kim Üretir?-II", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 54, İstanbul, 2018, s. 1-44.

_____, "II. Abdülhamid Dönemi Matbuat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dini Neşriyat", **Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi Uluslararası Sempozyumu**, 22-24 Eylül 2016, İstanbul 2017, s. 630-651.

Divrikî, Hafız İsmâil Hakkı, **Şemâil-i şems-i cihan Aleyhi Salavât'ir-Rahman**, Dersâadet: Mahmud Bey Matbaası, 1326.

_____, **Peygamber Efendimiz'in Özellikleri**, (trc. Tahir Galip Seratlı), İstanbul: Pamuk Yayıncılık, 2006.

Dölek, Adem, "Sekaleyn Hadisi ve Değerlendirilmesi", **Marife: Dini Araştırmalar Dergisi (Bilimsel Birikim)**, c. IV, sy. 3, 2004, s. 149-173.

Dursun, Davut, "Afrika", **DİA**, I, 418-426.

_____, "Cezayir", **DİA**, VII, 499-500.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as b. İshak es-Sicistânî el-Ezdî, **es-Sünen**, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), I-IV, Beyrut, ty.

Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, **Hilyetü'l-evliyâ ve tabakatü'l-asfiyâ**, I-X, Kahire, Matbaatü's-saade, 1974.

Ebyârî, Abdülhâdî Necâ b. Rıdvân b. Muhammed, **Neylû'l-emânî fî tavzîhi Mukaddimetü'l-Kastallânî**, Kahire, 1878.

Efendioğlu, Mehmed, "Müselsel", **DİA**, XXXII, 85-86.

- _____, “Umdetü’l ahkâm”, **DİA**, XLII, 147-148.
- Efgani, Seyyid Cemaleddin, **el-Urvetü’l-Vüskâ**, (trc. İbrahim Aydın), İstanbul: Bir Yayıncılık, 1987.
- Elmalı, Hüseyin, “Mehmed Emin Efendi” **DİA**, Ek. II, 221.
- Emanet, Celal, **Amerika’da Bir Osmanlı Muhammed A. R. Webb**, İzmi:, Yitik Hazine Yayınları, 2013.
- Emecen, Feridun, “Süleyman I”, **DİA**, XXXVIII, 74-75.
- _____, “Selim II”, **DİA**, XXXVI, 414-418.
- Erbili, Muhammed Esad, **Kenzü’l-irfan fi ehadisi Nebiyyi’r-Rahman**, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1317.
- _____, **1001 Hadis: İbadet ve Ahlakla İlgili**, İstanbul: Erkam Yayınları, 1989.
- Erçetin Dağınık, Zeynep, “Osmanlı Son Dönem Âlimlerinden Ömer Ziyâeddin Dağıstânî”, **Türkoloji Araştırmaları**, c. XII, sy. 35, 2017, s. 133-146.
- Ertuğrul, İsmail Fenni, **Hakikat Nurları**, Sebil Yay., İstanbul, 1979.
- _____, **İzâle-i Şükûk**, İstanbul, Orhaniye Matbaası, 1928.
- _____, **Vahdet-i Vücûd ve Muhyiddin Arabi**, (nşr. Mustafa Kara), İstanbul, İnsan Yay. 1997.
- Erünsal, İsmail Hakkı, “Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri”, **Yavuz Arıt Armağanı**, 2010, s. 54-122.
- Ferik Ahmet Muhtar Paşa, “Disiplin Yahut İnzibat-ı Askerî’den Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiye” 1323, (haz. Cengiz Şeker), Kara, İsmail, **İslam Siyâsî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, II, 281-349.
- Fevzi Efendi, **Taksîm-i hadîs-i şerîf**, Dersââdet: Asır Kütüphanesi, 1310.
- Fidan, Mehmet Akif, **Eyüp Sabri Paşa ve Tarihçiliği**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.
- Gökçek, Fazıl, “Ahmet Midhat Efendi’den Fatih Kerîmî’ye Mektuplar” **İlmî Araştırmalar**, sy. 8, İstanbul 1999, s. 315-323.
- Göksoy, İsmail Hakkı, “Snouck-Hurgronje, Christian”, **DİA**, XXXVII, 340-341.
- Gördebil, Osman, “Ahmed Ziyâeddin-i Gümüşhânevî’nin Toplumsal Hayata Yönelik Padişaha Gönderdiği Mektubu”, **Doğumunun 200. Yılı Hatırasına**

Uluslararası Gümüşhânevî Sempozyumu: “İlim ve İrşadla Geçen Bir Ömür” Bildiriler, 1-2 Haziran 2013, İstanbul, s. 222-229.

Görmez, Mehmet, “Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler Üzerine”, **İslâmiyât**, c. III, sy. 1, 2000, s. 11-31.

Gül, Ahmet, **Osmanlı Medreselerinde Eğitim Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru’l-hadislerin Yeri**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.

Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddin, **Erbaûne Hadîsen**, y.y., t.y.

Gündüz, İrfan, “Gümüşhânevî Ahmed Ziyâeddin”, **DİA**, XIV, 276-277.

_____, **Gümüşhânevî Ahmed Ziyâuddin, Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı ve Halidiye Tarikatı**, İstanbul: Seha Yayınları, 1984.

Güner, Osman, **Ebu Hureyre’ye Yönelik Eleştiriler: (Tarihi Arka plan)**, İstanbul: İnsan Yayınları, 2001.

_____, “Zakir Kadiri Ugan”, **DİA**, XLII, 44-45.

Gür, Süleyman, “Osmanlı Döneminde Yetişen Trabzonlu Müellifler ve Eserleri: Bir Literatür Tespiti Denemesi”, **Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 5, sy. 1, Bahar 2018, s. 155-239.

Hacıoğlu, Necla, “Osmanlı Döneminde Neşredilmiş Türkçe Hadis Eserleri Üzerine” **Hadis Tetkikleri Dergisi**, c. XIV, sy. 1, İstanbul: 2016, s. 99-115.

Hakkı Efendi, **Risâle fî usûl-i hadîs**, y.y., ty.

Hâlid el-Bağdâdî, Ebü’l-Behâ Ziyâuddîn Hâlid b. Ahmed el-Kürdî, **Ferâ’idü’l-fevâ’id**, (trc. Kemahlı Fazıl Hacı Feyzullah Efendi), Kahire: Matbaatü’l-İlmiye, 1313/1895.

Hanioğlu, M. Şükrü, “Abdullah Cevdet”, **DİA**, I, 90-93.

Hansu, Hüseyin, **Mûtezile ve Hadis**, İstanbul: Kitâbiyat Yayınları, 2004.

_____, “Te’vîlü muhtelifi’l-hadîs”, **DİA**, XXXXI, 33-34.

Harb, Muhammed, “el-Menâr”, **DİA**, XXIX, 116-118.

Has, Şükrü Selim, “Halebî”, **DİA**, XV, 231-232.

Hatiboğlu, İbrahim, **Çağdaşlaşma ve Hadis Tartışmaları Hint Alt Kıtası, Mısır ve Türkiye’de Hadis Tartışmaları**, İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.

_____, **Hadisleri Anlamada Toplumsal Boyut**, İstanbul, Dârülhadis, 2000.

Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân, **Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id**, (thk. Hüsâmeddin el-Kudsî), I-X, Kahire: Mektebetu'l-Kudsî, 1994.

Hızlı, Mefail, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 17, sy. 1, 2008, s. 25-46.

Hızlı, Kasım, "Reisü'l-Ulema Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi'nin Huzur Dersi Takririnde Sultan II. Abdülhamid'e Eğitim ve İdareye Dair Yaptığı Tavsiyeler ", **Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, 2018, c. IV, sy. 6, s. 37-56.

Hilmizâde İbrâhim Rif'at Efendi, **Meşâhiri ashâb-ı güzîn ve terâcim-i ahvâl-i fukahâ**, Dârülhilâfetilaliyye: Kütübhan-e-i Cihan, 1319/1901.

_____, **Ashab fukaha müctehidler: Hal Tercümeleri**, (Sadeleştiren: Vahdettin Arvas), İstanbul: Akabe Yayınları, 1985.

_____, **Hiz. Osman Şehadeti**, Dersaâdet: 1326/1908.

_____, **Sa'd b. Ebî Vakkas**, İstanbul, Tercüman-ı Hakikat, 1311/1893,

_____, **Tarîh-i İslamdan Parlak Bir Sahîfe - Hâlid b. Velîd Yahut Seyf**, İstanbul: Artin Asaduryan Basımevi, 1317/1899.

_____, **Hazreti Ömer ve Adâleti**, Dersaâdet: 1326/1908.

_____, **Hazret-i Ali ve Muâviye: Sıffin Vak'ası**, Dersaâdet: Kasbar Matbaası, 1326/1908.

_____, **Hazret-i Ali ve Vak'ası**, Dersaâdet, 1327/1909.

_____, **Hazret-i Hüseyin Radıyallahü Anh: Vak'a-i Dilsuz-ı Kerbela**, Dersaâdet, 1326/1908.

_____, **İmam Şafii Yahut Bir Hatıra**, Dersaâdet, Mahmud Bey Matbaası, 1316/1898.

Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân el-Müttakî, **Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-aqvâl ve'l-ef'âl**, (thk. Bekri Hayyânî, Safve es-sekkâ, Müessesetü'r-risâle, 1981.

Hizmetli, Sabri, "Ettafeyyîş", **DİA**, XI, 500-501.

Hoca Şâkir Efendi, "Fetavâ-yı Şerîfe", Kara, İsmail, **İslam Siyâsî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, c. II, s. 41-54.

Hüseyin Remzi Bey, **Tıbbı nebevi**, İstanbul: Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1309.

_____, **Tıbbı nebevi: Hz. Muhammed ve Tabâbet**, (trc. Selahaddin Alpay), İstanbul: Sümer Kitabevi, 1995.

_____, **Tıbbî İlmihâl**, (nşr. Ali Çelik), İstanbul 2016.

İbn Ebi Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, **el-Musannef fi'l-ehâdîs ve'l-âsâr**, (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1409, VII.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, **el-Mevzû'ât**, (thk. Abdurrahman Muhammed Osman, nşr. Muhammed Abdülmuhsin), Medine: Mektebetü's-selefiyye, 1966.

İmadeddin Tarsusi, **Minhâcü'n-necâh ila Mi'raci'l-felâh ve tercemesi**, Bursa: Feraizcizade Matbaası, 1307.

İmamoğlu, Abdullah, “Anadolu’da Usul Çalışmaları: Ramazanzade Abdünnafi İffet Efendi’nin Nuhbetü’l-Fiker, Şerhi: “El-Eserü’l-Muteber fi Tercemeti Nuhbeti’l-Fiker”, **Uluslararası Katılımlı Sempozyum: Anadolu’da Hadis Geleneği ve Daru’l-Hadisler, 30 Nisan-1 Mayıs 2011**, Çankırı, 2011, s. 325-336.

_____, “Bir Asır Sonra Dâvûd-i Karsî’nin Hadis Usûlü Şerhini Okutmak: Babakaleli Abdülaziz Ahmed Efendi ve Mukarribu't-Talibin Adlı Tercümesi”, **Uluslararası Dâvûd-i Karsî Sempozyumu**, Kars, 2017, s. 261-267.

_____, “Cumhuriyet Dönemi Osmanlı Hadis Araştırmaları”, **Türkiye Araştırmaları Literatur Dergisi**, c. XI, sy. 21, 2013, s. 165-189.

İnancık, Halil, “Murad II”, **DİA**, XXXI, 164-172.

İpşirli, Mehmet, “Kazasker”, **DİA**, XXV, 140-143.

_____, “Lutfî Paşa”, **DİA**, XXVII, 234-236.

İshak b. Râhûye, Ebû Ya’kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî, **Müsnedü İshâk b. Râhûye**, (thk. Abdulğafur b. Abdülhak el-Bulûsî), I-V, Medine: Mektebetü’l-İmân, 1991.

Kâdî İyâz, **eş-Şifâ**, (tercüme ve şerh M. Yaşar Kandemir), İstanbul: Tahlil Yayınları.

Kahraman, Hüseyin, “Osmanlı Son Dönemi Müelliflerinden Mahmud Es’ad’ın Usûl’i Hadis’i”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. VIII, sy. 8, 1999, s. 287-304.

Kahraman, Kemal, “Cezayir”, **DİA**, VII, 486-489.

Kallek, Cengiz, “Biblâvî”, **DİA**, VI, 127.

- Kandemir, Yaşar, “Bedreddin el- Hasenî”, **DİA**, V, 331.
- _____, “el- Câmi‘u’s-sahîh”, **DİA**, VII, 114-123.
- _____, “el-Kemâl”, **DİA**, XXV, 222-224.
- _____, “el-İsâbe”, **DİA**, XXII, 487.
- _____, “eş-Şifâ”, **DİA**, XXXIX, 134-138.
- _____, “İrâki”, **DİA**, XIX, 118-120.
- _____, “Kırk Hadis”, **DİA**, XXV, 467-470.
- _____, “Mevzû”, **DİA**, XXIX, 493-496.
- _____, “Mukaddimet-i İbni’s-Salâh”, **DİA**, XXXI, 121-124.
- _____, “Nevevî”, **DİA**, XXXIII, 45-49.
- _____, “Sahîhayn’e Yöneltilen Tenkitlerin Değeri” **Sünnetin Dindeki Yeri, (Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi)**, Ensar Neşriyat, 1995, s. 335-376.
- _____, “eş-Şemâ’ilü’n-nebeviyye”, **DİA**, XXXVIII, 500-501.
- Kara, İsmail, **İslam Siyâsî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri**, I-VI, İstanbul, Klasik Yayınları, 2002-2014.
- Karaca, Filiz, “Turhan Sultan”, **DİA**, XLI, 423-425.
- Karacabey, Salih, “XV. ve XVI. Asır Osmanlı Medreselerinde Hadis Öğretimi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 4, sy. 4, 1992, s. 227-236.
- _____, “Osmanlı Medreselerinin Son Dönemi’nde Hadis Öğretimi”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 8, sy. 8, 1999, s. 149-170.
- _____, “Hadis Öğretiminde Medrese ve Daru’l-Hadislerin Yeri”, **Anadolu’da Hadis Geleneği ve Dâru’l-hadisler Sempozyumu**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 30 Nisan-1 Mayıs 2011, Çankırı, s. 217-243.
- Karahan, Abdülkadir, **İslam Türk Edebiyatında Kırk Hadis: Toplama, Tercüme ve Şerhleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1954.
- _____, “Tercüme Edebiyatından Nümuneler Üzerinde Çalışmalar 2: Türk Edebiyatında Arapçadan Nakledilmiş Kırk Hadis Tercüme ve Şerhleri”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi [TDED]**, c. 5, 1953, s. 59-84.
- Karaman, Hayreddin, “Cemâleddin Efgânî”, **DİA**, X, 456-466.

Karpat, Kemal, “Balkanlar”, **DİA**, V, 25-32.

Kâsımî, Cemâleddin, **Kavâi'dü't-tahdîs min fûnûni mustalahi'l-hadîs**, Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, ty.

_____, **el-Cerh ve't-ta'dîl**, (thk. Muhammed Abdülhakim Kadi), Kahire: Dâru'l-hadis, ty.

_____, **el-Fazlü'l-mübîn alâ İkdî'l-cevheri's-semîn**, (thk: Behcet el-Baytar), Beyrut: Dâru'n-nefâis, 1983.

Kavas, Ahmet, “Abdullah b. İbrâhim Mîrgânî”, **DİA**, XXX, 152.

_____, “Afrika’da Mevlid Uygulamaları”, **Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Reisliği Yıllığı] Peygamberimiz Hz Muhammed (SAV) özel sayısı**, 2000, 2003, s. 559-574.

_____, Hac İbadetiyle Taçlanan Afrikalılar, **Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi**, sy. 3, 2007, s. 64-68.

_____, “Zengibar”, **DİA**, XLIII, 262-267.

_____, Afrika’da İslam’ın Yaşatılmasında Türklerin Hayati Önemi, **Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu, 31 Mayıs-1 Haziran 2007**, s. 87-90.

_____, “Muhammed b. Ali es-Senûsî”, **DİA**, XXXVI, 529-531.

_____, “Senûsiyye”, **DİA**, XXXVI, 536-538.

Kayhan, Mustafa, “Fazlurrahman’ın Müsteşriklerin Kurân’ın Bazı Ana Konularıyla İlgili Anlayışlarına Getirdiği Eleştiriler”, **Türkoloji Araştırmaları**, c. X, sy. 10, 2015, s. 587-626.

Kehhâle, Ömer Rızâ, **Mu’cemü'l-müellifin terâcimü musannifi'l-kütübî'l-'Arabiyye**, XIII, Beyrut : Mektebetü'l-Müsenna, t.y.

Keleş, Reyhan, **Divan Şiirinde Âyet ve Hadis İktibasları**, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2016.

Keser, Fatma, **Tirmizî'nin (v. 892) Şemâilü'l-Muhammediyye adlı eseri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.

Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebîr b. Muhammed Hasenî İdrîsî, **Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-müselselât**, (thk. İhsan Abbas), I-II, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982.

Kızıl, Fatma, **Müşterek Râvî Teorisi ve Tenkidi**, İstanbul, İSAM Yayınları, 2013.

_____, Goldziher'den Schacht'a Oryantalist Literatürde Hadis ve Sünnet: Bir Okulun Yaşayan Geleneği", **Hadis Tetkikleri Dergisi** , 2009, c. VII, sy. 2, s. 45-62.

_____, "Türkiye'de Hadis Araştırmaları ve Oryantalizm", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 2013, c. XI, sy. 21, s. 303-331.

Koçak, Birgül, "Uluslararası Oryantalistler Kongreleri (1873- 1973) Üzerine Bir Değerlendirme", **Kebikeç Dergisi**, sy. 34, 2012, s. 257-294.

Korkmaz, Dilek, **Hoca Kadri Nâsîh'in Hayatı, Eserleri ve Görüşleri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.

Kurşun, Zekeriya, "Hicaz", **DİA**, XVII, 437- 439.

Küçük, Cevdet, "II. Abdülhamid", **DİA**, I, 216-224.

Macit, Yunus, **Osmanlı İmparatorluğu Gerileme Döneminde Hadis Çalışmaları (1699-1876)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1990.

Mahluf, Macide, "Muhammed Haseneyn el-Adevî", **DİA**, I, 373-374.

Martı, Huriye, **et-Tarîkatü'l -Muhammediyye**, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012.

Meçhul müellif, "İmâmet ve Hilâfet Risâlesi" Kara, İsmail, **a.g.e, İslam Siyâsî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, II, s. 55-85.

Meçhul müellif, "Tezkire-i ulemâ", (Haz. Nergiz Yılmaz), Matbaa-i Osmaniyye, Mısır, 1316. Kara, İsmail, **İslam Siyâsî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, II, 199-205.

Mehmed Fevzi Efendi, "en-Nesâyihu'l-fevziyye fi'l-ed'îye ve'l-medâyihu's-seniyye", Kara, İsmail, **İslam Siyâsî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, c. I, s. 253-260.

Mehmed Kadri Nâsîh, "İstinsaf" İstanbul, 1326, (haz. İsmail Kara, Nergiz Yılmaz), Kara, İsmail, **İslam Siyâsî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, c. II, s. 87-173.

_____, "Zulm u Adl", Paris, 1326, (haz. Yasemin Erdinç), Kara, İsmail, **İslam Siyâsî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, c. II, s. 367-416.

Mehmed Zihni Efendi, **el-Hakâik mimmâ fi'l-Câmi'i's-sağîr ve'l Meşârik min hadîs-i hayri'l-halâik**, İstanbul, 1310/1892.

Mehmed Ârif Bey, **Binbir Hadis-i Şerif Şerhi**, İstanbul: İstanbul Kitabevi, 1959.

Mertoğlu, Hilal, **Abdu'l-Hayy el-Leknevî'nin Hayatı ve Hadis Anlayışı**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.

Muhammed Abduh, **el-İslam ve'n-Nasrâniyye maa'l-ilm-i ve'l-medeniyye**, Mısır: Daru'l-Menar, 1367/1948.

_____, **Tefsiru cüz'i Amme**, Bulak: Matbaatu Bulak El-Emiriyye, 1904.

Muhammed Ârif el-Müneyyir, “el-Hakku'l-mübîn fî ehâdis-i erba'în fî men harace 'an tâ'ati emîri'l-mü'minîn ve şakka 'asa'l-müslimîn”, (tercüme ve tahrir: Müjdat Uluçam), 1318, Kara, İsmail, **İslam Siyâsî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, II, 219-248.

Muhammed b. Abdullah b. Abdüllatif Cürdânî, **Misbâhü'z-zalâm ve behcetü'l-enâm fî şerhi neyli'l-merâm min ehâdisi hayrû'l-enâm**, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1317/1889.

Muhammed Emin el-Mekkî, “Hulefâ-i 'Îzâm-ı Osmâniye Hazarâtının Haremeyn-i Şerîfeyn'deki âsâr'ı mebrûre ve meşkûre-i hümayunlarından bâhis tarihî bir eser”, (haz. Zeynep Süslü), Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1318, Kara, İsmail, **İslam Siyâsî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, c. II, s. 261-280.

_____, **Osmanlı Padişahlarının Haremeyn Hizmetleri**, nşr. İbrahim Coşkun, ed. Ömer Faruk Yılmaz) Çamlıca Basım Yayın, 2009.

Muhammed Reşîd Rızâ, **el-Menar**, Kahire: 1898-1940.

_____, “Bir Misyonerin Ebu Hureyre Hakkındaki Bazı İddiaları”, (trc. Mücteba Uğur), **Diyanet İlmi Dergi (Diyanet Dergisi)**, c. XXVIII, sy. 2, 1992, s. 15-36.

_____, **Difâan anî'l-İslam: el-Munâzarât ve'r-rudûd ale'l-müsteşrikîn fi iftirââtihim ale'l-İslam**, Beyrut, 2012.

_____, “Dünyada Müslümanların Hali ve Ulemâyı Emirlere, Sultanlara Nasihat İçin Davet”, (trc. Vizeli Eminzâde Rıza, haz. Cüneyt Köksal), Dersaadet: Matbaa-ı Ahmed Kâmil, 1326, Kara, İsmail, **İslam Siyâsî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, II, 351-365.

_____, **İslam'da Birlik ve Fıkıh Mezhepleri**, (sdl. Hayreddin Karaman, trc. Ahmet Hamdi Akseki), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1974.

_____, **İslam'da Kadın Hukuku; Kadınlara Çağrı**, (trc. Mehmet Çelen), Malatya: Nida Yayınları, 2008.

- _____, **el-Menar ve'l-Ezher**, Kahire: Matbaatü'l-Menar, 1353/1934.
- Muhammed Şükrü, **Usûlü'l-Hadis**, yy., Matbaa-i Osmaniye, 1326.
- Mustafa es-Sıbâî, **es-Sünne ve mekânetühâ fi't-teşrî'i'l-İslâmî**, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1982.
- Mustafa Sabri Efendi, **Mevkîfû'l-akl ve'l-ilm ve'l-âlem min Rabbi'l-âlemin ve ibâdihi'l-mürselin**, I-IV, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1981.
- _____, **Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin Mısır Ulemâsı ile İlmî Münakaşaları**, (trc. İbrahim Sabri), Türkçeye çeviren: Erdem, Osman, İstanbul: Gül Yayınları, 2013, I-II.
- _____, **Dinî Müceddidler**, İstanbul: Sebil Yayınları, 1994.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, **el-Câmi'u's-sahîh**, (thk. Muhammed Fuad Abdulbaki), I-V, Beyrut, Dâru ihyâi't-türâsi'l – Arabiyye, ty.
- Nazif Sürûrî, “Hilâfet-i Muazzama-i İslâmiye”, (haz. Düccane Cündioğlu, Müjdat Uluçam, nşr. Mehmed Tâhir), İstanbul, 1315, Kara, İsmail, **İslam Siyâsî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, c. II, s. 207-216.
- Nebhânî, Yusuf b. İsmâil, **el-Ehâdîsü'l-erba'în fî vücûbi tâ'ati emîri'l-mü'minîn; Hulâsatü'l-beyân fî ba'zı meâsiri Mevlana es-Sultan Abdülhamid es-sânî ve ecdâduhu Âl-i Osmân**, Beyrut: Matbaatü'l-Edebiyye, 1894.
- _____, “el-Ehâdîsü'l-erba'în fî vücûbi tâ'ati emîri'l-mü'minîn”, (tercüme ve tahrir. Mehmet Özşenel), Kara, **İslam Siyâsî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, c. I, 323-341.
- _____, **el-Ehâdîsü'l-erba'în fî fezâ'ili seyyidi'l-mürselîn**, Beyrut: Matbaatü'l-Edebiyye, 1315.
- _____, **el-Ehâdîsü'l-erba'în min emsâli efsahi'l-âlemîn**, Kuveyt 1408/1988.
- _____, **el-Ehâdîsü'l-erba'în fî fazli'l-cihâd ve'l-mücâhidîn**, Beyrut 1404/1984.
- _____, **Kurretü'l-ayn alâ Müntehebü's-sahîhayn min kelâmi seyyidi'l-kevneyn**, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013.
- _____, **Vesâ'ilü'l-vüsûl ilâ şemâ'ili'r-Resûl**, Cidde: Dâru'l-menhec, 1425.
- Nu'mânî, Şiblî, **Anadolu Suriye ve Mısır seyahatnamesi** (trc. Yusuf Karaca), Risale Yayınları, 2002.

- Okay, M. Orhan, “Ahmed Midhat Efendi”, **DİA**, II, 100-103.
- Okyar, Fethi, **Üç Devirde Bir Adam**, (nşr. Cemal Kutay), İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1980.
- Oraloğlu, Ali Z., “Zühdü Paşa”, **DİA**, XLIV, 538-539.
- Ortaylı, İlber, **Gelenekten Geleceğe**, İstanbul: Ufuk Yayınları, 2002.
- Osmanoğlu, Ayşe, **Babam Abdülhamid**, İstanbul: Timaş yayınları, 1960.
- Osmanoğlu, Şadiye, **Babam Abdülhamid Saray ve Sürgün Yılları**, İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- Önal, Ebul Faruk, **Sultan İkinci Abdülhamid Han’ın Hayır Eserleri**, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2006.
- Öz, Mustafa, “Seyyid Ahmed Han”, **DİA**, II, 74-75.
- _____, “Sâlimî”, **DİA**, XXXVI, 50.
- _____, “Sekaleyn”, **DİA**, XXXVI, 325-326.
- Öz, Yusuf, “Süleyman Belhi Ailesi ve Son Mevlevî Postnişinleri İle Mektuplaşmaları”, **X. Millî Mevlânâ Kongresi**, 2-3 Mayıs 2002, Selçuk Üniversitesi, 2002, c. 1, s. 149-161.
- Özafşar, Mehmet Emin, “Osmanlı Eğitim, Kültür ve Sanat Hayatında Hadis”, **Türkler**, Türkiye Yayınları, 2002, c. XI, s. 356-369.
- Özakkaş, Mahmut, **Hadislerle Peygamberimizin Güzel Ahlâkı (Şemâil-i Şerîf)**, İstanbul: Hisar Yayınevi, 1984.
- Özcan, Azmi, “Dârülulûm”, **DİA**, VIII, 553-555.
- _____, “Eyüp Sabri Paşa”, **DİA**, XII, 8-9.
- _____, “İngiltere’de Hilâfet Tartışmaları, 1873-1909”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, 1998, sy. 2, s. 49-71.
- _____, **Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)**, Ankara: İSAM Yayınları, 1997.
- Özcan, Tahsin, “Yûnus Vehbi Efendi”, **DİA**, XLIII, 612-613.
- Özege, M. Seyfettin, **Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu: L-P**, I-V, İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1975.
- Özel, Ahmet, “Abdülkadir Bedrân”, **DİA**, I, 231.

- _____, “Ali el-Karî”, **DİA**, II, 403-405.
- _____, “Abdurrahman b. Muhammed eş-Şirbînî”, **DİA**, XXXIX, 188-189.
- Özervarlı, M. Sait, “Reşîd Rızâ”, **DİA**, XXXV, 14-18.
- _____, “Nebhâni”, **DİA**, XXXI, 471-472.
- Özköse, Kadir, “Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufi Zümre ve Akımların Rolü”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.VII, sy. 1, 2003, s. 249-279.
- Özşenel, Mehmet, “Bir Kemalın Hikayesi - Makdisi’nin “el-Kemal fî Esmâ’r-Rical”ının Dört Asırlık Serüveni”, **Dîvân: İlmî Araştırmalar**, 2001, c. VI., sy. 11, s. 155-161.
- _____, **Pakistan’da Hadis Çalışmaları**, İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.
- _____, “Sahîh-i Buhârî Neşirleri: Sehârenpûrî Neşri ile II. Abdülhamid Neşrinin Karşılaştırılması”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, c. XI, sy. 21, 2013, s. 454-484.
- _____, “Hindistan’da Hilafet Meselesine Aykırı Bir Bakış: Şiblî, Numanî ve Hilafet Makalesi”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 15, 2007, s. 153-160.
- _____, “Nezîr Hüseyin”, **DİA**, XXXIII, 73-74.
- Pakdemirli, M. Nur, “Hint Alt-Kıtasında Dini Ekoller ve Din Eğitimi”, **EKEV Akademi Dergisi**, sy. 62, Bahar/2015, s. 425-452.
- Peşâverli Mevlevî Hâfız Abdülcemil, “ez-Zaferu’l-Hamîdiyye fî isbâtî’l-halîfe” Hinistan, 1315, (tercüme ve tahrir. Mustafa Özel), Kara, İsmail, **İslam Siyâsî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, c. II, s. 175-197.
- Polat, Salahattin, “Çok Anlamlı, Çok Boyutlu ve Disiplinlerarası Bir Kavram: ‘Metin Tenkidi’ ”, **Hadis Tetkikleri Dergisi**, c. VI, sy. 1, 2008, s. 7-28.
- _____, “Hadiste Metin Tenkidi I”, **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 6, 1989, s. 113-130.
- Ramazanzade Abdünnafî İffet, **el-Eserü’l-mu’teber fî tercümeti Nuhbeti’l-fiker**, y.y., Mamuretü’l-Aziz Matbaası, 1301.
- Rızwanullah, Rızwanullah, **19. Yüzyılda Hindistan’da Hristiyanlarla Müslümanlar Arasında Dini Tartışmalar (İzharu’l-Hak Örneği)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2017.
- Sadak, Bekir, “Ali Fehmi Câbiç”, **DİA**, II, 393.

Sadgrove, Philip Charles, “İdvî”, **DİA**, XXI, 497-498.

Said Halim Paşa, **Buhranlarımız ve Son Eserleri**, (haz. M.Ertuğrul Düzdağ), İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.

Sandıkçı, Kemal, “Sahîhu'l-Buhari Üzerine Yapılan Çalışmalar”, **Diyanet İlmi Dergi**, 1985, c. XXI, sy. 1, s. 39-63.

Sarıkaya, Yaşar, “Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi; Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, sy. 3, 1999, s. 23-39.

Sayyâdî, Muhammed Ebü'l-Hüdâ, **Dav'ü's-Şems fi kavlihi (s. a.v) buniye'l - İslâmü ala hams**, İstanbul: Bosnalı Hacı Muharrem Matbaası, 1301.

_____, “Dâ'i'r-Reşâd li-sebîli'l-ittihâd ve'l-inkıyâd”, (trc. Halebli Kudsi Efendizâde Abdülkadir, nşr. İsmail Kara, Hülya Güzey, Nergiz Yılmaz), Kara, İsmail, **İslam Siyâsî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, I, 161-201.

_____, “Nefhatü'n-nebeviyye fi hidmeti'l-hilâfeti'l-Hamîdiyyeti'l-Osmâniyye”, (trc. İsmail Kara, Zeynep Süslü), Kara, İsmail; **İslam Siyâsî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, s. 203-251.

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed, **el-Makâsîdü'l-hasene fî beyâni kesîrin mine'l-ehâdisi'l-müştehire 'ale'l-elsine**, (thk. Muhammed Osman el-Huş), Beyrut: Dâru'l-kitabu'l-Arabî, 1985.

Serin, Muhittin, “Kayışzâde Hâfız Osman Nûri”, **DİA**, XXV, 79-80.

Seydişehirli Mahmud Esad b. Mehmed Emin, **Usul-i Hadis**, İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1316.

Sırma, İhsan Süreyya, “II. Abdülhamid'in Hilafeti Hakkında Yazılmış Bir Risale ve Bununla İlgili Kırk Hadis”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, sy. 33, 1980/1981, s. 375-400.

_____, **Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi**, İstanbul: Beyan Yayınları, 2009.

_____, **II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti**, İstanbul: Beyan Yayınları, 2013.

Supratman, Frial Ramadhan, **İstanbul'dan Semarang'a Panislamizm: Endonezya'daki Anti-Kolonyal Harekette Osmanlı Etkisi (1876-1918)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016.

Şahin, İlhan, “Nurbânû Sultan”, **DİA**, XXXIII, 250-251..

Şenel, Abdülkadir, “Kavukcî”, **DİA**, XXV, 72-73.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd, **Tarihü't-Taberî: Tarihü'l-ümem ve'l-müluk**, Beyrut: Dâru't-turâs, 1387, XI.

Tâhir el-Cezâirî, Tâhir b. Muhammed Sâlih b. Ahmed es-Sem'ûnî el-Hasenî el-Cezâirî, **Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser**, (thk. Abdülfettah Ebû Gudde), Haleb: Mektebetü'l-matbûatü'l-İslâmiyye, 1995, I-II.

Tahsin Paşa, **Sultan Abdülhamid'in Sırdaşı Tahsin Paşa'nın Yıldız Sarayı Hatıraları**, İstanbul: Yakın Plan Yayınları, 2017.

Tandoğan, Muhammed, **Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)**, Ankara: TTK Yayınları, 2013.

Tanman, M.Baha, "Hindîler Tekkesi", **DİA**, XVIII, 67-69.

_____, "Gümüşhânevî Tekkesi", XIV, **DİA**, 277-278

Taşcı, Özcan, "Oryantalizm Çalışmalarının Osmanlı Hakimiyetindeki Mısır'a Yansıması", **İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. V, sy. 1, 2014, s. 85-101.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, **Sünenü't-Tirmizî**, (thk. Beşşar Avvad Ma'ruf), I-VI, Beyrut 1998.

Toksarı, Ali, **Hiz. Ebu Hureyre ve Hadis İlmindeki Yeri**, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1984.

Toyrânî, Hasan Hüsnü, "Fî icmâli'l-keîâm 'alâ mes'eleli'l-hilâfeti beyne ehli'l-İslâm", Kara, İsmail, **İslam Siyâsî Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilâfet Risâleleri** içinde, I, 295-321.

Tuncer, Faruk, **Kemahlı İbrahim Hakkı Efendi-Hayatı Ve Eserleri**, İstanbul: Basın Yayın Matbaacılık, 1999.

Tunuslu Hayreddin Paşa, **Akvemü'l-mesâlik fî mâ'rifeti ahvâli'l-memâlik**, (thk. Munsif Şenufî), Tunus : ed-Dârü't-Tunisiyye, 1986.

Turgut, Ali, "Cemâleddin el-Kâsımî", **DİA**, VII, 311-312.

Tüccar, Zülfikar, "Ebyârî", **DİA**, X, 379.

Türer, Osman, "Harîrî-zâde'nin, Sülûkün Mertebelerine Dair Bir Risalesi: Feyzu'l-Muğnî Min Sırrî Hadîsi Men Talebenî", **Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, c. IX, sy. 23, "İbnü'l-Arabî" özel sayısı - II, 2009, s. 37-51.

Uğur, Hatice, **Osmanlı Afrikası'nda Bir Sultanlık: Zengibar**, İstanbul, Küre Yayınları, 2005.

Uğur, Müctebâ, "el-Câmi'u's-sağîr", **DİA**, VII, 113-114.

- _____, “Esahhu’l- kütüb”, **DİA**, XI, 353.
- Uzunçarşılı, İsmail, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**, Ankara Türk Tarih Kurumu, 1984.
- Ülker, Muammer, “Abdullah Hamdi Bey”, **DİA**, I, 103-104.
- Ünal, İsmail Hakkı “Fazlur Rahman’ın Sünnet Anlayışı “Yaşayan Sünnet” Kavramı Üzerine”, **İslâmî Araştırmalar**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, c. IV, sy. 4, 1990, 285-294.
- _____, “İbnü’l-Haydırî”, **DİA**, XXI, 79.
- Varol, Muharrem, “Yıldız Sarayı’nın Tekkeleri ve II. Abdülhamid’in Tarikat Siyaseti”, **II. Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde İstanbul**, İstanbul 2010, s. 203-221.
- Woodhead, Christine, ”William Muir”, **DİA**, XXXI, 94.
- Yardım, Ali, “Daru’l-hadis”, **DİA**, VIII, 530.
- _____, “Aclûnî”, **DİA**, I, 327-328.
- _____, “Câmiu beyânî’l ‘ilmi”, **DİA**, VII, 107.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Mahmûd Şükri Âlûsî”, **DİA**, II, 548-549.
- _____, “Taşköprüzâde Ahmed Efendi”, **DİA**, XL, 151-152.
- _____, “Hasâisi’l-kübrâ”, **DİA**, XVI, 276-277.
- Yaylalı, Davut, “Meydânî”, **DİA**, XXIX, 500-501.
- Yenilmez, Hasan, **II. Meşrutiyet Dönemi İslam Tarihi Yazıcılığında Oryantalizm Etkisi: Dozy Reddiyeleri Örneği**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s. 33-34.
- Yeniterzi, Emine, **Divan Şiirinde Naat**, Ankara: Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, 1993.
- Yeşil, Mahmut, **Hadis Bibliyografyası ve Gelişimi: 1101-1411/1689-1990**, y.y., t.y.
- Yıldırım, Enbiya, “Sünnet ve Rivayet Karşıtı Söylemlerin Tarihi”, **İslam’ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri, Kutlu Doğum Sempozyumu 2001.**, Ankara: 2003, s. 155-188.
- Yıldırım, Selahattin, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Muhaddisleri ve Eserleri”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, sy. 13, 2004, s. 263-315.

_____, “Osmanlı İlim Geleneğinde Edirne Darulhadisi ve Müderrisleri”, **1. Edirne Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, 23-25 Ekim 2003, s. 681-723.

_____, “Osmanlı Muhaddisleri’nin Eserleri ve Bunlar Arasında Kırk Hadis Çalışmalarının Yeri”, Uluslararası Katılımlı Sempozyum: Anadolu’da Hadis Geleneği ve Daru’l-Hadisler, **30 Nisan-1 Mayıs 2011.** /Çankırı

Yıldız, Fahreddin, “İslâmî İlimler, Divan Edebiyatı ve Tasavvuf Geleneğindeki Yeriyle Tarihten Günümüze Popüler Hadis Kitapları: Kırk Hadisler”, **TALİD**, Mayıs, 2013, s. 407-455.

Yıldız, Halil İbrahim, **Muhammed Tevfik Sıdkî’nin Hadis ve Sünnet Anlayışı**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum, 2018.

Yılmaz, Ahmet, **Kâdî İyâz’ın Kitâbü’ş-şifâ Adlı Eseri ve Osmanlı’da Şifâhanlık Geleneği**, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.

Yılmaz, H. Kamil, **Tasavvûfî Hadis Şerhleri ve Konevî’nin Kırk Hadis Şerhi**, İstanbul: İFAV Yayınları, 1990.

Yücel, Ahmet, **Hadis Tarihi**, İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.

_____, **Oryantalistler ve Hadis (Yaklaşımlar-Değerlendirmeler-Literatür)**, İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.

Yüksel, Emrullah, ”Birgivî”, **DİA**, VI, 191-194.

Zebîdî, Ebû’l-Abbâs Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdillatîf eş-Şercî ez-Zebîdî, **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi**, (trc. Babanzâde Ahmed Naim-Kamil Miras) I-XII, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, **Siyeru a’lâmi’n-nübelâ**, I-XVIII, Dârulhadis, Kahire, 2006.

Ziriklî, Hayreddin, **el-A’lâm**, I-VIII, y.y., Daru’l-ilm li’l-Melayin, 2002.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

Hizmetli, Sabri, “Osmanlı Yönetimi Döneminde Tunus ve Cezayir’in Eğitim ve Kültür Tarihine Genel Bir Bakış”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/776/9921.pdf>, Erişim: 25.03.2019.

İsam Kütüphanesi ve İsam Kütüphanesi Türkiye Kütüphaneler Veritabanı, Osmanlıca Risâleler Veritabanı, Erişim. 15.01.2019, <http://ktp.isam.org.tr/>

Kaya, Erol, “Erzincanlı Son Devir Osmanlı Ulemâsı”, Erzincan Üniversitesi Yayınları, 2017, <http://www.erzincan.edu.tr/wp-content/uploads/2017/12/ErzincanUlemasi.pdf>, Erişim: 04.03.2019.

Khalidi, Omar, “A Guide to Arabic, Persian, Turkish, and Urdu Manuscript Libraries in India”, 1-59, https://www.jstor.org/stable/29785767?seq=1#page_scan_tab_contents Erişim: 19.07.2018.

Özbek, Hacı Mehmet, “Mescid-i Nebevî İlk Defa Elektrikle Aydınlatıldı”, **Yedi Kıtâ Dergisi**, <https://yedikita.com.tr/mescid-i-nebevi-ilk-defa-elektrikle-aydinlatildi/>, Erişim: 04.06. 2019.

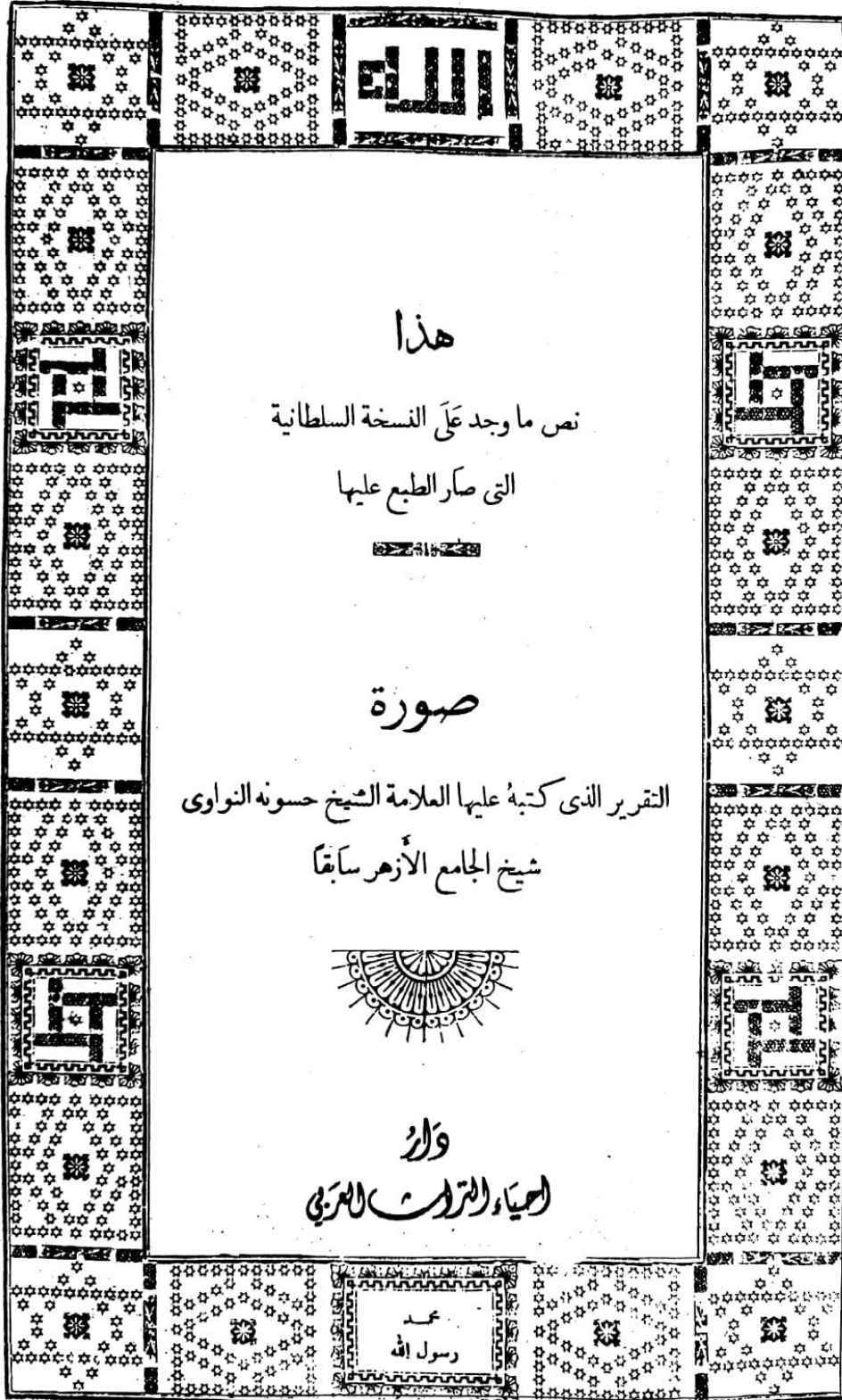
Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı ve Milli Kütüphane Arşivi,
<http://www.yazmalar.gov.tr/>, Erişim. 25.05.2018.

To-kat Ulusal Toplu katalog,
http://www.toplukatalog.gov.tr/index.php?cwid=2&keyword=%C4%B0brahim+Hakk%C4%B1+%28Kem%C3%A2hl%C4%B1%29&tokat_search_field=3&order=0
Erişim:11.11.2017

Yapar Gönenç, Aslı, “Türkiye’de Dergiciliğin Tarihsel Gelişimi” **İletişim Fakültesi Dergisi**, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/212194> , Erişim: 09.01.2019.

III. Ahmed Kütüphanesi Tanıtım Yazısı,
<https://topkapisarayi.gov.tr/tr/content/iii-ahmed-k%C3%BCt%C3%BCphanesi-enderun-k%C3%BCt%C3%BCphanesi>, Erişim: 21. 2.2019.

EKLER

Sultan II. Abdülhamidin emri ile gerçekleştirilen Sahîh-i Buhârî neşrinin kapak sayfası

الحمد لله رفع منار السنة النبوية وأعلى مكانها ، وَوَقَّعَ مِنْ اصْطِفَاءِ مَنْ خَلَقَهُ خَلْدَ مَنَافِئِهَا
فَشَادُوا بِنِهَايَا ، وَالصَّلَاةَ وَالسَّلَامَ عَلَى الْمُبْعُوثِ رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ ، سَيِّدِنَا (مُحَمَّدٍ) وَعَلَى آلِهِ وَحَبِّبِهِ
أَجْمَعِينَ ، وَالتَّابِعِينَ لَهُمْ بِإِحْسَانٍ إِلَى يَوْمِ الدِّينِ .

(أَمَّا بَعْدُ) فَإِنَّ مَوْلَانَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ ، وَخَلِيفَةَ رَسُولِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ، سُلْطَانَ الْبَرِّينَ
وَالْبَحْرِينَ ، وَإِمَامَ الْحَرَمَيْنِ الشَّرِيفَيْنِ ، السُّلْطَانَ الْأَعْظَمَ ، وَالْخَاطِطَ الْأَفْخَمَ ، السُّلْطَانَ ابْنَ
السُّلْطَانِ ، السُّلْطَانَ الْغَازِي (عَبْدَ الْحَمِيدِ خَانَ الثَّانِي) نَصَرَ اللَّهُ بِهِ الْإِسْلَامَ وَالْمُسْلِمِينَ ، وَأَيَّدَ
بِدَوَامِ شَوْكَتِهِ الْمَلَّةَ وَالْدِّينَ ، وَأَسْعَدَ بِوُجُودِهِ وَجُودَهُ عُمُومَ رَعَايَاهُ ، وَحَفَّ لِلَّهِ بِالطَّافَةِ الصِّدْقَانِيَّةِ
وَعَنَانِيَةِ الرَّبَّانِيَّةِ ، ذَاتَهُ لِلْمُلُوكَانِيَّةِ الشَّاهَانِيَّةِ ، وَعَظَمَتِهِ وَسُلْطَانِهِ الْهَمَائُونِيَّةِ ، قَدْ تَغَلَّقَتْ لِإِرَادَتِهِ
السَّنِيَّةِ الْعَلِيَّةِ ، بَأَن يَعْمَلَ بِمَقْتَضَى سَجَايَاهُ الطَّاهِرَةِ الزَّكِيَّةِ ، فِيمَا يَعُودُ عَلَى السَّنَةِ النَّبَوِيَّةِ بِالصَّلَاحِ ،
وَعَلَى ذَاتِهِ الشَّرِيفَةِ بِالْبِرَّةِ وَالْفَلَاحِ ، فَفَكَّرَ أَيَّدَهُ اللَّهُ فِي أَجْلِ خِدْمَةِ يَسَدِهَا لِسُنَّةِ النَّبَوِيَّةِ
الْحَنِيفِيَّةِ ، فَلَمْ يَرْوَفَهُ اللَّهُ أَكُلَ مِنْ نَشْرِ أَحَادِيثِهَا الشَّرِيفَةِ عَلَى وَجْهِ بَصَحٍ مَعَهُ النُّقْلَ وَبِرَّضَهُ
الْعَقْلَ ، وَقَدْ اخْتَارَ أَجَلَهُ اللَّهُ مِنْ بَيْنِ كُتُبِ الْحَدِيثِ الْمُنِيفَةِ ، كِتَابَ (صَحِيحِ الْبُخَارِيِّ) الَّذِي
اشْتَهَرَ بِضَبْطِ الرِّوَايَةِ ، عِنْدَ أَهْلِ الدَّرَايَةِ ، فَأَمَرَ وَأَمَرُهُ الْمَوْفُوقُ بِأَن يُطْبَعَ فِي مَطْبَعَةِ مِصْرَ الْأَمِيرِيَّةِ ،
لَمَّا اشْتَهَرَتْ بِهِ مِنْ دَقَّةِ التَّصْحِيحِ وَجُودَةِ الْحُرُوفِ بَيْنَ كُلِّ الْمَطَابِعِ الْعَرَبِيَّةِ ، وَبَأَن يَكُونَ طَبْعُ هَذَا
الْكِتَابِ فِي هَذِهِ الْمَطْبَعَةِ عَلَى النُّسخَةِ الْيُونَنِيَّةِ ، الْمَحْفُوظَةِ فِي الْخَزَائِنَةِ الْمُلُوكِيَّةِ بِالْأَسْتَاثَةِ الْعَلِيَّةِ ، لَمَّا
هِيَ مَعْرُوفَةٌ بِهِ مِنَ الصَّحَّةِ ، الْقَلِيلَةِ الْمَثَالِ فِي هَذَا الْجِيلِ وَمَا مَضَى مِنَ الْأَجْيَالِ ، وَبَأَن يَكُونَ جَمِيعُ
مَا يُطْبَعُ مِنْ هَذَا الْكِتَابِ وَهَذَا عَامًّا لِجَمِيعِ الْمَلَائِكَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ ، وَبَأَن يَتَوَلَّى قِرَاءَةَ الْمَطْبُوعِ بَعْدَ

تصحيحه

تصحيحه في المطبعة جمع من أكابر علماء الأزهر الأعلام ، الذين لهم في خدمة الحديث الشريف قدم راسخة بين الأنام ، وفي التاسع عشر من شهر رمضان المبارك ، من سنة ١٣١٢ للهجرة النبوية ، على صاحبها أفضل الصلاة وأزكى التحية ، أبلغ صاحب الدولة الغازي (أحمد مختار باشا) المندوب المالي العثماني في القطر المصري هذه الأوامر السلطانية إلينا لتجتمع من حضرات أكابر العلماء الأزهريين ، من يعتمد عليهم في هذا الباب ، وتقوم معهم بهذه الخدمة الشريفة والأعمال المنيفة ، ثم بعث دولته إلينا بالنسخة اليونانية ، والنسخ المطبوعة على يد صاحب السعادة (عبد السلام باشا المويلحي) للتعاقب عليها كما قضى بذلك الأمر الهايوني الكريم ، وقد كان وجعنا ستة عشر من عم فضاهم واشتهر ، وأبلغناهم هذه الأوامر السلطانية ، فتلقوها بصدر رحبة ، وأثنته فرحة ، ألمهم أنها خدمة من أجل الخدم الدنية ، وأعظمها قدراً وأكبرها نفعا خصوصاً وقد أمر بها جلالة سلطان المسلمين ، وحافظ حوزة الدين ، وأظهروا غاية القبول ، لهذا العمل المأمول ، وعلى ذلك جمعنا أيضاً ما أمكن جمعه من نسخ هذا الصحيح القديمة من المكاتب العامة والخاصة ، مما عني به المتقدمون ضبطاً وتصحيحاً ، وبدأنا مع حضراتهم في العمل بغاية الجهد والاجتهاد ، حتى تمت قراءته ومقابلته في مدة يسيرة من الزمان ، مع بدل ما في الاستعانة من العناية بضبط الحروف وشكائها ، وتحري أسماء الرواة وضبطها ، وأوجه الروايات ، فجاء هذا الكتاب الجليل بحمد الله على غاية ما يرام ، مطابقاً لما أراد مولانا أمير المؤمنين ، وحررنا جدولاً بما وجد من الخطأ^(١) وما يدل به من الصواب ، وقد صارت هذه النسخة الجديدة التي طبعت بأمر مولانا أمير المؤمنين ، أيده الله هي الموعول عليها في الصحة والاعتبار ، ولا تنسى في هذا المقام فضل الأفاضل المصححين بالمطبعة الأميرية ، فانهم بذلوا الوسع في المراجعة ، والتدقيق في التصحيح بما لا مزيد عليه ، وإن شاء الله تعالى يحصل بنشرها النفع العظيم ، والخير العظيم وتعود بركة ذلك النفع والخير إلى من هو السبب الأول فيه وهو سيدنا وولانا الخليفة الأعظم أمير المؤمنين الأنعم ، فان جلالتة هو الأمر به ، والمسدى له ، جزاء الله عن الاسلام والمسلمين أعظم ما يجازى به إمام عدل في رعيته ، وخدم شريعة سيد المرسلين ، ورفع منار سنته ، ولا برحت أياديه البيضاء في خدمة السنة النبوية الغراء ، مادام النيران ، وتعاقب الملوان ، آمين .

(١) تنبيه قد استدرك ما ذكر من الخطأ في أثناء الطبع فجاءت طبعتنا هذه خالية منه

﴿ أما حضرات العلماء الاعلام الذين خدموا صحيح هذا الامام فهم ﴾

حضرة الاستاذ الشيخ ساييم البشرى شيخ السادة المالكية بالأزهر
« الاستاذ السيد على البيلاوى من علماء السادة المالكية بالأزهر وتقيب السادة الاشراف
بالبليار المصرية

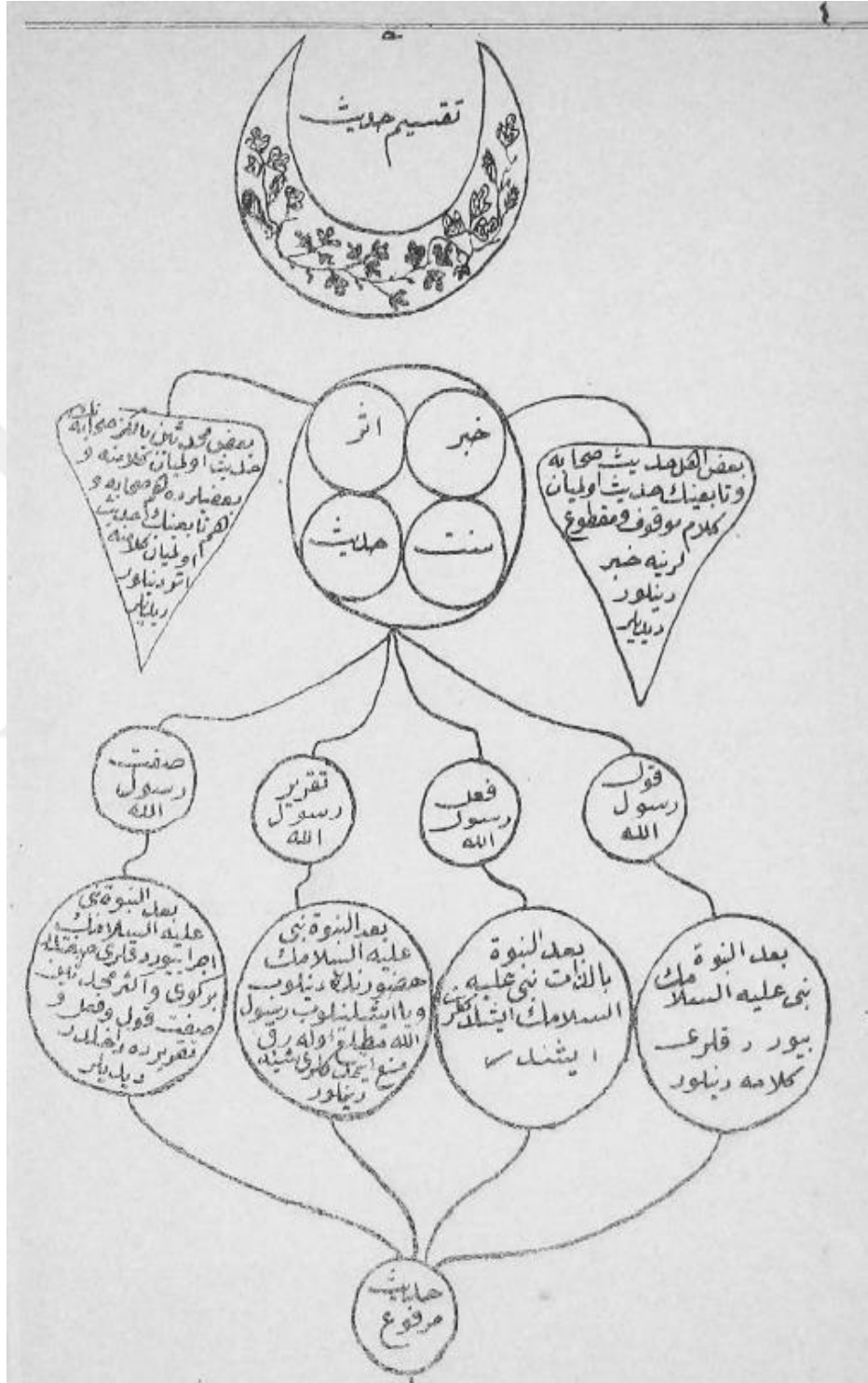
« الاستاذ الشيخ أحمد الرفاعى من علماء السادة المالكية وشيخ رواق السادة القبة بالأزهر
« الاستاذ الشيخ اسمعيل الحامدى « « وشيخ رواق السادة الصعايدة «
« الاستاذ الشيخ احمد الجيزاوى « « وشيخ الجيزاوية «
« الاستاذ الشيخ حسن داود العدوى « « وإمام راتب بالجامع الأزهر
« الاستاذ الشيخ سليمان العبد من علماء السادة الشافعية بالأزهر
« الاستاذ الشيخ يوسف النابلسى شيخ السادة الحنابلة بالأزهر
« الاستاذ الشيخ بكرى عاشور الصدفى من علماء السادة الحنفية بالأزهر ومفتى بيت مال
مصر والمجلس الحسى

« الاستاذ الشيخ عمر الرفاعى من علماء السادة الحنفية مفتى مديرية الجيزة
« الاستاذ الشيخ محمد حسين الابريرى من علماء السادة الشافعية
« الاستاذ الشيخ محمد أبو الفضل الوراقى من علماء السادة المالكية
« الاستاذ الشيخ هرون عبد الرزاق من علماء السادة المالكية
« الاستاذ الشيخ حسن الطويل من علماء السادة المالكية
« الاستاذ الشيخ حمزة فتح الله مفتش اللغة العربية بالمعارف المصرية
« السيد محمد غانم من أهل العلم الشافعية بالأزهر الذين لهم دراية بعلم الحديث
هذا وقد احتفلنا بيوم ختام هذا الكتاب المستطاب ، فى مركز إدارة الجامع الأزهر الأنور
فخضرى ذلك اليوم المشهود ، جمع من أكابر العلماء ، وتآيت الأدعية الصالحة المقبولة ، بدوام
عرش الخلافة العظمى ، وتأييد مولانا أمير المؤمنين ، وخطب فيها البعض من أكابرهم ببيان
فضل هذا العمل ، وفضل الأمر به ، والعاملين فيه ، واختتمناها بصالح الدعاء ، لسيدنا ومولانا
أمير المؤمنين ، وأمرن جميع الحاضرين بقلوب سليمة ، وأفئدة مليئة كلها بحبة وولاء وصفاء ،
لعرش الخلافة ، خلّد الله ملك جلالة مولانا أمير المؤمنين فيه على الدوام آمين .

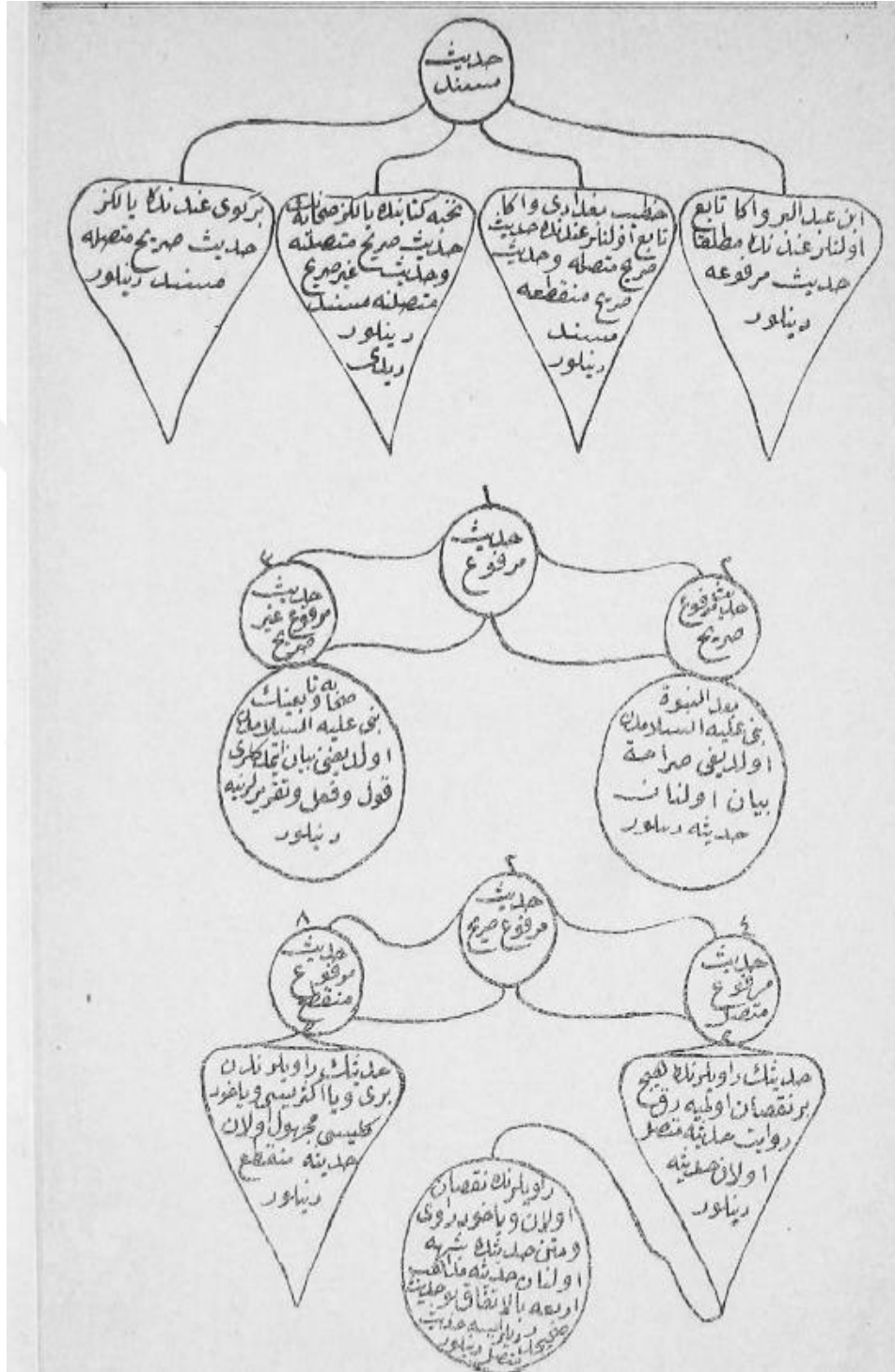
(محل الختم)

يوم الاحد ٢٠ صفر سنة ١٣١٣ هـ

الققيب حسونة النواوى الحنفى
خادم العلم والفقراء بالأزهر

Fevzi Efendi'nin Taksîm-i hadis-i şerîf adlı hadis usûlü çalışmasından örnek sayfalar.

Fevzi Efendi'nin Taksim-i hadis-i şerif adlı hadis usûlü çalışmasından örnek sayfalar